

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Оперативно-розшукова діяльність

Навчальний посібник

*За загальною редакцією
професора О. М. Джужи*

 ПРАВОВА
ЄДНІСТЬ
ВСЕУКРАЇНСЬКА
АСОЦІАЦІЯ
ВИДАВЦІВ

КИЇВ – 2009

УДК 343.13(075)

ББК 67.411я7

О-60

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як
навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 1.4/18-Г-2497.1 від 03.12.2008)*

Рецензенти:

К. В. Антонов — доктор юридичних наук, професор;

О. В. Копан — доктор юридичних наук, професор;

І. П. Козаченко — доктор юридичних наук, професор.

Оперативно-розшукова діяльність: Навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. О-60 Джужа, Д. Й. Никифорчук та ін. / За ред. проф. О. М. Джужа. — К. : Правова єдність, 2009. — 310 с.

ISBN 978-966-2183-50-4 (Алерта)

ISBN 978-966-373-534-4 (КНТ)

ISBN 978-966-364-911-5 (ЦУЛ)

Подано базові нетаємні положення оперативно-розшукової діяльності, вивчення яких відповідає вимогам підготовки фахівців-оперативників і які ґрунтуються на нормах Конституції України, Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, інших законодавчих та відомчих нормативно-правових актах, практиці їх застосування, судовій практиці, положеннях сучасної оперативно-розшукової теорії. Використано фундаментальні праці теоретиків і вчених, які зробили значний внесок у становлення та розвиток оперативно-розшукової діяльності.

Рекомендовано працівникам правоохоронних органів, викладачам та науковим працівникам, студентам, а також читачам, які цікавляться проблемними питаннями, що виникають у процесі розкриття злочинів.

УДК 343.13(075)

ББК 67.411я7

Всі права застережені. Жодна частина цього видання не може бути відтворена будь-яким способом та у будь-якій формі без письмового дозволу власників інтелектуальних прав.

Правову охорону здійснює Центр правових досліджень Фурси.

ISBN 978-966-2183-50-4 (Алерта)

ISBN 978-966-373-534-4 (КНТ)

ISBN 978-966-364-911-5 (ЦУЛ)

© Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа,
Д. Й. Никифорчук та ін., 2009

© Всеукраїнська асоціація
видавців “Правова єдність”, 2009

Авторський колектив

- Є. М. Моїсєєв** – професор (тема 14 у співавторстві);
- В. Я. Горбачевський** – кандидат юридичних наук, доцент (теми 8, 12 у співавторстві);
- В. Д. Сущенко** – кандидат юридичних наук, доцент (теми 1, 2, 3, 5 у співавторстві);
- Д. Й. Никифорчук** – кандидат юридичних наук, доцент (теми 1, 2, 7, 9, 10, 11, 12, 13 у співавторстві);
- М. А. Погорєцький** – доктор юридичних наук, професор (теми, 1, 2, 4, 7 у співавторстві);
- В. І. Василенчук** – кандидат юридичних наук, доцент (теми 8, 9 у співавторстві);
- В. В. Поливода** – кандидат юридичних наук (теми 1, 2, 7 у співавторстві);
- В. В. Матвійчук** – кандидат юридичних наук, доцент (тема 6);
- О. І. Козаченко** – кандидат юридичних наук (тема 5);
- С. І. Ніколаюк** – кандидат юридичних наук, доцент (теми 1, 12 у співавторстві);
- В. М. Гринчак** – кандидат юридичних наук, доцент (тема 3);
- І. І. Приполов** – кандидат юридичних наук (теми 1, 4 у співавторстві);
- І. В. Тарасюк** – кандидат юридичних наук, доцент (тема 2 у співавторстві);
- О. Є. Користін** – кандидат юридичних наук, доцент (тема 12 у співавторстві);
- О. М. Стрільців** – кандидат юридичних наук (тема 12 у співавторстві);
- Ю.Б. Ірхін** – кандидат психологічних наук (теми 14, 15 у співавторстві);
- О. Ю. Заблоцька** – тема 4 у співавторстві.

Передмова

Значне розшарування населення, нестабільність в економічній і політичній сферах, характерні для сучасного стану суспільного життя в Україні, спричинили значні зміни у структурі й динаміці нинішньої злочинності. Побудова правової Української держави потребує вдосконалення більшості суспільних відносин і передбачає якісно новий рівень підготовки фахівців з вищою юридичною освітою. Важливий напрям такої підготовки — видання наукових праць з базових юридичних дисциплін, однією із яких є навчальний посібник з оперативно-розшукової діяльності, підготовлений авторським колективом працівників Київського національного університету внутрішніх справ. Викладання тут ОРД було започатковане в 1958 р. на базі кафедри спеціальних дисциплін Київського філіалу Вищої школи МВС СРСР. Як самостійна кафедра оперативно-розшукової діяльності сформувалася в 1960 р. із створенням КВШ МВС УРСР (нині Київський національний університет внутрішніх справ).

Відтоді вагомий внесок у розвиток теорії і практики оперативно-розшукової діяльності в Україні зробили такі вітчизняні вчені, як: К. В. Антонов, О. М. Бандурка, Б. І. Бараненко, В. П. Бахін, Г. М. Бірюков, В. І. Василенчук, М. С. Вертузаєв, А. Ф. Возний, О. А. Гапон, В. А. Глазков, В. О. Глушков, В. Я. Горбачевський, В. М. Гринчак, О. М. Джужа, О. Ф. Долженков, Є. А. Дидоренко, О. О. Дульський, В. М. Євдокімов, В. П. Захаров, А. В. Іщенко, О. О. Кісельов, І. П. Козаченко, О. І. Козаченко, Я. Ю. Кондратьєв, О. В. Копан, М. В. Корнієнко, М. В. Костицький, В. В. Крутов, В. С. Кузьмичов, В. І. Лебеденко, В. К. Лисиченко, В. В. Матвійчук, Є. М. Моїсєєв, П. П. Михайленко, О. В. Негодченко, В. А. Некрасов, Д. Й. Никифорчук, С. І. Ніколаюк, С. В. Обшалов, К. М. Ольшевський, Ю. Ю. Орлов, В. Л. Ортинський, В. П. Пилипчук, М. М. Перепилиця, М. А. Погорецький, В. В. Поливода, І. І. Приполов, М. Б. Саакян, І. В. Сервецький, В. А. Мілюков, О. П. Снігерьев, М. П. Стрельбицький, О. М. Стрільців, В. Д. Сущенко, І. В. Тарасюк, Ю. Є. Черкасов, О. І. Чулкова, О. Г. Цветков, І. Р. Шинкаренко, М. Є. Шумило та інші вчені, що представляють різні галузі правової науки.

Цей навчальний посібник складено з метою формування системи початкових знань про: поняття та завдання ОРД; її історію, зміст основ

правового регулювання та законодавства у сфері ОРД; суб'єкти, що здійснюють ОРД та залучаються до неї; систему оперативно-розшукових заходів, умови та підстави їх застосування; використання результатів ОРД та оперативно-розшукове забезпечення кримінального судочинства; відомчий контроль і прокурорський нагляд за ОРД; психологічне супроводження ОРД тощо.

У сучасній теорії оперативно-розшукової діяльності багато питань залишаються спірними. Автори посібника не претендують на вичерпне висвітлення всіх проблем ОРД, проте подають власні позиції з окремих питань теорії та практики оперативно-розшукової діяльності.

Перелік умовних скорочень

ГУМВС	Головне управління внутрішніх справ
ДСБЕЗ	Державна служба боротьби з економічною злочинністю
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінально-процесуальний кодекс
МВС	Міністерство внутрішніх справ
ОВС	Орган внутрішніх справ
ОРД	Оперативно-розшукова діяльність
ОРС	Оперативно-розшукова справа
УМВС	Управління міністерства внутрішніх справ
УМВСТ	Управління міністерства внутрішніх справ на транспорті
ОРЗ	оперативно-розшукові заходи
РФ	Російська Федерація
ФЗ	Федеральный закон
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
КМСД	кримінальна міліція у справах дітей
ДКР	Департамент карного розшуку
КР	карний розшук

ТЕМА 1

Предмет, принципи і завдання оперативно-розшукової діяльності

1.1. Предмет теорії оперативно-розшукової діяльності

Нині оперативно-розшукову діяльність вчені і практики розглядають як навчальну дисципліну, галузь законодавства і галузь права. Предмет теорії курсу ОРД потрібно визначати відповідно до загальнонаукових положень про те, що предмет будь-якої теорії визначається характером закономірностей (соціальних, економічних, природних і т.ін.) та закономірних зв'язків, що розглядаються цією галуззю науки. У теорії ОРД особливості змісту цієї правової категорії одними з перших дослідили відомі науковці А. І. Алексєєв і Г. К. Синілов. На їх думку, предметом теорії ОРД є: практика боротьби зі злочинністю з використанням оперативно-розшукових сил, засобів і методів; правові основи оперативно-розшукової діяльності; система правових та інших відносин, що виникають у процесі застосування цих сил, засобів і методів¹.

Пізніше В. М. Атмажитов запропонував дещо іншу класифікацію елементів предмета теорії ОРД, поділивши їх на такі:

- формування оперативно-розшукової інформації, її виявлення, отримання і фіксація;
- діяльність оперативно-розшукових органів з використанням оперативно-розшукової інформації;
- організація ОРД;
- правове регулювання ОРД.

І. А. Климов зробив низку логіко-гносеологічних зауважень до цих ознак і розробив свою конструкцію предмета теорії ОРД як похідного від об'єкта пізнання. А об'єктом пізнання в ОРД, на його думку, є:

- злочинність як певне соціальне явище;

¹ А. И. Алексеев и Г. К. Синилов. Правовые отношения, возникающие в оперативно-розыскной деятельности // Актуальные проблемы теории оперативно-розыскной деятельности ОРД. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1973. – С. 70–74.

- ОРД як один із видів суспільної практики боротьби зі злочинністю;
- правове регулювання ОРД².

У загальних рисах предметом курсу є теорія і практика ОРД ОВС. Насамперед це об'єктивні закономірності, що зумовлюють необхідність застосування уповноваженими особами оперативних підрозділів сил, засобів, методів, заходів з метою захисту людини, суспільства і держави від злочинних посягань та особливі суспільні відносини в ОРД, які підлягають відповідному правовому регулюванню. Комплексна наука ОРД призначена для теоретичної розробки та обґрунтування законного і ефективного застосування оперативно-розшукових сил, засобів і методів щодо протидії злочинності. Оперативно-розшукова наука – комплекс наукових знань (переважно юридичних) щодо закономірностей та різноманітних аспектів ОРД у їх єдності та взаємозв'язку, її виникнення, розвиток, сучасний стан, сутність і зміст, співвідношення із суміжними об'єктами наукового вивчення³.

Відповідно до цього предметом теорії курсу ОРД є вивчення об'єктивно існуючих закономірностей діяльності оперативних підрозділів боротьби зі злочинністю. До таких закономірностей можна віднести: зв'язок між таємною підготовкою, скоєнням злочину та необхідністю застосування наявних оперативних сил, засобів і методів; зв'язок між способами дій зловмисників і тактичними прийомами застосування відповідних оперативно-розшукових заходів; залежність результатів оперативно-розшукових заходів від обсягу і змісту зібраної інформації. В предметі теорії ОРД можна виділити чотири основні групи закономірностей: пізнавальні (отримання оперативно-розшукової інформації); діяльні (практичне здійснення заходів боротьби зі злочинністю); забезпечувальні (організація ОРД); правові і морально-етичні основи. Сукупність знань про ці закономірності становить теорію ОРД.

У масштабі всієї правоохоронної діяльності відносини оперативно-розшукової практики та кримінальної активності становлять для теорії ОРД головний інтерес. А закономірності виникнення оперативно значущої інформації, її виявлення, отримання, перевірка та фіксація є головними у пізнанні теорії ОРД⁴.

² Теория оперативно-розыскной деятельности: Учеб. / Под ред. К. К. Горянского, В. С. Овчинского, Г. К. Синилова. – М.: ИНФРА, 2008. – С.92–93.

³ Шумилов А. Ю. Курс основ ОРД: Учеб. для вузов. – М.: Изд. Дом И. И. Шумиловой, 2006. – С. 213.

⁴ Елинский В. Н. Основы методологии теории оперативно-розыскной деятельности. – М.: Изд.-ль И.И. Шумилова, 2001. – С. 102–103.

Дослідження закономірностей, які належать до предмета курсу ОРД, ґрунтується на: теорії пізнання (соціальної та правової суті і призначення ОРД в сучасному суспільстві); теорії відбиття слідів підготовки або вчинення злочину і використання їх як доказової інформації; теоретичних положеннях діяльності відповідних підрозділів і осіб, що збирають, перевіряють і документують факти та обставини скоєння злочину. Саме через це пошук і фіксація даних про протиправну діяльність окремих осіб і груп є головним завданням ОРД.

Пізнання у філософії діалектичного матеріалізму визначається як отримання результатів істинного уявлення про щось, здобуття певних знань як продукту суспільно-трудової і розумової діяльності людей, що є ідеальним відтворенням у мовній формі об'єктивно закономірних зв'язків практичного перетворення об'єктивного світу⁵.

Основною складовою ґносеології діалектичного матеріалізму є теорія відбиття. Здатністю відбиття у філософії діалектичного матеріалізму визначено таку властивість матерії, коли в результаті взаємодії матеріальні об'єкти, змінюючись під впливом інших, відбивають, відтворюють, запам'ятовують деякі особливості цього впливу, що зумовлює їх пізнання⁶.

Відповідно до теорії відбиття, підготовлюваний, вчинюваний чи скоєний злочин як явище об'єктивної дійсності і як матеріальний процес пов'язаний з нею різноманітними внутрішніми і зовнішніми зв'язками, що мають об'єктивно-суб'єктивний характер, і як складні динамічні системи здатні відбиватися в навколишньому середовищі на об'єктах матеріального світу: предметах, речовинах, на тілі жертви і самого злочинця, в мозку людини (в пам'яті їх очевидців та учасників). У результаті первинного відбиття утворюються сліди, які є так званими первинними носіями (джерелами) інформації, що зберігаються протягом певного часу і можуть бути пізнані засобами ОРД і кримінального процесу, а через їх пізнання можуть бути пізнані й самі обставини зазначених злочинів. Характеристика таких слідів залежить від виду злочинів. Отже,

⁵ Філософія: Підруч. / за заг. ред. М. І. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рибалка. – Х., 2001. – С. 448–450.

⁶ Павлов Тодор. Основные вопросы диалектико-материалистической теории познания: Избр. философ. произвед. В 3 т. – М., 1962; Тихтин В. С. Информация, отражение, познание // Наука и жизнь. – 1966. – № 1. – С. 17; Украинцев Б. С. Информация и отражение // Вопр. философ. – 1966. – № 2. – С. 31; Жуков Н. И. Информация. – Минск., 1966. – С. 15; Украинцев Б. С. Отражение в неживой природе – М., 1969. – С. 86; Урсул А. Д. Отражение и информация. – М., 1973; Він же. Проблема информации в современной науке. Философские очерки. – М., 1975. – С. 62, 71; Коршунов А. М. Отражение, деятельность, познание. – М., 1979. – С. 33–35.

джерелами інформації про злочин у широкому розумінні залежно від суб'єктів, які її сприймали, є сама його подія, явище, предмети, люди та їх взаємодія. Але сама подія недоступна для пізнання у кримінальному процесі, її можна пізнати лише ретроспективно – за слідами злочину.

У процесі аналізу пізнання слід враховувати й те, що на сприйняття людиною (суб'єктами, що здійснюють ОРД, або є очевидцями чи учасниками злочину) обставин злочину та його слідів природа накладає певні обмеження, тому людина може сприймати інформацію лише настільки, наскільки їй дозволяють можливості її зовнішніх і внутрішніх сенсорних та інформаційних систем. Механізм нейронних передач, яким і пояснюється здатність людини до сприйняття, є біоелектричним феноменом.

Почуттєве сприйняття суб'єктів, що здійснюють ОРД, є першим етапом на шляху до пізнання, проте воно не дає знань про сутність фактів, зв'язків, залежностей і відносин, прихованих за поверхнею явищ, що зумовлені обставинами підготовлюваного, вчинюваного та скоєного злочинів, які доступні лише почуттєвому сприйняттю. Суб'єкт пізнання, сприймаючи інформацію, кодує її в певних символах, знаках. Відображення слідів злочину – це фіксація їх юридично значущих ознак. На цьому етапі ще немає пізнання як процесу здобуття знання про злочин. Те, що сприйняте суб'єктами ОРД та кримінального процесу, співвідноситься з їх понятійним апаратом, завдяки чому вони й визначають те, що ними сприймається. Тому розроблення понятійного апарату ОРД, засвоєння і правильне розуміння змісту суб'єктами пізнання є актуальними.

У разі чуттєвого сприйняття отримують лише емпіричний матеріал, який за наступного логічного оброблення дає змогу виявити сутність. Чуттєве сприйняття здатне лише частково правильно відбити обставини злочину та його сліди, оскільки його безпосередній зв'язок з ними не дає змоги відокремити знання загального від одиничного, об'єктивного від суб'єктивного, виявити й досліджувати в них необхідні зв'язки, залежності й відносини і відокремити їх від випадкових або привнесених суб'єктом пізнання. До прикладу, оперативний працівник під час негласного огляду чи слідчий у процесі огляду місця події при виявленні слідів пальців руки на рукоятці пістолета, яким була спричинена смерть потерпілого, чи огляду місця події після вибуху, внаслідок якого зруйновані матеріальні об'єкти та спричинена смерть і тілесні ушкодження потерпілим, не можуть зробити вірогідного висновку про їх по-

ходження. Тому пізнання сутності обставин і фактів, що входять до предмета ОРД, яке недоступне для почуттєвого пізнання, реалізується суб'єктами ОРД за допомогою раціональної форми пізнання на логічному рівні при оцінюванні всієї сукупності зібраних і відповідно перевірених матеріалів ОРД та судових доказів. При цьому обставини й факти, що входять до об'єкта пізнання в ОРД, відбиваються не з боку явищ, доступних почуттєвому сприйняттю, а з боку їхньої сутності – внутрішніх зв'язків, залежностей, відносин і закономірностей внутрішнього руху, недоступних почуттєвому пізнанню.

Отже, тільки за допомогою раціонального пізнання суб'єкт ОРД може бути відтворена в мисленні не фрагментарна, не однобічна, не застигла картина обставин і фактів, що підлягають оперативно-розшуковому документуванню й доказуванню в ОРД, а їх цілісна картина в розвитку, в усій повноті суспільно-правової сутності підготовлюваного, вчинюваного чи скоєного злочину.

Характер чуттєвого і раціонального при відбитті фактів об'єктивної дійсності значною мірою залежить і від психічних властивостей особи та специфіки її нервової системи, що слід враховувати при пізнанні в ОРД.

У пізнавальній діяльності ОРД велике значення має інтуїція, використання якої є одним із спірних питань у теорії. Як зазначає М. Є. Шумило, вирішення будь-якої пізнавальної проблеми починається із здогадки, початкового припущення, яке ще недостатньо обґрунтоване. Здогаду як формі нового знання передують інтуїція, яка в теорії називається по-різному: передбаченням, розумовим експериментом, правдоподібними міркуваннями тощо, але суть її лишається незмінною⁷, вона є творчою здібністю людського мислення, відмінною від формально-логічного виводу⁸.

Феномен інтуїції як здатності вгадувати, передбачати, виявляти ще до того, як відповідне знання буде підтверджене засобами логіки, практикою людей, здавна привертав до себе увагу вчених. Пізнавальний процес в ОРД розкривається в динаміці безперервного сходження від об'єкта пізнання до його суб'єкта, у результаті чого в цих суб'єктів формується образ тих явищ об'єктивної дійсності, які досліджені в ОРД. Дослідження будь-якого об'єкта, на думку А. А. Давлетова, починається

⁷ Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України. – Х., 2001. – С. 121.

⁸ Вахтомин Н. К. Практика – мышление – знание (К проблеме творческого мышления). – М., 1978. – С. 42.

з його зовнішньої, почуттєво сприйманої сторони — з явища. Пізнавши його, суб'єкт подумки проникає в його внутрішні, приховані властивості — у сутність. Тому процес пізнання окремого об'єкта становить єдність безпосереднього, почуттєвого й опосередкованого, раціонального способів здобуття знання. Явище сприймається суб'єктом безпосередньо, а сутність — опосередковано, через явище⁹. Зазначимо, що незалежно від обставин підготовлюваного, вчинюваного чи скоєного злочину та особливостей його пізнання як очевидцями й учасниками, так і особами, що проводять ОРД, незважаючи на спроби певних осіб приховати сліди своїх протиправних діянь за допомогою різних хитрощів, технічних та інших засобів, завдяки якостям відбиття матерії за законом загального взаємозв'язку та взаємозумовленості, сліди, які утворюються злочином, залишаються в навколишньому середовищі на матеріальних об'єктах: предметах, у мозку людей та ін., створюючи певну можливість для їх пізнання засобами ОРД, а через пізнання цих слідів — і пізнання самих обставин підготовлюваного, вчинюваного чи скоєного злочинів. У зв'язку із цим актуалізується питання постійного вдосконалення цих засобів пізнання в ОРД адекватно вдосконаленню засобів протидії злочинності правоохоронним органам та суду¹⁰, оскільки особливістю пізнання в ОРД є те, що йому “протистоїть суб'єкт, кривдимо зацікавлений у невдачі дослідження, часом ще невідомий, який не нехтує ніякими засобами протидії”¹¹. Він вживає спеціальних заходів приховування своєї злочинної діяльності, тому, з погляду В.М. Карагодіна, створюється своєрідний “захисний екран, що перешкоджає запису (відбиттю) зовні інформації про злочинну подію загалом”¹², що особливо характерно для справ про організовану злочинність та корупцію¹³.

Процес пізнання в теорії ОРД одні автори називають “оперативно-розшуковим доказуванням”¹⁴, інші — “оперативно-розшуковим доку-

⁹ Давлетов А. А. Основы уголовно-процессуального познания: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — М., 1993. — С. 19.

¹⁰ Погорельский М. А., Сапалов В. П. Подолання протидії організованої злочинності в ході досудового слідства // Зб. наук. пр. НА СБУ. — К., 2005. — №13. — С. 148–152.

¹¹ Ларин А. М. Доказывание на предварительном следствии в советском уголовном процессе: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1961. — С. 78.

¹² Карагодин В. Н. Преодоление противодействия предварительному расследованию — Свердловск, 1992. — С. 34.

¹³ Голубев В. В. Использование оперативно-розыскных данных при расследовании преступлений, связанных с коррупцией должностных лиц: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1996. — С. 3; Картов Н. С. Злочинна діяльність. — К., 2004. — С. 60–120.

¹⁴ Дорохов В. Я. Понятие доказательства в уголовном процессе и оперативно-розыскной деятельности // О доказательствах в оперативной и следственной работе органов государственной

ментуванням". На наш погляд, для розкриття змісту та забезпечення функціонування ОРД правомірно вживати кожен із цих термінів, проте вони не тотожні пізнанню і не є синонімами, а мають своє змістове значення.

Доказування і в ОРД, і в кримінальному процесі слід розглядати в двох аспектах: як нерозривну єдність пізнавально-практичної і логічної діяльності і як суто логічну діяльність. Доказування в ОРД як *нерозривна єдність практичної й розумової діяльності* — це діяльність уповноважених осіб, що полягає в отриманні та використанні оперативних доказів для обґрунтування рішень в оперативно-розшуковій справі відповідно до встановлених законом та відомчими нормативними актами порядку й форми.

Отримання доказів в ОРД полягає у виявленні фактичних даних та їх джерел, що стосуються злочину, їх перевірки, оцінюванні, закріпленні їх у відповідних матеріалах оперативно-розшукової справи та визнанні їх спроможними доказувати певні обставини в ОРД. Докази в ОРД за своїм змістом, формою, порядком отримання та спроможністю перевірки їх формування істотно відрізняються від доказів у кримінальному процесі.

*Оперативно-розшукове документування*¹⁵ — це здійснюваний уповноваженими посадовими особами встановлений відомчими нормативно-правовими актами комплекс взаємозалежних дій і рішень, спрямованих на достовірне відбиття (закріплення, фіксацію) у матеріалах ОРД порядку й результатів як окремих ОРЗ і рішень, так і всього ходу й результатів ОРД з метою вирішення завдань ОРД та сприяння вирішенню завдань кримінального процесу.

Визначене поняття оперативно-розшукового документування дає змогу розглядати його як особливий вид і складову частину ОРД, які можна охарактеризувати як діяльність, здійснювану лише посадовими особами й органами, до компетенції яких входить проведення ОРЗ;

безопасности: материалы теорет. конф., проводимой в ВКШ КГБ СССР им. Э. Дзержинского. — М., 1966. — С. 3–39; Курашвили Б. П. Оперативное исследование, оперативная информация и оперативные доказательства // Там само. — С. 40–82; Жиромский В. П. Вопросы теории доказывания по делам оперативного учета органов государственной безопасности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1970; Доля Е. А. Использование в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности. — М., 1996. — С. 5–13 та ін.

¹⁵ У кримінальному процесі й криміналістиці під документуванням розуміють фіксацію змісту й результатів слідчих дій. — Див.: Лисиченко В. К., Гулєвич З. Т. Документирование производства следственных действий // Криминалистика и судебная экспертиза. — Вып. 35. — Киев, 1987. — С. 26–32; Жариков Ю. С. Процессуальное документирование при производстве дознания и предварительного следствия: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1997, та ін.

діяльність, здійснювану лише на підставі положень Закону про ОРД та відомчих нормативно-правових актів; діяльність, спрямовану на достовірне та об'єктивне відбиття (закріплення, фіксацію) змісту й результатів ОРЗ і рішень у матеріалах ОРД; діяльність, що створює необхідні передумови для успішного розвитку кримінального процесу на всіх його стадіях, маючи на меті вирішення завдань ОРД та сприяння вирішенню завдань кримінального процесу.

Процес пізнання суб'єктами, що проводять ОРД, здійснюється в результаті їх взаємодії з об'єктом пізнання. У зв'язку з цим постає необхідність визначення об'єкта пізнання як одного зі структурних його елементів, що відіграє важливу роль у забезпеченні предметності, цілеспрямованості, конкретності пізнавальних заходів підрозділу, що здійснює ОРД, органу дізнання, слідчого, прокурора й суду, упорядкування провадження в оперативно-розшуковій і кримінальній справах, встановлення напряду і меж оперативно-розшукового документування та кримінально-процесуального доказування, що сприятиме ефективності застосування сил та засобів ОРД, досудового слідства й судового розгляду кримінальних справ, забезпеченню прав і законних інтересів осіб, що потрапляють до сфери ОРД та кримінального процесу.

Відповідно до загальнофілософського розуміння об'єкта¹⁶, об'єктами пізнання в ОРД є те, на що спрямована пізнавальна діяльність їх суб'єктів, – частина об'єктивної дійсності, що увійшла до сфери їх пізнавальної діяльності на підставі сформульованої мети пізнання при реалізації завдань її досягнення.

Вибір об'єкта пізнання в будь-яких сферах діяльності не є довільним. Наприклад, для суб'єктів кримінального процесу він заданий у кримінальних і кримінально-процесуальних нормах, а для суб'єктів ОРД, окрім цих норм, – ще й у нормах Закону про ОРД та відомчих нормативно-правових актів, які спрямовують їх на конкретизацію об'єкта пізнання.

Оскільки ОРД і кримінальний процес як складні цілісні діяльнісні системи, що містять відповідні організаційно-правові форми (види провадження), стадії, етапи, операції, заходи, дії тощо, кожна з яких, у свою чергу, може мати свій конкретний об'єкт спрямування, що збігається із загальним об'єктом лише в кінцевому підсумку, то і в

¹⁶ Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Ораб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – М., 1989. – С. 151; Новейший философский словарь / Сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов. – Минск, 2001. – С. 710, 1001.

ОРД, і в кримінальному процесі слід виокремлювати загальний об'єкт пізнання, на що спрямована вся пізнавальна діяльність їх суб'єктів, та окремі (спеціальні) об'єкти – те, на що спрямована конкретна пізнавальна діяльність суб'єкта пізнання при виконанні конкретної оперативно-розшукової дії, ОРЗ, оперативно-розшукової операції або процесуальної дії.

У теорії ОРД *об'єктом пізнання ОРД* визнаються або “злочин і все, що з ним пов'язано, йому передуює і його супроводжує”¹⁷, або “обставини, що пов'язані з минулою злочинною подією та з підготовлюваними злочинами”¹⁸.

Враховуючи специфіку ОРД, яка полягає в пошуку¹⁹ і фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, що містять ознаки конкретного злочину на стадіях його приготування, замаху, вчинення та закінчення, і ймовірних злочинів, та на основі аналізу и оцінювання оперативної обстановки на конкретних ділянках (об'єктах, напрямках) оперативно-розшукового забезпечення, в ОРД можна виділити загальний об'єкт та окремі (спеціальні) об'єкти пізнання.

Загальним об'єктом пізнання в ОРД є як оперативна обстановка, так і стан специфічних суспільних відносин, що виникають у цій сфері діяльності, а спеціальними – обставини підготовлюваних, вчинюваних і скоєних злочинів, визначені у статтях 64 і 23 КПК України та конкретизовані у відповідних гіпотезах норм Загальної та Особливої частин КК України, а саме: подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину); винуватість обвинуваченого у вчиненні злочину й мотиви злочину; обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують чи обтяжують покарання; характер і розмір шкоди, завданої злочином, розмір витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння; причини й умови, які сприяли вчиненню злочину, а також обставини, що сприяють їх установленню.

Отже, окремим об'єктом пізнання в ОРД можуть бути обставини, що сприяють установленню обставин, передбачених статтями 64

¹⁷ Синилов Г. К. Правовые, информационные и тактические основы оперативно-розыскной деятельности советской милиции. – М., 1975. – С. 17.

¹⁸ Захарцев С. И. Оперативно-розыскные мероприятия. Общие положения. – СПб., 2004. – С. 82.

¹⁹ Лекарь А. Г., Вандышев А. С. Поиск. О задачах и структуре новой организационно-тактической системы // Бюл. ВНИИ МВД СССР. – 1975. – № 87. – С. 5–11; Нагиленко Б. Я. О понятии поисковой работы // Совершенствование деятельности органов внутренних дел по раскрытию и расследованию преступлений. – М., 1982. – С. 35–42.

і 23 КПК України. Більш докладно окремі об'єкти пізнання в ОРД визначені у відомчих нормативно-правових актах. Наприклад, об'єктом пізнання підрозділів боротьби з організованою злочинністю і корупцією СБ України є: злочинна діяльність організованих угруповань; їх корумповані зв'язки з державними службовцями та посадовими особами у владно-управлінських, правоохоронних, контрольних органах та військових формуваннях України; легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом; причини та умови, що сприяють корупції і організованій злочинності; контрабандна діяльність на каналі зовнішньоекономічних зв'язків, зокрема, з боку злочинних угруповань, у тому числі міжнародних, метою яких є переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю товарів у великих розмірах, а також незаконне переміщення історичних та культурних цінностей, сильнодіючих отруйних, радіоактивних та вибухових речовин, зброї і боеприпасів, стратегічно важливих сировинних товарів; злочинна діяльність в Україні закордонних наркосиндикатів та організованих наркоугруповань; корупція в органах державної влади. Об'єктом пізнання оперативно-розшукової справи є: дані, що стали підставою для її заведення, ознаки підготовки або вчинення злочину в діях особи, яка підозрюється; ступінь суспільної небезпеки у діях підозрюваних, рівень завданої шкоди інтересам державної безпеки України; факти, які підтверджують або спростовують початкові підозри, обставини, які виключають притягнення підозрюваних до кримінальної відповідальності; механізми і причини скоєння злочинів проти держави та умови, що сприяють вчиненню злочинних дій; підозрювані та їх злочинні зв'язки, мотиви вчинення протиправних діянь. Об'єктом пізнання зняття інформації з каналів зв'язку (п.9 Закону про ОРД) є переговори окремих осіб, що ведуться лініями зв'язку з використанням телефонів та інших пристроїв тощо.

Поряд з об'єктами пізнання в ОРД слід виділяти також *предмет пізнання*. У філософському розумінні предмет пізнання²⁰ в ОРД — це зафіксовані в досвіді суб'єктів ОРД та включені до їх практичної діяльності сторони, властивості й стосунки об'єктів, що досліджуються з певною метою за певних умов та обставин.

Завданням пізнання в ОРД є всебічне дослідження їх об'єкта з метою отримання справжніх знань про нього для обґрунтування відповідних рішень в оперативно-розшуковій справі.

²⁰ Спиркин А. Г. Философия: Учеб. — М., 1998. — С. 412.

Як окремий самостійний вид пізнавальної діяльності ОРД має свої засоби пізнання, які істотно відрізняються від засобів пізнання у кримінальному процесі. З огляду на етимологічне, філософське та правове визначення поняття засобу²¹, засобами пізнання в ОРД є: оперативно-розшукова інформація, що міститься в матеріалах ОРД; самі матеріали ОРД як форма і носій цієї інформації; ОРЗ, за допомогою яких дістають таку інформацію, а також усе те, що сприяє досягненню мети ОРД і отриманню її результатів, що не заборонені законом і за допомогою яких може бути пізнаний об'єкт ОРД²².

Специфіка засобів пізнання в ОРД полягає в тому, що більшості їх притаманна конспіративність, конфіденційність і відсутність жорстких форм регламентування, на що звертали увагу ще дореволюційні вчені. Зокрема, відомий правознавець П. І. Попов зазначав, що "чим менше обрядності, чим більше простоти, тим швидше ці дії досягають своєї мети"²³. Тому можна вважати необґрунтованими й такими, що не відповідають сутності ОРД й вітчизняному (змішаному) кримінальному процесу²⁴, пропозиції деяких авторів надати оперативно-розшуковим засобам пізнання жорсткої процесуальної форми²⁵. Прагнення до того, щоб оперативні працівники в процесі ОРД діяли у так само тісних процесуальних рамках, що й органи розслідування та суд, як зазначає О. І. Трусов, "явно несумісне з вирішенням практичних завдань своєчасного виявлення й розкриття злочинів"²⁶. З нашого погляду, в процесі правового регулювання цих засобів слід користуватися лише загальними дозволами та загальними заборонами²⁷.

²¹ Трубников Н. Н. О категориях "цель", "средство", "результат". – М., 1968. – С. 72; Лекторский В. А. Субъект, объект, познание. – М., 1980. – С. 160; Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация // Сов. гос. и право. – 1987. – № 6. – С. 14; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Упоряд. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь, 2001. – С. 326; Алексеев С. С. Восхождение к праву: Поиски и решения. – М., 2001. – С. 287–292.

²² Погорельский М. А. Засоби пізнання в оперативно-розшуковій діяльності // Питання боротьби зі злочинністю: 36. наук. праць. – Х., 2004. – № 9. – С.

²³ Попов П. Руководство для чинов корпуса жандармов при производстве дознаний. – СПб., 1888. – С. 104–105.

²⁴ Див.: Смирнов А. В. Модели уголовного процесса. – СПб., 2000. – С. 3–17, 202–218.

²⁵ Див.: Грошевий Ю., Дідоренко Е., Розовський Б. Кримінально-процесуальні аспекти оперативно-розшукової діяльності // Право України. – 2003. – С. 73–78.

²⁶ Трусов А. И. Соотношение следственной и оперативно-розыскной деятельности // Инф. бюл. Следственного комитета МВД РФ. – 1993. – № 2(75). – С. 68–69.

²⁷ Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. – М., 1989; Він же. Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – С. 646–651; Він же. Восхождение к праву: Поиски и решения. – М., 2001. – С. 324–333.

В оперативно-розшуковому пізнанні не тільки можна, а й потрібно використовувати будь-які засоби пізнання, не заборонені законом, зокрема, й так звані “нетрадиційні засоби”, проте за умови, що їх отримано без порушення прав людини. Використання їх в ОРД є корисним і може значно зменшити застосування у цій сфері діяльності незаконних методів отримання матеріалів ОРД. Як і будь-яку оперативно-розшукову інформацію, дані, отримані від екстрасенса чи за допомогою поліграфа, потрібно ретельно зважувати й перевіряти щодо її достовірності за допомогою інших заходів пізнання, застосовуваних в ОРД.

Якщо коло суб'єктів кримінально-процесуального пізнання та їх процесуальний статус чітко визначені КПК України, то коло суб'єктів оперативно-розшукового пізнання та їх правовий статус такого визначення ані на рівні законодавства, ані на рівні відомчих підзаконних нормативно-правових актів не дістали. Основним *суб'єктом оперативно-розшукового пізнання* є оперативний працівник, що веде оперативно-розшукову справу й наділений владними повноваженнями для прийняття відповідних рішень щодо застосування пізнавальних оперативно-розшукових засобів. Суб'єктом оперативно-розшукового пізнання є також керівник оперативного підрозділу, що здійснює керівництво пізнавальною діяльністю та її контроль у конкретній оперативно-розшуковій справі. До суб'єктів пізнання в ОРД слід віднести і негласних штатних працівників, які також беруть участь у пізнавальному процесі ОРД при здійсненні відповідних ОРЗ, проте їх пізнавальна діяльність має свою специфіку, оскільки здебільшого їм не відомі кінцева мета, завдання та кінцеві результати пізнання у відповідних оперативно-розшукових справах. Вони лише пізнають окремі епізоди та сторони злочинної діяльності об'єктів ОРД.

Не можна, на наш погляд, відносити до суб'єктів оперативно-розшукового пізнання осіб, що працюють з оперативно-розшуковими підрозділами на негласній добровільній конфіденційній основі, оскільки Законом про ОРД та відомчими нормативними актами вони не наділені владними повноваженнями у сфері ОРД на прийняття будь-яких рішень. Зазначені особи виконують лише доручення владного суб'єкта ОРД, у тому числі й пізнавального характеру. Такі суб'єкти пізнання є *засобом пізнання в ОРД*.

Специфіка пізнання в ОРД полягає в тому, що, на відміну від пізнання в кримінальному процесі, якому властивий лише ретроспективний характер (оскільки в основі діяльності органу дізнання й слідчого, прокурора та суду завжди лежить пізнання фактів, були в минулому),

оперативний працівник як суб'єкт пізнання може бути очевидцем злочину при його безпосередньому документуванні і навіть учасником його підготовки чи вчинення при впровадженні в злочинну групу й пізнавати його обставини як опосередковано, в тому числі й ретроспективно, так і безпосередньо в момент підготовки та вчинення злочину опосередковано. Для безпосереднього пізнання їм доступні лише його сліди.

Підсумовуючи викладене, можемо дійти висновку, що *оперативно-розшукове пізнання* – це діяльність уповноважених осіб, яка здійснюється за загальними законами гносеології відповідно до мети та завдань ОРД у спосіб і у формах, визначених законом та відомчими нормативно-правовими актами, через проведення передбачених або таких, що не заперечуються законодавством, гласних і негласних оперативно-розшукових заходів для отримання знань про фактичні дані та їх джерела, які, вказуючи на осіб, що задумують, готують, скоюють чи вчинили злочин, або на ознаки злочину, обставини та осіб, які стосуються його і сприяють його розкриттю, можуть бути покладені в основу прийняття відповідних рішень²⁸.

Отже, хоча ОРД, як і кримінальний процес, спрямована на пізнання злочину, на отримання фактичних даних про нього, яке здійснюється на загальних засадах гносеології, що зумовлює їх єдність, кожний із цих видів пізнавальної діяльності має свою специфіку, яка вказує на їх відмінність, що закономірно розширює пізнавальні можливості для всебічного і швидкого дослідження обставин злочину та забезпечує ефективність боротьби зі злочинністю та захисту прав і свобод людини.

Отже, *теорія ОРД* – це наука, що досліджує закономірності механізму скоєння злочинів та протистояння кримінального середовища, виникнення інформації про злочини, його учасників, збір, оцінювання та використання фактичних даних про них, розробляє правові, організаційні, методичні і тактичні основи ефективного застосування оперативно-розшукових сил, засобів і методів у боротьбі зі злочинністю²⁹.

Як навчальна дисципліна ОРД вивчає закономірності, принципи, актуальні проблеми організації і тактики боротьби зі злочинністю із застосуванням оперативно-розшукових сил, засобів і методів за суворого дотримання законності³⁰.

²⁸ Погорецький М. А. Сутність оперативно-розшукового пізнання // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 1. – С. 176–184.

²⁹ Теория оперативно-розыскной деятельности: Учеб. / Под ред. К. К. Горяинова, Г. К. Сенилова. – М.: Инфра М., 2008. – С. 92–93.

³⁰ Лукашов В. А., Бобров В. Г. Предмет, задачи и система курса “Оперативно-розыскная деятельность ОВС” как отрасли научного знания: Лекция / МВД СССР. Академия. – Караганда, 1983. – С. 3.

Отже, загальна частина “Оперативно-розшукової діяльності” розглядає сутність ОРД, правове регулювання суспільних відносин, що виникають при здійсненні такої діяльності, підстави, суб’єктивний склад та їх юридичний статус, умови і правила здійснення оперативно-розшукових заходів реалізації результатів ОРД.

Предметом навчальної дисципліни “Оперативно-розшукова діяльність” є об’єктивні закономірності застосування оперативними підрозділами спеціальних сил, засобів, методів для захисту людини, суспільства і держави від злочинних посягань. Об’єктивні закономірності поділяють на дві підгрупи:

- 1) такі, що характеризують суспільні відносини в ОРД, що підлягають відповідному правовому регулюванню (насамперед ті, що виникають у зв’язку і з приводу скоєння злочину та необхідності його розкриття);
- 2) закономірності організації, тактики і методики ОРД правоохоронних органів.

Оперативно-розшукову діяльність слід розглядати не лише як державно-правову форму боротьби зі злочинністю, а і як наукову галузь права. Предметом ОРД як нової галузі права, що перебуває на початковому етапі свого формування, є регулювання повноважень органів та їх посадових осіб, які здійснюють ОРД, порядку проведення оперативно-розшукових заходів, а також питань співпраці осіб з оперативно-розшуковими підрозділами на негласній (конспіративній) основі, нормативне закріплення системи гарантій законності під час проведення оперативно-розшукових заходів, прокурорського нагляду та судового контролю за оперативно-розшуковою діяльністю та ін³¹.

1.2. Принципи оперативно-розшукової діяльності

Принцип (від лат. *principium*) у філософському розумінні – це основа, початок, керівна ідея, основне правило поведінки³². Принципами оперативно-розшукової діяльності є керівні ідеї, вироблені оперативно-розшуковою практикою і закріплені в нормах законодавства про ОРД, котрі виражають політичні й соціальні закономірності

³¹ Шумилов А. Ю. Курс основ оперативно-розыскной деятельности: Учеб. пособ. – М., 2006. – С. 21.

³² Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат. – 5-е изд. – 1987. – 588 с.

розвитку суспільства, а також моральні та правові уявлення населення про сутність, мету, завдання та процедури її здійснення³³.

Аналіз законодавчих актів України, СНД і країн Балтії, які регулюють оперативно-розшукову діяльність та визначають правовий статус її суб'єктів³⁴, показує що ця важлива державно-правова функція здійснюється відповідно до принципів законності, дотримання прав і свобод особистості, конспірації, поєднання гласних і негласних методів та засобів, позапартійності, взаємодії з органами управління та населенням. У кожному із цих законів є окрема стаття, в якій закріплені основні принципи оперативно-розшукової діяльності, але не всі, оскільки деякі із них випливають із змісту інших їх норм. До прикладу, в ст. 4 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" (далі Закон про ОРД) зазначено, що ОРД ґрунтується на принципах законності, дотримання прав і свобод людини, взаємодії з державними органами управління і населенням.

Закріплені в законодавчих актах принципи ОРД мають визначальне значення для регулювання правових відносин, що складаються в цій правовій сфері, а також для оперативно-розшукової практики, забезпечуючи правильне застосування правових норм, прийняття законних та обґрунтованих рішень.

Основним адресатом принципів ОРД є відповідні оперативно-розшукові підрозділи та їх посадові особи (ст. 5 Закону України про ОРД). Вони зобов'язані у своїй роботі дотримуватися принципів ОРД і несуть відповідальність за їх порушення згідно з чинним законодавством.

Принципами ОРД зобов'язані керуватися також інші державні органи, посадові особи та громадяни, якщо вони стають суб'єктами

³³ Коментарий к Федеральному закону "Об оперативно-розыскной деятельности". С подставительным приложением нормативных актов и документов /Авт.-сост. А. Ю. Шумилов. – М.: Изд-ль И. И. Шумилова, 2001. – 3-е изд., испр. и доп. – 319 с.; Шумилов А. Ю. Оперативно-розыскная деятельность в схемах: Учеб. пособ. – М.: Изд-ль И. И. Шумилова, 2001. – 2-е изд., испр. и доп. – с. 112 с.

³⁴ Горяинов К. К., Кваша Ю. К., Сурков К. В. Федеральный закон "Об оперативно-розыскной деятельности": Комментарий. – М.: Новый Юрист, 1987. – 576 с.; Про Державну податкову службу в Україні: Закон України від 04.12.1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №6. – Ст. 36; Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб: Закон України від 04.03.1998 р. // Там само. – 1998. – №35. – Ст. 236; Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 р. // Там само. – 1991. – №4. – Ст. 20; Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. // Там само. – 1992. – №22. – Ст. 303; Про прикордонні війська: Закон України від 04.11.1991 р. // Там само. – 1992. – №2. – Ст. 7; Про Службу безпеки: Закон України від 25.03.1992 р. // Там само. – 1997. – №27. – Ст. 382.

оперативно-розшукових правовідносин. Наприклад: прокурор при здійсненні нагляду за оперативно-розшуковою діяльністю (ст. 14 Закону України про ОРД); суд, даючи дозвіл оперативному підрозділу на проведення оперативно-розшукових заходів (ч. 2 ст. 8 Закону); громадянин, який дав згоду на конфіденційну співпрацю з підрозділом, котрий здійснює оперативно-розшукову діяльність (п.13 ст.8 Закону).

Принципи ОРД визначають її державно-правовий характер, юридичну природу та легітимність як самостійного виду правоохоронної діяльності. Вони гарантують дотримання прав і свобод особистості в оперативно-розшуковій діяльності, створюють передумови для формування концепції як кожного її положення, так і всієї її системи загалом, забезпечуючи тим самим удосконалення різних аспектів оперативно-розшукової роботи.

Принципи оперативно-розшукової діяльності можна поділити на конституційні, загальні та спеціальні.

До *конституційних* належать принципи:

- дотримання прав громадян (які можуть бути обмежені із санкції суду): недоторканність житла; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; невтручання в особисте життя;
- дотримання прав громадян, які можуть бути обмежені в умовах воєнного часу: особисте життя; свобода думки та слова; світогляд і віросповідання;
- дотримання прав громадян, які не можуть бути обмежені: право на життя; право на здоров'я.

Загальними є принципи:

- законності;
- взаємодії в ОРД: взаємодія з населенням, з органами управління.

Спеціальними є такі принципи ОРД:

- наступальності: характеризує і відображує несподіваність (раптовість) для злочинців оперативно-розшукових та процесуальних заходів; тактичне завдання щодо збирання та фіксації фактичних даних про конкретні обставини злочину; фактор своєчасного запобігання тяжкому злочину та його припинення;
- конспірації: визначає необхідність дотримання в роботі оперативних підрозділів нормативних актів, які визначають певні

обмеження щодо розповсюдження оперативно-розшукової інформації;

- поєднання гласних і негласних заходів боротьби зі злочинністю: є гарантією дотримання конституційних прав і свобод громадян; забезпечує взаємозв'язок оперативно-розшукової і процесуальної діяльності з виявлення і розкриття злочинів; результати ОРД можуть бути використані при вирішенні питання про порушення кримінальної справи, а також у процесі доказування у кримінальних справах.

В оперативно-розшуковій науці розрізняють також принципи оперативно-розшукової діяльності:

1) *за ступенем конкретизації*:

- а) визначені законодавцем: законність, конспірація, поєднання гласних і негласних заходів боротьби зі злочинністю, повага й дотримання прав і свобод людини та громадянина (ст. 3 Закону РФ про ОРД, ст. 4 Закону України про ОРД, ст. 3 Закону Молдови про ОРД);
- б) вироблені оперативно-розшуковою практикою й такі, що опосередковано витікають із норм законодавства про оперативно-розшукову діяльність: зовнішній контроль (відомчий, судовий, парламентський), прокурорський нагляд, гуманізм, оперативність (наступальність), застосування конфідентів, домірність реагування;

2) *за широтою розповсюдження*:

- а) притаманні всій юридичній діяльності: законність, гуманізм, дотримання прав і свобод людини і громадянина, рівність перед законом, позавідомчий контроль;
- б) притаманні діяльності з боротьби зі злочинністю: оперативність, усебічність, повнота і об'єктивність провадження справи; здійснення цього виду діяльності тільки уповноваженими на те суб'єктами; поєднання гласності й конспіративності;
- в) притаманні тільки розшуковій роботі: конспірація, домірність реагування³⁵. Сукупність цих принципів становить систему рівнозначних принципів оперативно-розшукової діяльності. Розглянемо докладніше принципи законності, дотримання прав і свобод людини та конспірації.

³⁵ Основы оперативно-розыскной деятельности: Учеб. / Под ред. В. Б. Рушайло. – Изд. 2-ое, испр. и доп. – СПб.: Лань, 2000. – 720 с. – Серия “Учебники для вузов. Специальная литература”; Шумилова А. Ю. Оперативно-розыскная деятельность в схемах: Учеб. пос. – М.: Изд-ль И.И. Шумилова, 2001. – 2-ое изд., испр. и доп. – 112 с.

Законність у правовій державі – це загальноправовий принцип державного і суспільного життя, тому досить актуальним є визначення поняття і змісту цього принципу, його місця як загалом у системі принципів права, так і в оперативно-розшуковій діяльності.

Як загальноправовий принцип законність виявляється на конкретно-галузевому рівні, тобто це поняття виступає як ідея, система поглядів, висловлених у праві, і як принцип права, що реалізується в конкретних умовах, зокрема в оперативно-розшуковій діяльності.

Принцип законності передбачає наявність необхідної правової основи ОРД, заборону здійснення її для досягнення цілей і вирішення завдань, не передбачених законами, обов'язковість дотримання всіх вимог щодо підстав і порядку заведення оперативно-розшукових справ, виконання оперативно-розшукових заходів.

Законність в оперативно-розшуковій діяльності виражається в урегульованості її в правових актах з акцентом на верховенство закону. Тому законність як принцип оперативно-розшукової діяльності означає необхідність дотримання правового режиму добування, перевірки та використання оперативно-розшукової інформації.

Утверджуючи принцип законності в оперативно-розшуковій діяльності, слід спрямовувати зусилля щодо вдосконалення законодавства та практики його виконання на те, щоб нового змісту набували такі ознаки оперативно-розшукової діяльності, як її спрямованість на боротьбу зі злочинністю, добування інформації в інтересах безпеки суспільства та держави, гнучка вибірковість законодавчо визначених негласних засобів і методів, формування нової оперативно-розшукової культури, чітке визначення просторово-часових кордонів обмеження прав і свобод людини на основі чинних нормативно-правових актів. Безумовне дотримання законності в оперативно-розшуковій діяльності неможливе без наукового обґрунтування її суті та змісту як конституційного державного інституту, що діє у специфічних умовах ОРД. Це означає, що принцип законності в оперативно-розшуковій діяльності реалізується не за допомогою наказів чи інших командно-адміністративних засобів, а застосуванням права у визначених ним формах і методах. Теоретико-прикладний характер законності має відображати її дію не тільки на структурно-функціональному рівні діяльності оперативних підрозділів, а й на рівні теоретичних досягнень інших правових наук – кримінального, кримінально-процесуального права, кримінології, криміналістики та ін. Вивчати й аналізувати потрібно оптимальне

співвідношення законності й професіоналізму; оперативно-розшукової культури працівників оперативних підрозділів: знання ними основних правових категорій і принципів правоохоронної діяльності, безумовне застосування норм законодавчих і підзаконних актів, повага до чинного законодавства і нормативно-правових актів у сфері оперативно-розшукової діяльності, здатність реалізувати свої вміння і навички. У теорії і практиці ОРД мають бути розроблені найбільш ефективні шляхи, форми й методи відомчого контролю за дотриманням законності в оперативно-розшуковій діяльності. Емпіричні матеріали свідчать, що на сучасному етапі керівники оперативних підрозділів ще не мають чітких і обґрунтованих рекомендацій щодо контролю за дотриманням законності в негласній роботі. Це незрідка призводить до розшифрування оперативно-розшукових, а отже, й оперативно-технічних заходів, до провалу оперативних комбінацій, операцій тощо, а звідси й до порушень законності. Розглядаючи теоретико-прикладні засади законності в оперативно-розшуковій діяльності, визначаючи її особливу роль і значення в безумовному дотриманні прав і свобод людини, зазначимо, що гласна й негласна пошукова, розвідувальна й контррозвідувальна діяльність оперативних підрозділів досить чітко регламентована чинним законодавством і має проводитися тільки за його нормами. Більшість правових норм, що регламентують функціональні, організаційні і тактичні основи оперативно-розшукової діяльності, водночас визначають певні умови, за яких можливе і необхідне застосування негласних сил, засобів і методів цієї діяльності. Тому в контексті законності правові норми можуть уповноважувати, зобов'язувати суб'єктів оперативно-розшукової діяльності або забороняти їм здійснювати ті чи інші гласні або негласні заходи, використовувати оперативні чи оперативно-технічні засоби, вимагають дотримання правового порядку їх застосування, гарантують законність оперативно-розшукової діяльності³⁶.

Гарантією законності в оперативно-розшуковій діяльності є судовий і відомчий контроль, а також прокурорський нагляд за її проведенням. Принцип законності в оперативно-розшуковому процесі, як і у в усіх інших сферах правозастосовчої діяльності, є основоположним. Решта принципів тією чи іншою мірою слугують проявом принципу законності. Порушення будь-якого з них означає також порушення принципу законності.

³⁶ Козаченко І. П. Проблеми забезпечення законності в оперативно-розшуковій діяльності / Матеріали наук.-практ. конф. (21–22 лютого 2000 р.). Аналітичні матеріали, пропозиції наукових і практичних працівників. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – 264 с.

Конституційний принцип дотримання прав і свобод людини (ст.4 Закону про ОРД) означає, що органи, які виконують оперативно-розшукову функцію, мають суворо дотримуватися конституційних положень, які гарантують громадянам права, свободи, захищають їх законні інтереси.

Деякі обмеження прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності є винятковими і тимчасовими. Їх можна застосовувати лише із санкції прокурора та за рішенням суду щодо особи, в діях якої є ознаки тяжкого та особливо тяжкого злочину, і в інших випадках, передбачених законодавством про оперативно-розшукову діяльність, з метою отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства й держави (статті 1, 6 Закону про ОРД).

У разі порушення прав і свобод людини або юридичних осіб, а також якщо причетність до правопорушення особи, щодо якої здійснювались оперативно-розшукові заходи, не підтвердилась, Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України, Прикордонні війська України, Управління охорони вищих посадових осіб України, Державна податкова адміністрація України зобов'язані поновити порушені права і відшкодувати заподіяні матеріальні та моральні збитки (ч. 8 ст. 9 Закону про ОРД).

Громадяни України та інші особи мають право у визначеному законом порядку одержати від органів, на які покладено здійснення оперативно-розшукової діяльності, письмове пояснення з приводу обмеження їх прав і свобод та оскаржити ці дії. Забороняється передавати і розголошувати відомості про нерозкриті злочини або такі, що можуть зашкодити слідству чи інтересам людини, безпеці України (частини 9 – 10 ст. 9 Закону про ОРД).

Підрозділи, що використовують автоматизовані інформаційні системи в ОРД, повинні забезпечити можливість видавати дані про особу на запит органів розслідування, прокуратури, суду. В місцях зберігання інформації має бути гарантована її достовірність та надійність охорони (ч. 11 ст. 9 Закону про ОРД).

Добуті в результаті оперативно-розшукової діяльності відомості про особисте життя, честь, гідність людини, якщо вони не містять інформації про вчинення заборонених законом дій, зберігання не підлягають і мають бути знищені (ч. 12 ст. 9 Закону про ОРД).

Не підлягають передачі і розголошенню результати оперативно-розшукової діяльності, які, відповідно до законодавства України, становлять державну, військову і службову таємницю, а також відомості,

що стосуються особистого життя, честі, гідності людини. За передачу і розголошення цих відомостей працівники оперативних підрозділів, а також особи, яким ці відомості були довірені при здійсненні оперативно-розшукової діяльності чи стали відомі по службі або роботі, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством, крім випадків розголошення інформації про незаконні дії, що порушують права людини (ч. 13 ст. 9 Закону про ОРД).

Оперативно-розшукові заходи, пов'язані з тимчасовим обмеженням прав людини, проводяться з метою запобігання тяжким злочинам, їх припинення і розкриття, розшуку осіб, які ухиляються від відбування кримінального покарання або безвісти зникли, припинення розвідувально-підривної діяльності проти України. У разі оперативної необхідності невідкладного здійснення цих заходів оперативно-розшукові підрозділи зобов'язані протягом 24 годин повідомити суд або прокурора про застосування та підстави для їх проведення (ч. 14 ст. 9 Закону про ОРД).

Для одержання інформації забороняється застосовувати технічні засоби, психотропні, хімічні та інші речовини, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей та навколишньому середовищу (ч. 16 ст. 9 Закону про ОРД).

Для зміцнення принципу дотримання прав і свобод особистості в оперативно-розшуковій діяльності, на наш погляд, поряд із строками ведення оперативно-розшукових справ (ст. 9-1 Закону про ОРД) слід також установити і строки проведення оперативно-розшукових заходів, які, на жаль, у чинному Законі про ОРД не встановлені.

Важливо також у Законі про ОРД зміцнити і судовий контроль за проведенням оперативно-розшукових заходів, котрий, як показує практика, нині є недостатньо дієвим. Хоча в ч. 2 ст. 8 і вказано, що негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів отримання інформації проводяться за рішенням суду, проте чинне законодавство про оперативно-розшукову діяльність не встановлює, які ж саме матеріали для обґрунтування свого рішення про проведення оперативно-розшукових заходів щодо втручання в зазначені конституційні права громадян мають бути подані оперативно-розшуковими підрозділами суду. Не врегульовано також питання, як суд після прийняття свого рішення (дачі дозволу) про проведення

оперативно-розшукових заходів щодо особи здійснює контроль за їх проведенням. Нечітко це питання визначено і в предметі прокурорського нагляду за оперативно-розшуковою діяльністю (ст. 14 Закону про ОРД).

Принцип конспірації, який, на наш погляд, має бути закріплений у ст. 4 Закону про ОРД, визначає одну з істотних особливостей оперативно-розшукової діяльності, зміст якої значною мірою потребує збереження таємниці її окремих структур (спеціальних підрозділів, їх негласних співробітників, осіб, які залучаються до проведення оперативно-розшукових заходів на негласній основі) та здійснення низки процедур.

Відповідно до п. 4 ст. 8 Закону України "Про державну таємницю"³⁷ до державної таємниці в порядку, визначеному цим Законом у сфері державної безпеки та охорони правопорядку, може бути віднесена інформація: про особовий склад органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність; про засоби, зміст, плани, організацію, фінансування та матеріально-технічне забезпечення, форми, методи і результати ОРД; про осіб, які співпрацюють або раніше співпрацювали на конфіденційній основі з органами, що проводять таку діяльність; про склад і конкретних осіб, що є негласними штатними працівниками органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність; про організацію та порядок здійснення охорони адміністративних будинків та інших державних об'єктів, посадових та інших осіб, охорона яких здійснюється відповідно до Закону "Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб" .

У разі потреби ці відомості можуть бути розсекречені тільки на підставі постанови керівника оперативно-розшукового органу. Причому розголошення відомостей про осіб, які упроваджені в організовані злочинні групи, про позаштатних негласних співробітників оперативно-розшукових підрозділів та осіб, які з ними співпрацюють на негласній основі, допускається тільки за їх згодою, якщо необхідно допитати їх як свідків у кримінальній справі, за якою вони є джерелом оперативно-розшукової інформації. В цій частині принцип конспірації і норми, які визначають його зміст, встановлюють обмеження можливості допиту осіб, які можуть бути свідками у кримінальній справі, своєрідний імунітет свідка для негласних співробітників оперативно-розшукових підрозділів та осіб, які з ними співпрацюють.

³⁷ Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 16. – Ст. 93.

Принцип конспірації стосується і випадків отримання судових рішень на право проведення оперативно-розшукових заходів, які обмежують конституційні права особистості. Відповідно до цього принципу, оперативно-розшукові матеріали, які відображають ОРД, потрібно передавати органу дізнання, слідчому, прокурору, судді в порядку, який забезпечує їх нерозголошення.

Оперативно-розшуковим підрозділам надано право використовувати з метою конспірації документи, які зашифровують особистість посадової особи, відомчу належність підприємств, установ, транспортних засобів органів, які здійснюють ОРД, а також осіб, які їм сприяють на конфіденційній основі. Дотримання принципу конспірації належить до обов'язків оперативно-розшукових органів.

Деталізується принцип конспірації у відомчих нормативно-правових актах, які регламентують організацію і тактику здійснення оперативно-розшукової діяльності.

1.3. Мета і завдання оперативно-розшукової діяльності

Актуальним і проблемним у теорії ОРД залишається питання визначення мети і завдань ОРД, яке тісно пов'язане з розробленням поняття ОРД, її сутності, співвідношення ОРД з розвідувальною, контррозвідувальною діяльністю і кримінальним процесом, використанням матеріалів ОРД в кримінальному процесі та ін. Проте після прийняття на початку 90-х років ХХ ст. законодавства про ОРД питання визначення мети і завдань ОРД ні у вітчизняній теорії, ні в теорії інших країн – учасниць СНД та Балтії ще не було предметом самостійного наукового дослідження, що негативно позначається на правозастосовчому процесі. Деякі його аспекти досліджували вітчизняні й зарубіжні фахівці як у спеціальній закритій науковій літературі (В. М. Аتماжитов, О. Ф. Долженков, І. П. Козаченко, Г. К. Синілов, О. П. Снігерьов, М. Є. Шумило та ін.), так і у відкритих наукових джерелах (О. М. Бандурка, В. І. Жажицький, С. А. Шейфер, О. Ю. Шумилов та ін.)³⁸. Однак і

³⁸ Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підручник. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – Ч. 1. – 336 с.; Жажицький В. Связь оперативно-розыскной деятельности и уголовного процесса // Гос-во и право. – 1995. – № 6. – С. 57–67; Оперативно-розыскная деятельность: Учеб. / Под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского и др. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 2-е изд., доп. и перераб. – 848 с.; Шейфер С. А. Доказательственные аспекты Закона об оперативно-розыскной деятельности // Гос-во и право. – 1994. – № 1. – С. 94–101.

нині в теорії ОРД це актуальне питання залишається мало дослідженим і не вирішеним. Його вирішення ускладнюється тим, що в теорії права такі філософські категорії, як “мета” і “завдання”, їх сутність і співвідношення розуміють по-різному. Окремі правознавці навіть вважають їх тотожними. Так, П.С. Елькінд зазначає, що не можна вважати виправданими спроби сформулювати в теорії й законодавстві дві системи відповідних категорій – мети і завдання. Будь-який критерій їх розмежування за змістом виявився б штучним і надуманим³⁹.

На думку Т.Г. Морщакової та І.Л. Петрухіна, в галузі права розмежування понять “мета” й “завдання” справді важко встановити. Термін “завдання”, вважають науковці, вживається у правових актах як конкретизація мети. Однак теоретично деякі відмінності між цими поняттями, мабуть, існують. Для констатації мети системи досить акта пізнання закономірностей, які визначають її розвиток, тоді як постановка завдання – це акт вольовий, імперативний, що впливає зі знання мети. Крім того, у завданні зазвичай закладені підстави його вирішення (алгоритм), чого не можна сказати про мету⁴⁰. Подібної думки дотримується і В.Т. Томін, стверджуючи, що за змістом категорії “мета” й “завдання” справді взаємозалежні як у філософському, так і в семантичному розумінні, проте слід розмежовувати ці поняття⁴¹.

Ю. О. Тихомиров вважає, що мета дає скоріше загальну модель майбутнього стану, виражає орієнтацію в діяльності суб’єктів пізнання. Завдання виступає свого роду категорією нижчого рівня, опосередковує рух мети в більш конкретних межах. Завдання є формою матеріалізації мети, відповідним ступенем її досягнення, хоча в підґрунті своєму завдання також відбивають модель майбутнього, вони порівнюються за принципом загального й особливого⁴².

У теорії ОРД більшість учених дотримується законодавчої конструкції визначення мети й завдань ОРД⁴³, яка, на наш погляд,

³⁹ Елькінд П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – 143 с.

⁴⁰ Морщакова Т. Г., Петрухин И. Л. Социологические аспекты изучения эффективности правосудия // Право и социология / Под ред. Ю. А. Тихомирова, В. П. Казимирчук. – М.: Юрид. лит-ра, 1973. – С. 253–284.

⁴¹ Томин В. Т. Острые углы уголовного судопроизводства. – М.: Юрид. лит-ра, 1991. – 240 с.

⁴² Тихомиров Ю. А. Механизм управления в развитом социалистическом обществе. – М.: Наука, 1978. – 336 с.

⁴³ Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: підруч. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – Ч. 1. – 336 с.; Оперативно-розыскная деятельность: Учеб. / Под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского и др. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 2-е изд., доп. и перераб. – 848 с.

потребує вдосконалення. Тому у зв'язку з актуальністю, а також з недостатнім розробленням робиться спроба визначити мету й завдання ОРД і внести відповідні пропозиції щодо їх законодавчого закріплення.

З нашого погляду, при визначенні мети й завдань ОРД потрібно насамперед враховувати етимологічний, семантичний і філософський зміст цих категорій, зважаючи на те, що в деяких філософських словниках, виданих останнім часом, їх тлумачення взагалі немає⁴⁴, що ускладнює прикладні дослідження в цій сфері.

В етимологічному й семантичному значенні мету визначають як “те, чого хтось прагне, чого хоче досягти; а завдання – “те, що хочуть здійснити”, “те, що потребує виконання, розв'язання”, “питання для вирішення”⁴⁵.

У філософському розумінні мета – один з елементів поведінки, свідомої діяльності людини, що характеризує передбачення в її мисленні результату діяльності та шляху його отримання за допомогою відповідних засобів⁴⁶. Це ідеальний, насамперед визначений результат людської діяльності, спрямований на перетворення дійсності відповідно до усвідомленої людиною потреби. Мета є безпосереднім внутрішнім спонукальним мотивом людської діяльності⁴⁷. Це вища форма інтеграції приватних людських дій, зусиль у складі культурних цілісностей, у межах яких вони набувають свого змісту і призначення⁴⁸, складаються “у деяку послідовність чи систему”⁴⁹. Здійснення мети при цьому розглядається як процес подолання невідповідності між наявною життєвою ситуацією і метою. Мета – це усвідомлений образ передбачуваного результату, на досягнення якого спрямована дія людини⁵⁰, це ідеально витриманий результат майбутніх дій⁵¹.

⁴⁴ Современный философский словарь / Под ред. В. Е. Кемерова. – Лондон; Франкфурт-на-Майне; Париж; Люксембург; Москва; Минск: ПАНПРИНТ, 1998. – 2-е изд., перераб. и доп. – 1064 с.

⁴⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.; Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: Азбуковник, 1999. – 4-е изд., доп. – 944 с.; Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М.: Рус. яз., 1980. – Т. 1. – 683 с.

⁴⁶ Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Ораб-Оглы и др. – М.: Сов. энцикл., 1989. – 2-е изд. – 815 с.

⁴⁷ Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 797 с.

⁴⁸ Краткий философский словарь / Под ред. А. П. Алексеева. – М.: Проспект, 1998. – 397 с.

⁴⁹ Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев и др. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 840 с.

⁵⁰ Психология: Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 2-е изд. испр. и доп. – 494 с.

⁵¹ Борзенко А. В. Проблема цели в общественном развитии. – М.: Политиздат, 1963. – 190 с.

З огляду на етимологічне, семантичне і філософське тлумачення мети, П.С. Елькінд зауважувала, що, будучи рушійною силою відповідної діяльності, категорія “мета” відповідає на запитання, на що спрямована ця діяльність і заради чого вона здійснюється⁵².

У філософському значенні термін “завдання” означає завдання соціальне, що наближає його до розглядуваної нами сфери. У цьому розумінні воно й тлумачиться як необхідність для суб’єкта (суспільства, соціальної спільноти, особи) виконати в майбутньому відповідну діяльність⁵³. Завдання трактується також як мета діяльності, що поставлена в певних умовах і має бути досягнута перетворенням цих умов відповідно до визначеної процедури для отримання певного результату⁵⁴.

Тому в теорії ОРД постає питання про співвідношення результату з метою і завданнями ОРД, що, з нашого погляду, необхідне не лише тому, що результат може як збігатися, так і не збігатися з метою ОРД, а й для визначення соціальної цінності ОРД, визначення й розроблення наукових і практичних засад підвищення її ефективності тощо.

Мета ОРД не формулюється її суб’єктами довільно, а визначається законодавством про ОРД і дається в об’єктивних обставинах, за яких вона здійснюється. Мета виступає феноменом випереджального відбиття, здійснюючи на її суб’єктів регламентуючий вплив. Мета ОРД супроводжує всі процеси, пов’язані з досягненням нею результату. Мета суб’єкта “визначає спосіб і характер його дій”⁵⁵, вибір і використання відповідних засобів, оптимальні рішення і шляхи досягнення найбільш істотного результату ОРД.

Результат ОРД конкретного працівника виникає спочатку в ідеальній формі, що зумовлено метою (образом) і поставленими перед ним завданнями та іншими обставинами. Майбутній результат ОРД уявляється спочатку суб’єктивно, ідеально, як внутрішній образ, як потреба, як спонукання і як мета⁵⁶, котра навіть поза конкретною діяльністю має важливе значення і дає змогу (через порівняння її з отриманим результатом) з’ясувати економічність, оптимальність та ефективність цієї діяльності чи окремих її компонентів. Мета формується на підставі за-

⁵² Елькінд П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – 143 с.

⁵³ Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 797 с.

⁵⁴ Психология: Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 2-е изд. испр. и доп. – 494 с.

⁵⁵ Маркс К. Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 23. – С. 1–907.

⁵⁶ Трубников Н. Н. О категориях “цель”, “средство”, “результат”. – М.: Высш. шк., 1968. – 148 с.

1.3. Мета і завдання оперативно-розшукової діяльності

вдань, закріплених у законодавстві про ОРД. Вона поєднує, організовує, впорядковує, додає спрямованості, єдності й функціональності різним елементам і процесам, що становлять ОРД, тобто виступає найважливішим системоутворювальним чинником. У цьому розумінні вона визначає нормативну заданість ОРД.

Починається ОРД з ідеального (формального) передбачення і закінчується одержанням фактичного результату. Залежно від ступеня їх збігу й відповідності вирішується питання про те, чи досяг суб'єкт ОРД поставленої мети і наскільки ефективними при цьому були його дії, використані засоби, способи, методи тощо⁵⁷.

Результат ОРД може як збігатися з метою-образом (метою-завданням), так і не збігатися. Відхилення між результатом і метою може бути позитивним (при досягненні більш вагомих результатів, ніж ті, що передбачалися, або з'ясуванні хибності поставленої мети), так і негативним (у разі недосяжності останньої). Основними причинами цього можуть бути: а) складність, суперечливість взаємодії суб'єктивних та об'єктивних, матеріальних та ідеальних сторін у процесі здійснення ОРД, зважаючи на те, що оперативно-розшуковий процес відбувається в умовах таємності, невизначеності; б) розбіжність інтересів і мети різних суб'єктів ОРД; в) недосяжність мети через її протиправний чи аморальний характер або її ілюзорність, хибність тощо; г) відсутність або недостатність у певний момент технічних та інших оперативно-розшукових засобів а також заходів, необхідних для вирішення поставлених завдань; д) брак науково обґрунтованих методик їх застосування тощо; е) відсутність погодженості й координованості дій суб'єктів ОРД щодо досягнення поставленої мети; є) приховане небажання (несумлінність) окремих суб'єктів ОРД досягти відповідних результатів за наявності для цього всіх необхідних умов і засобів тощо.

Слушною є позиція Л. Д. Кокорева, який виводив завдання з мети, якій останні мають слугувати⁵⁸.

На основі аналізу наукових джерел і ст. 2 Закону, можемо дійти висновку, що ця діяльність проводиться з метою гарантування безпеки громадян, суспільства й держави, а також припинення правопорушень і забезпечення інтересів кримінального судочинства.

Отже, саме в такому порядку, відповідно до сучасної концепції правової держави, закріпленої у ст. 3 Конституції України, яка визнає

⁵⁷ Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / Под ред. Н. И. Матузова. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 168 с.

⁵⁸ Кокорев Л. Д. Участники правосудия по уголовным делам. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1971. – 158 с.

людину, її життя і здоров'я, честь і гідність найвищою соціальною цінністю, потрібно викласти цілі ОРД.

Слід звернути увагу на те, що в ч. 1 ст. 103 КПК України визначено мету ОРД – виявлення ознак злочину й осіб, які його вчинили. З нашого погляду, ці дві статті потребують узгодження між собою, тому треба внести відповідні зміни й доповнення до ст. 2 Закону про ОРД, докладніше виклавши в ній мету й завдання ОРД, що проводиться в інтересах кримінального судочинства. Для досягнення названих у цій статті цілей передбачаються такі завдання: 1) пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підбивна діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій; 2) отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства й держави. Ці завдання в Законі про ОРД не розкриваються, однак їх зміст викладається у відомчих нормативних актах. Крім того, в цих актах перед оперативно-розшуковим підрозділами ставляться завдання: а) виявлення злочинів, запобігання їм, припинення й розкриття їх, виявлення і встановлення осіб, які їх готують, учиняють чи вчинили; б) розшук осіб, які переховуються від органів дізнання, слідства чи суду, ухиляються від кримінального покарання або які безвісти пропали. Це можна вважати конкретизацією завдань ОРД, визначених у ст. 2 Закону про ОРД. В окремих актах розкривається їх зміст.

Аналіз нормативно-правових актів та думок фахівців з теорії ОРД дає підстави визначити перелік завдань, що виконуються оперативними працівниками:

- розкриття злочинів;
- запобігання злочинам;
- припинення злочинів;
- виявлення злочинів, встановлення осіб, які їх готують, учиняють або вчинили;
- розшук осіб;
- забезпечення кримінального судочинства;
- забезпечення безпеки суб'єктів ОРД та учасників кримінального судочинства;
- збирання інформації, відомостей про гарантування безпеки держави і суспільства;
- забезпечення дотримання прав, свобод і законних інтересів громадян;
- відшкодування збитків, заподіяних злочином;

- підтримання режиму виконання покарань;
- охорона державної таємниці.

Успішне вирішення завдань ОРД забезпечує досягнення загальної її мети. Вони можуть бути взаємозалежними, але здебільшого є цілком самостійними, бо кожне з них має свій конкретний зміст. Важливо враховувати, що ці завдання можуть зумовлювати специфічні оперативно-розшукові способи й рішення. У свою чергу, вирішення кожного конкретного завдання сприяє ухваленню відповідного підсумкового рішення в ОРД.

Найважливішою частиною загальних завдань ОРД є виявлення й розкриття злочинів та осіб, які їх готують, скоюють або скоїли. Ці завдання покладаються на оперативно-розшукові підрозділи не лише Законом про ОРД і відомчими нормативно-правовими актами, а й низкою норм кримінально-процесуального законодавства (ч. 1 ст. 101, ч. 3 ст. 104 КПК України та ін.), тому їх потрібно розглядати в органічному зв'язку із завданнями кримінального процесу (ст. 2 КПК України).

Відсутність законодавчого тлумачення завдань ОРД, на наш погляд, призводить до того, що деякі норми відомчих нормативно-правових актів не відповідають Конституції України. Наприклад, згідно з п. 17 Інструкції "Про єдиний облік злочинів"³⁹, розкритим вважається злочин, кримінальна справа по якому закінчена розслідуванням і по якій прийнято одне з таких рішень: а) прокурором затверджено обвинувальний висновок, і кримінальну справу подано до суду відповідно до ст. 232 КПК України; б) особа, яка вчинила злочин, встановлена, але за згодою прокурора на підставі статей 72, 8-10 КПК України кримінальна справа подана до суду для вирішення питання про звільнення цієї особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, примиренням обвинуваченого з потерпілим, застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру, переданням особи на поруки; в) особу, яка вчинила злочин, встановлено, і є достатньо доказів, що вказують на вчинення нею злочину, а кримінальна справа щодо неї подана до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, згідно з п. 4 ст. 6 і ст. 111 КПК України внаслідок акта амністії, якщо він усуває застосування покарання за вчинене діяння чи у зв'язку із закінченням строків давності; г) кримінальна справа

³⁹ Про єдиний облік злочинів: Інструкція, затв. спільним наказом Генпрокуратури України від 26.03.2002 р., № 20, МВС України від 26.03.2002 р., № 84, СБУ від 26.03.2002 р., № 293, Держполітадміністрації України від 26.03.2002 р., № 126, Мінюсту України від 26 березня 2002 р., № 18/5. – К.: Генпрокуратура, 2002. – 226 с.

за згодою прокурора направлена до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі ст. 7 КПК України внаслідок зміни обставин; д) кримінальна справа закрита на підставі п. 8 ст. 6 КПК України щодо померлого обвинуваченого; е) прокурором складено обвинувальний висновок, і кримінальна справа направлена до суду відповідно до ст. 430 КПК України.

Злочин вважається розкритим, якщо у звітний період незалежно від року порушення кримінальної справи подано заповнені документи первинного обліку про наслідки розслідування злочину і на особу, яка вчинила злочин, вони підписані відповідним прокурором чи його заступником.

Отже, з урахуванням зазначеної Інструкції, а також інших відомих нормативно-правових актів склалася практика, коли злочин вважається розкритим після закінчення досудового слідства й затвердження прокурором обвинувального висновку у справі. На нашу думку, таке тлумачення розкриття злочину не може вважатися правильним, оскільки воно суперечить Конституції України, у ч. 1 ст. 62 якої зазначено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Отже, особа визнається винною у вчиненні злочину не тоді, коли прокурор затверджує обвинувальний висновок, а в момент набрання чинності відповідним обвинувальним вироком суду, в якому встановлюється факт учинення злочину й певна особа (особи) визнається винуватою у його вчиненні.

Однак слід зазначити, що оперативно-розшукове розкриття злочину відрізняється від кримінально-процесуального. Виявити й розкрити злочин в ОРД означає встановити й виявити за допомогою оперативно-розшукових сил, засобів і методів імовірність підготовки до злочину, скоєння злочину або вчинених раніше злочинів, що старанно маскуються, зберігаються в таємниці і тому залишаються невідомими правоохоронним органам. На оперативно-розшукові підрозділи покладається встановлення, в т. ч. негласними оперативно-розшуковими заходами, події злочину (часу, місця, засобу, способу та інших обставин вчинення злочину) й осіб, які його вчинили, та інших обставин, що входять до предмета доказування в кримінальній справі. Створення в процесі проведення ОРД необхідних умов для швидкого й повного розкриття злочину кримінально-процесуальними засобами передбачає отримання відомостей про: а) очевидців злочину; б) місцезнаходження документів

і предметів, що стали знаряддям злочину, зберегли на собі його сліди, були об'єктами злочинних дій; в) виявлення грошей та інших цінностей, нажитих злочинним шляхом; г) встановлення предметів, що можуть допомогти виявленню злочину, обставин його вчинення й виявленню винних (статті 64, 23 КПК України). При вчиненні злочину організованою групою мають бути встановлені всі особи й визначена роль кожної з них у злочинній діяльності. Виявленню й розкриттю підлягають також усі факти й епізоди злочину та заподіяна матеріальна шкода. Встановленню підлягають мотиви й мета злочину та інші обставини. Іноді виникає потреба у спрямуванні зусиль оперативних підрозділів на встановлення особи потерпілого, свідка, їх місцезнаходження, обставин, що їх характеризують, тощо.

Завданням ОРД є також установлення обставин, що характеризують осіб, які скоїли або скоюють злочин, виявлення їх намірів і конкретних дій, спрямованих на протидію розкриттю злочину під час досудового слідства. Іноколи виникає потреба у виявленні оперативно-розшуковим шляхом обставин, що характеризують особу обвинуваченого, підозрюваного, свідків і потерпілих для використання цієї інформації з організаційно-тактичною метою при проведенні відповідних слідчих дій.

Попередження злочину полягає в запобіганні йому ще до того, як конкретна особа (особи) розпочне його конкретне вчинення. Попередити злочин означає безпосередньо вплинути оперативно-розшуковими силами, засобами й методами на особу (осіб), яка має намір вчинити злочин, або на причини й умови, що сприяють його вчиненню. Підставою для попередження є відомості, здобуті оперативно-розшуковим шляхом, про підготовку конкретної особи (осіб) до вчинення злочину. Це завдання пов'язане з превентивною функцією ОРД, контролем за девіантною поведінкою осіб.

Завдання *припинення злочину* полягає у використанні ОРД з метою позбавлення конкретної особи або групи осіб реальної можливості продовжувати вчинення злочину. Воно стосується злочинів, що вчиняються як вочевидь, так і за умов неочевидності. Способи його вирішення можуть бути різними, у т. ч. й з використанням матеріалів ОРД для затримання особи, яка вчинила злочин або підозрюється в його вчиненні, на місці події, застосуванням кримінально-процесуальних запобіжних заходів після порушення кримінальної справи тощо.

Розшук осіб, які переховуються від органів дізнання, слідства й суду, є самостійним специфічним завданням ОРД, яке також тісно пов'язане із завданнями кримінального процесу.

Отже, завдання ОРД умовно можна поділити на стратегічні і тактичні. *Стратегічні* полягають у забезпеченні оперативно-розшукової діяльності (головної мети ОВС) з виявлення, попередження, розкриття та розслідування злочинів, умов і причин, які сприяють їх завершенню, *тактичні* – у пошуку і фіксації конкретних фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб і груп з метою припинення їх правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки конкретних громадян, суспільства і держави.

Стратегічне завдання у процесі оперативно-розшукової діяльності полягає в досягненні кінцевої мети, наприклад, у розкритті злочину чи розшуку і затриманні злочинця, що переховується. Для виконання стратегічного завдання оперативний працівник виявляє свідків, з'ясовує окремі обставини події, перевіряє адреси, проводить опитування, застосовує різні оперативні заходи і засоби для виявлення фактичних даних, які містять відомості про дії будь-якого протиправного характеру, і необхідність для установлення слідством і судом винуватості особи за конкретні протиправні дії.

Тактичними завданнями ОРД є:

- вивчення, аналіз та оцінювання оперативної ситуації та визначення оперативно-розшукових заходів для виконання завдання;
- ухвалення оперативно-тактичного рішення, яке забезпечує виконання завдання;
- реалізація прийнятого рішення;
- оцінювання і використання результатів виконання прийнятого рішення.

Тактичні завдання вирішуються сукупністю дій оперативного працівника, залученням сил і застосуванням засобів ОРД і полягають у:

- виявленні, розкритті і сприянні розслідуванням злочинів та дій осіб, які причетні до їх скоєння;
- розшуку осіб, які ухиляються від слідства, суду та відбуття кримінального покарання;
- розшуку безвісти зниклих осіб, установленні місцезнаходження та розшуку об'єктів, майна, предметів, які вже відомі і можуть бути доказами у кримінальній справі.

Зазначені завдання можуть бути самостійними, але для виконання кожного із них потрібно застосовувати саме йому притаманні специфічні сили, засоби і методи ОРД.

Отже, мета і завдання ОРД – це не тотожні правові категорії. У сфері боротьби зі злочинністю вони, за винятком тих, що спрямовані на виконання превентивних функцій, підпорядковані меті й завданням кримінального процесу, що зумовлює тісний взаємозв'язок цих видів діяльності й визначає допоміжний характер ОРД щодо кримінального процесу. Зважаючи на це, норми, що визначають мету і завдання ОРД і кримінального процесу у сфері боротьби зі злочинністю, мають бути узгоджені між собою.

Запитання для самоконтролю

1. Що є предметом дослідження оперативно-розшукової науки?
2. Що є предметом теорії оперативно-розшукової діяльності як навчальної дисципліни?
3. Що є предметом оперативно-розшукової галузі права?
4. Поняття процесу пізнання в ОРД, його значення, об'єкти та суб'єкти.
5. У чому полягає специфіка засобів пізнання в ОРД? Їх відмінність від засобів пізнання в кримінальному процесі.
6. Назвіть і розкрийте принципи ОРД.
7. Назвіть і розкрийте мету і завдання ОРД.

Список літератури

1. Анохин П. К. Опережающее отражение действительности // *Вопр. философии.* – 1962. – № 7. – С. 97–111.
2. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підруч. – Ч. 1. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.
3. Борзенко А. В. Проблема цели в общественном развитии. – М.: Политиздат, 1963. – 190 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
5. Горяинов К. К., Кваша Ю. К., Сурков К. В. Федеральный закон “Об оперативно-розыскной деятельности”: Комментарий. – М.: Новый Юрист, 1987. – 576 с.
6. Грошевский Ю. Кримінально-процесуальні аспекти оперативно-розшукової діяльності. Право України. – 2003. – С. 73–78.
7. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: – М.: Рус. яз., 1980. – Т. 1. – 683 с.
8. Елинский В. Н. Основы методологии теории оперативно-розыскной деятельности. – М.: Изд-ль И. И. Шумилова, 2001. – 228 с.
9. Зажиский В. Связь оперативно-розыскной деятельности и уголовного процесса // *Гос-во и право.* – 1995. – № 6. – С. 57–67.

10. Карагодин В. Н. Преодоление противодействия предварительному расследованию. – Свердловск, 1992.
11. Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 168 с.
12. Качур А. Н. Правовое регулирование ОРД: Сб. МВД СССР. – М., 1990. – №3(33) – С. 12–17.
13. Козаченко І. П. Оперативно-розшукова діяльність як державно-правова форма боротьби зі злочинністю. Поняття, суть, завдання та підстави: Навч. посіб. – К.: УАВС, 1995. – 44 с.
14. Козаченко І. П. Оперативно-розшукова діяльність: Вступ до курсу / МВС України, Одес. ін-т внутр. справ. – О., 1999. – 111 с.
15. Козаченко І. П. Правові, морально-етичні та організаційні основи ОРД. – Л.: Львів. ін-т внутр. справ при НАВСУ, 1999. – 110 с.
16. Кокорев Л. Д. Участники правосудия по уголовным делам. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1971. – 158 с.
17. Комментарий к Федеральному закону “Об оперативно-розыскной деятельности”. С подстатейным приложением нормативных актов и документов / Авт.-сост. А. Ю. Шумилов. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во И. И. Шумилова, 2001. – 319 с.
18. Краткий философский словарь / Под ред. А.П. Алексеева. – М.: Проспект, 1998. – 397 с.
19. Ларин А. М. Доказывание на предварительном следствии в советском уголовном процессе: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1961. – 180 с.
20. Лузгин И. М. Расследование как процесс познания: Учеб. пособ. – М.: Высш.шк. МВД СССР, 1969. – 178 с.
21. Лукашев В. А. Предмет, задачи и система курса “Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел” как отрасль научного познания: Лекція. – М.: Акад. МВД СССР, 1983. – 28 с.
22. Маркс К. Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 23. – С. 1–907.
23. Морщакова Т. Г., Петрухин И. Л. Социологические аспекты изучения эффективности правосудия // Право и социология / Отв. ред. Ю. А. Тихомиров, В. П. Казимирчук. – М.: Юрид., 1973. – С. 253–284.
24. Маркушин А. Г. Основы ОРД ОВД: Учеб. пособ. – Нижний Новгород: Нижегород. высш. школа МВД СССР, 1990. – Ч. 2 – 72 с.
25. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: Азбуковник, 1999. – 4-е изд., доп. – 944 с.
26. Олейник П. А., Птицин А. Г. О месте теории ОРД в системе юридических наук // Акт. пробл. совершенствования ОРД ОВД (материалы конф.) / МВД СССР. – М., 1977. – С. 53–55.
27. Оперативно-розыскная деятельность: Учеб. / Под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского и др. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 2-е изд., доп. и перераб. – 848 с.
28. Основы оперативно-розыскной деятельности: Учеб. / Под ред. В. Б. Рушайло. – СПб.: Лань, 2000. – 2-е изд., испр. и доп. – 720 с. – Серия: Учебники для вузов. Специальная литература.
29. Погорельский М. А. До визначення поняття “оперативно-розшукова діяльність” // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 4. – С. 37–42.
30. Погорельский М. А. Оперативно-розшукова діяльність: правові основи (структурно-логічні схеми): Навч. посіб. / За ред. проф. Ю. М. Грошевого. – Х. – РВФ “Арсіс, ЛТД”, 2005. – 192 с.

31. *Погорецький М. А., Шумило М. С.* Оперативно-розшукова діяльність як навчальна дисципліна // Проблеми вищої освіти: тези доп. та наук. повідом. наук.-метод. конф., Харків, 18–19 грудня 2001 р. // За ред. В. В. Комарова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 149–150.
32. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб: Закон України від 04.03.1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – №35. – Ст. 236.
33. Про державну податкову службу в Україні: Закон України від 04.12.1990 р. // Там само. – 1991. – №6. – Ст. 36.
34. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 // Там само. – 1994. – №16. – Ст. 93.
35. Про єдиний облік злочинів: інструкція, затв. спільним наказом Генпрокуратури України від 26.03.2002 р., № 20, МВС України від 26.03.2002 р., № 84, СБУ від 26.03.2002 р., № 293, Держподатадміністрації України від 26.03.2002 р., № 126, Мін'юсту України від 26.03.2002 р., № 18/5. – К.: Генпрокуратура, 2002. – 226 с.
36. Про міліцію: Закон Української РСР від 20.12.1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №4. – Ст. 20.
37. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. // Там само. – 1992. – №22. – Ст. 303.
38. Про прикордонні війська: Закон України від 04.11.1991 р. // Там само. – 1992. – №2. – Ст. 7.
39. Про службу безпеки: Закон України від 25.03.1992 р. // Там само. – 1997. – №27. – Ст. 382.
40. *Ривлин Л. А.* Об уголовно-правовых и уголовно-процессуальных отношениях // Изв. вузов. Правоведение. – 1959 – №2. – С. 105–112.
41. *Сервецький І. В.* Науково-практичний коментар до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” станом на 1 лютого 2002 / За ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: НАВСУ 2002. – 156 с.
42. Современный философский словарь / Под общ. ред. В. Е. Ксмерова. – 2-е изд., перераб. и доп. – Лондон; Франфуркт-на-Майне; Париж; Люксембург; Москва; Минск: ПАНПРИНТ, 1998. – 1064 с.
43. *Тихомиров Ю. А.* Механизм управления в развитом социалистическом обществе. – М.: Наука, 1978. – 336 с.
44. *Томин В. Т.* Острые углы уголовного судопроизводства. – М.: Юрид. лит., 1991. – 240 с.
45. *Трубников Н. Н.* О категориях “цель”, “средство”, “результат”. – М.: Высш. шк., 1968. – 148 с.
46. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – 588 с.
47. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев и др. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 840 с.
48. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Ораб-Оглы и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
49. *Філософський словник* / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 797 с.
50. *Шейфер С. А.* Доказательственные аспекты Закона об оперативно-розыскной деятельности // Гос-во и право. – 1994. – № 1. – С. 94–101.
51. *Шумилов А. Ю.* Оперативно-розыскная деятельность в схемах: Учеб. пособ. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-ль И. И. Шумилова, 2001. – 112 с.

ТЕМА 2

Історія оперативно-розшукової діяльності

2.1. Пошукова діяльність у давні часи

Людина завжди послуговується минулим, коли цього потребує практика. В історичних знаннях використання і вдосконалення досвіду минулого є важливою передумовою розвитку. Звернення до історії щоразу породжує нові уявлення про минуле і зовсім не передбачає критико-рушійної дії на вже існуючий конкретний обсяг знань, а лише підтверджує велику різноманітність досвіду в історії розвитку людства, виявляє, що досвід є невичерпним джерелом нового⁶⁰. В гуманітарних науках об'єкт вивчення практично вічний, як не парадоксально, час не стирає, а виявляє риси величчя. Шлях у минуле так само безмежний, як і в майбутнє⁶¹.

Оперативно-розшукова діяльність проводилася протягом усієї історії людства. Зі зміною соціальних умов, безперечно, змінювалися і сфери її застосування, її засоби, форми і методи. В кожному історичному епоху вона виявлялася по-різному.

О. М. Бандурка в підручнику "Оперативно-розшукова діяльність" визначає, що спостереження ("розвідка") з метою збирання інформації відоме із біблійських часів. У Біблії (книги Старого Заповіту. Четверта книга Мойсеева. Глава 13, ст. 3, 18 – 30,) розповідається про те, що Мойсей направив своїх прибічників (дванадцять спостерігачів) у землю Ханаан, щоб вони з'ясували чисельність її жителів, оборону міст, родючість землі. Через сорок днів посланці повернулися і розповіли про результати розвідки, підкріпивши свій звіт зразками землі Ханаанської. Отже, такі давні джерела, як Старий і Новий Заповіти, свідчать про те, що розвідка була досить поширена в біблійські часи. В цих джерелах близько тридцяти прикладів засилання лазутчиків з метою дослідження територій, народу, що там мешкав, огляду військ, засилання спостерігачів у стан ворога, використання житла окремих осіб для укріплення розвідників. Біблія містить приклади негласної, зашифрованої

⁶⁰ Конрад Н. И. О смысле истории. Избр. тр. – М., 1974. – С. 293.

⁶¹ Рыбаков Б. Гуманитарии в эпоху НТР // Наука и жизнь. – 1972. – №3. – С.42–45.

оперативної роботи, яка здійснювалася з різною метою. Так, для викриття І. Христа фарисеї здійснювали оперативне опитування різних людей, з'ясовуючи вірогідність колишньої сліпоти зціленого, причому його батьків опитували окремо (Євангеліє від Іоанна, розд. 9).

Найбільш достовірну інформацію про явища, що становлять оперативний інтерес, люди отримували не тільки за допомогою безпосереднього спостереження, але і під час спілкування. Зрозуміло, що при проведенні оперативно-розшукової діяльності завжди використовували можливість отримувати відомості в процесі спілкування. Так, цар Іудеї “запитував... у домі своєму таємно” Ієремію, який чималий час перебував у темниці (Ієремія, розд.37,17). Йосиф, розмовляючи з братами в Єгипті, не зізнавався їм, хто він є насправді, спрямовуючи бесіду так, що брати, які нічого не підозрювали, розповіли про вчинене зло щодо Йосифа (брати продали його в рабство) і про своє каяття (Битія, розд. 42). Отже, під час спеціальної, спрямованої бесіди (опитування) можна отримати потрібну інформацію, а мета опитування залишиться прихованою.

Або інший приклад. Коли Бог прокляв Каїна за вбивство ним свого брата Авеля він, перш ніж прийняти рішення про покарання, провів певну оперативно-розшукову діяльність, розумово-логічний аналіз ситуації, що склалася, що і є елементом оперативно-розшукової тактики.

Легенди і міфи Давньої Греції переповнені прикладами таємних, конспіративних дій античних героїв. Розповіді про оперативно-розшукові дії трапляються в історичних довідках про Вавилон, Рим, Єгипет. Людей завжди цікавило, що відбувається навколо них, що роблять як вороги, так і друзі, близькі й далекі сусіди, як члени суспільства дотримуються загальних правил поведінки⁶². Особливу увагу привертали і члени суспільства, які своєю поведінкою порушували норми співжиття в племені, роді, етносі, в місцях проживання общини. І ця зацікавленість штовхала до виконання певних дій з отримання інформації.

Античні автори розповідали про різні пастки, які використовувалися для боротьби з ворожими лазутчиками. У 4 ст. до н.е. один афінський полководець, дізнавшись, що в його війську переховуються шпигуни, вишикував воїнів і наказав кожному добре опитати свого сусіда. Після аналізу опитувань, шпигуни були затримані. Античні історики

⁶² Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підруч. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – Ч. 1. – 336 с

Полібій і Лівій розповідають, що карфагенський командувач Ганнібал неодноразово сам надівав перуку та фальшиву бороду і проникав у стан римлян. Великий полководець античності Юлій Цезар використовував розвідку під час підкорення Галлії, не раз відправляючи до ворога своїх лазутчиків з неправдивими відомостями⁶³.

Розшукова діяльність, на думку А.М. Піджаренко, яка здійснюється від імені держави і церкви, мала дві таємні форми: інформаційно-розшукову і збирання матеріалів про осіб, дії яких були протиправними. Серед методів оперативної діяльності найбільш поширеними були таємне опитування, таємний огляд, таємна виїмка документів, зброї тощо. На всіх цих рівнях використовували інформаційні можливості осіб. Це були продавці, власники готелів, повії (вищого класу – у справах політичного, середнього і нижчого – у кримінальних справах), служителі лазень, власники різних розважальних закладів. Інформаційно-пошукова діяльність спеціальних державних структур і церкви ґрунтувалась на конкретних джерелах: 1) повідомлення осіб; 2) доноси різних людей; 3) відомості органів державного управління; 4) інформація приватних структур.

“Християнська релігія сформувала загальні морально-етичні правила людської поведінки, які стали основою людського суспільства. Державні органи влади пізніше надали їм сили правових норм, відповідальність за порушення яких наставляла тоді, коли встановлювалась винуватість тих, хто їх порушував. У багатьох випадках такі порушення відбувалися в умовах неочевидності або коли звинувачений ухилявся від відповідальності”⁶⁴. В таких випадках виникала потреба з'ясувати істину, всі обставини порушення, зібрати докази, потрібні для притягнення до відповідальності і покарання, встановленого звичаєм або законом.

У той час для проведення розшукових дій щодо встановлення обставин вчиненого, місцезнаходження обвинуваченого призначалися спеціальні посадові особи, які наділялися відповідними повноваженнями і мали певні обов'язки. Розшукові функції здійснювали як чиновники, що перебували на державній службі, так і окремі громадяни, які робили це, керуючись патріотичними і моральними почуттями, чи своїми цілями, або за винагороду. У Давній Греції такі функції вико-

⁶³ Черняк Е. Пять столетий тайной войны. – М., 1977. – С.7.

⁶⁴ Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підручник. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – Ч. 1. – 336 с.

нували наглядачі за дотриманням правил торгівлі, збирачі податків, митники, міська варта, наглядачі за публічними жінками. Діяльність таких чиновників була відкритою, офіційною, проте вони збирали і конфіденційну, таємну інформацію про поведінку осіб, за якими вони здійснювали нагляд, та подій, які відбувалися на обслуговуваній ними території.

З античних джерел відомо, що у разі скоєння злочину проти життя, здоров'я і власності простих громадян, останні мали самі здійснювати розшукові заходи і збирати докази вини звинуваченого, а політичні й державні діячі того часу теж самі збирали інформацію про наміри і поведінку своїх суперників, про їх прибічників, у т.ч. й негативну (компромат) для використання в політичній боротьбі. Пізніше, із розвитком рабовласницьких держав, виникають спеціалізовані підрозділи, обов'язок яких – охороняти громадський порядок і спокій, вживати заходів примусу щодо тих, хто цей спокій і порядок порушував. Так виникли органи охорони правопорядку, які виконували функції поліції (сама назва “поліція” сформувалася набагато пізніше), і нічна варта, котра набула особливого розвитку під час правління імператора Августа (чисельність нічної варти в Римі сягала 7 тис. осіб). Поліція і нічна варта затримували осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів, таких як убивство, розбій, грабунки, крадіжки, як правило, “гарячими” слідами.

Досліджуючи проблеми пошукової діяльності, О. М. Бандурка визначав, що професіоналізація діяльності посадових осіб у Римській імперії зумовила виникнення таких посад, як префекти, квестори й претори, центуріони, які призначались імператором і правителями провінцій, були їм підзвітні і утворювали чітку централізовану правоохоронну систему. Іноді коли виникала небезпека вчинення тяжких державних злочинів проти особи імператора і держави, імператор особисто організовував і здійснював розшукові заходи. Так, імператор Нерон у 62 р. до н.е. особисто керував збиранням інформації про членів змови проти нього, залучив до співпраці одного із членів змови, даруючи йому життя, установив спостереження, керував затриманням і перевіряв показання змовників під час допитів віч-на-віч. Такі заходи застосовували й інші правителі Рима, зокрема Гай проти гладіаторів, яких очолював Спартак, теж використовуючи для цього таємного інформатора. До співпраці з органами державного управління в Римській імперії залучалися торговці, повії, актори, раби, гладіатори, власники таверен і лазень, будинків розпусти, іноземці й інші члени суспільства, які мали

можливість збирати таємну інформацію відповідно до поставлених завдань⁶⁵.

Слід зазначити, що церква мала самостійний статус і всі свої справи вирішувала незалежно від державних органів, у т. ч. й в оперативно-розшуковій діяльності щодо осіб і подій, що стосувалися її інтересів. Інформацію про ситуацію в суспільстві церква збирала через монахів, священиків, прочан, а також вербуючи своїх прибічників, або через своїх конфідентів, як це робили орден єзуїтів, мальтійській орден чи орден тамплієрів.

Розшукові заходи здійснювалися з метою отримання інформації про політику та військові приготування сусідніх держав, про династичні шлюби, про умови торгівлі, про настрої населення. Церква і державні розшукові органи могли обмінюватись інформацією, якщо між ними були взаємовідносини підтримки, і навпаки, збирали інформацію і використовували її одне проти одного у стані боротьби⁶⁶.

2.2. Пошукова діяльності у період феодалізму

Першої правової регламентації розшук набув за часів князювання Рюриковичів. Першим “зводом” законів стала “Руська правда” – князівський судєбник, правил якого дотримувалися протягом десятиріч. У той час пошукова діяльність проводилася у справах політичного характеру – князівською владою на чолі з князем, у карних справах – органами управління князівської влади, а також потерпілі самостійно займалися пошуком⁶⁷.

За Руською Правдою, у процесі розшуку позивач збирав відповідні дані, які в суді використовувалися як докази для обґрунтування поданого до суду позову. В доказуванні широко застосовувалися свідчення послухів і видоків, речові докази, “суди божі”, “жереб”, “рота” (присяга), ордалії, судові поєдинки, особисте зізнання⁶⁸.

Отже, розшук передував судовому розгляду справи і був спрямований на його підготовку. Процесу цієї доби був властивий приватно-

⁶⁵ Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підруч. – Ч. 1. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Пиджаренко А. М. Исторические аспекты уголовного и политического сыска // Бюл. по обмену опытом работы МВД Украины. – 1994. – № 113/114. – С. 40

⁶⁸ Правда Русская: Учеб. пособие. / Под ред. Б. Д. Грекова. – Л., 1940. – Статті 18, 21, 22, 32, 34, 35–39, 48–49, 66, 77, 85–87, 115 Пространственной редакции.

позовний (обвинувально-змагальний) характер. Обвинувач і обвинувачений називалися позивачами й користувалися рівними правами в процесі, що був спором з дотриманням обрядностей між двома рівноправними сторонами про право перед третьою стороною – суддею, який не мав права доповнювати дії сторін, а лише оцінював надані ними докази й за своїм внутрішнім переконанням ухвалював відповідні судові рішення, підбиваючи підсумок змагання сторін.

За ініціативою князівської влади використовувались негласні методи пошуку. Так, в одному з літописів початку XI ст. повідомляється, що князь Володимир Святославович за порадою єпископів увів смертну кару за вбивство під час розбійних нападів. В такому разі розшук не могли проводити без активної участі княжих агентів. Один із прикладів такого розшуку наведено в літописній розповіді від 1071 р. про здійснення воеводою Яном Вишатичем за княжим наказом розслідування справи белозерських волхвів-смердів, винних у вбивстві багатьох жінок⁶⁹.

Розшуковий процес у часи Київської Русі здійснювався у формі “заклику”, “звіду” і “тоніння по сліду”. Сутність “заклику” полягала в тому, що в разі викрадення коня, зброї чи одягу або пропажі холопа потерпілий оголошував, “закликав” про це на торжищі, зборах чи в інших людних місцях. “Заклик” – це один із можливих засобів розшукування злодія або майна, що мало індивідуальні ознаки, інформування громадськості про злочин. Другим характерним засобом розшуку злочинця був “звід”. Це процедура розшукування особи, звинуваченої в крадіжці, шляхом “зводін” різних людей для з’ясування походження майна, на яке претендує потерпілий. “Тоніння по сліду” виражалося в гонитві за злодієм по залишених ним слідах. У процесі розшуку активна роль відводилася потерпілому, який виступав у суді в ролі позивача. Загальні правила проведення розшукових заходів установлював князь, і вони проголошувалися в нормах “Руської правди”⁷⁰.

Розшукові функції в кримінальному судочинстві Київської Русі, – яке було початковою формою українського права, давали змогу проводити розшук і слідство з приводу злочинів. Правило “куди приведе слід, там і перебуває злочинець”, якого дотримувалися розшуковці тих часів, спонукало до участі в розшуку злочинця все населення общини. Згідно з цим правилом, якщо сліди приводили до якоїсь общини, то

⁶⁹ См.: Мулукаев В., Полубинский Р. Сказ о сыске // Сов. милиция. – 1990. – №1. – С.93.

⁷⁰ Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підруч. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – Ч. 1. – 336 с.

на неї покладался обов'язок відшукати злочинця і видати його. Інакше община повинна була сплатити штраф. Таким чином, “гоніння по сліду” — це розшук злочинця по залишених ним слідах, якщо вони вели до населеного пункту, ставив перед його мешканцями альтернативу або сплачувати штраф і тим самим брати на себе матеріальну і моральну відповідальність за злочин, або задіюватись у розшуку злочинця та його слідів⁷¹.

У Київській Русі проводилася і приватна розшукова діяльність. Так, убивство князя Ігоря, сина князя Олега Святославовича, розслідували за дорученням князя Ізяслава приватні особи Дуліб та Іваниця, які під виглядом мандрівників зупинилися в тому монастирі, де був убитий князь Ігор. Дуліб та Іваниця обережно розпитали монахів про те, що сталося, налагодили з ними дружні стосунки, не розкриваючи своїх справжніх намірів. Під час таких контактів Дуліб налагодив, як тепер говорять оперативні працівники, довірчі стосунки з дівчиною на ім'я Ойка, яка розповіла мандрівникові про те, що князь Ігор захистив її від насильників, які потім йому помстилися. Після отримання такої інформації князівські дружинники виявили і затримали вбивць.

Приватних сищиків зазвичай наймали сімейні люди для пошуку осіб, підозрюваних у крадіжці, розбої, вбивстві, а також тих, хто переховувався від сплати боргів. Останнє стосувалось більшою мірою київських лихварів, від яких переховувалися боржники. Розшук злочинців залежав від правової санкції, що передбачала покарання за злочин⁷².

У Київській Русі застосовувались особливо суворі покарання за тяжкі злочини. В роки правління Великого князя Київського Володимира (980 — 1015) особу, яку звинувачували в розбої, піддавали “потоку і розграбленню”, що передбачало продаж його самого і членів його сім'ї в чужі країни й конфіскацію усього майна. Такі заходи були не тільки мірою покарання, а й засобом наповнення казни коштами від продажу звинуваченого та його сім'ї й конфіскації майна. Розшук розбійників організовували княжі намісники із залученням дружинників та встановленням винагороди за затримання злочинця. Переслідуванню підлягали і члени сім'ї розбійника. Із літописних історій відомий випадок, коли один розбійник пограбував княжого слугу Никифора із Переяслава. Злочинець переховувався, але завдяки проведеному розшуку був затриманий. І він сам, і його сім'я були піддані “потоку і розграбленню”.

⁷¹ Там само.

⁷² Піджащенко А. М. История и тайны сыска на Украине-Руси. — К., 1994. — С. 17.

Характеризуючи князівське управління в Київській Русі, В.Латкін писав про систему органів, що виконували і поліцейські функції: “Упорядкування судових органів в епоху Руської правди було дуже нескладним: головним суддею був князь, він або сам творив суд (у вигляді так званого “проїзжого суду” по містах і селах), або призначав для цього спеціальних суддів (тіуни)”.

Отже, на початковій стадії розвитку державності в Україні-Русі спеціального поліцейського апарату не було. Поліцейські функції здійснював князь і представники його адміністрації⁷³. В XIII – XIV ст. організацією пошуку опікувалися князь та княжий двір, на місцях це були численні тіуни, які розглядали справи, пов’язані з посяганням на князівське майно, та на княжих людей і багатіїв⁷⁴.

За часів феодальної роздробленості Київської Русі (30-ті роки XII – XIV ст.), внаслідок якої на землях сучасної України утворилися Київське, Переяславське, Чернігівське, Волинське, Галицьке (згодом Галицько-Волинське) князівства, продовжували діяти норми Руської Правди⁷⁵. У цей період, поряд із панівним змагальним процесом на зазначених державних утвореннях, були й елементи слідчого (розшукового) процесу, відповідно до якого у справах про злочини проти князівської влади розшукові, слідчі й судові функції виконували князі та уповноважені ними особи.

Зі зміцненням княжої влади обов’язок розшукових і слідчих функцій поступово переходив від приватних осіб до органів загального управління або військових формувань та окремих посадових осіб⁷⁶.

У XIV ст. в частині України, яка входила до Литовського князівства, пошукова діяльність здійснювалася від “копного круга” як форми місцевого самоуправління. Коли виявляли підозрювану особу, то вона самостійно повинна була довести свою непричетність до злочину, тобто відвести “слід”⁷⁷.

Здійснюючи пошук злочинців по “гарячих слідах”, сищики мали право робити обшуки, опитувати свідків, потерпілих та інших осіб, тобто збирали інформацію й докази вини осіб, яких підозрювали в скоєнні крадіжки, розбоїв чи вбивства.

⁷³ Мулукаев В., Полубинский Р. Сказ о сыске // Сов. милиция. – 1990. – №2. – С. 70.

⁷⁴ Піджаренко А. М. Вказ. Праця. – С. 18.

⁷⁵ Софроненко К.А. Общественно-политический строй и право Галицко-Волынской Руси XI – XIII вв. – М., 1955. – С. 128.

⁷⁶ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949. – С. 522.

⁷⁷ Піджаренко А. М. История и тайны сыска на Украине-Руси. – К., 1994. – С. 19.

У добу козацтва (1480–1775 рр.) суд не був відокремлений від адміністративної влади. Розшукові функції, об'єднані зі слідчими, покладалися на органи загального управління (генеральний військовий суд, генеральну військову канцелярію, раду генеральної старшини, раду старшин) або на військових посадовців – кошового отамана, військового суддю, старшину, полковника, гетьмана, осавулів. У процесі розшуку проводили опитування населення, адміністрації, духовних осіб, “трус села” (розшук і обшук), установлюючи довірчі стосунки з особами, які володіли інформацією, та інші заходи, витоки яких йдуть ще від Руської Правди: “гоніння по сліду” або “шляхування коней”; “заклик” або “обволаання”; проведення “трису”. В цей період у судочинстві використовували норми звичаєвого права, Литовського статуту 1588 р., Магдебурзького права, гетьманських універсалів, універсалів генеральної військової канцелярії, орденів та інструкцій гетьмана, генеральної військової канцелярії, генерального військового суду. За характером процес мав переважно обвинувально-змагальний характер, проте під час розгляду тяжких злочинів йому були властиві риси розшукового процесу.

На Русі в цей час головною фігурою в організації розшуку був воевода, завдання якого – “охранять накрепко, чтобы в городе и уезде не было разбоев, краж, убийств, грабежей, кормчества, разврата, кто объявится в этих преступлениях, того брать и по сыску карать...”⁷⁸.

У середині XVI ст. губне правління, яке сформувалося на Русі, створило мережу пошукових структур, на чолі яких діяли губні старости. Пізніше за Царським наказом від 1695 р. воеводам було запропоновано отримувати інформацію про ворогів і насильників всіма можливими способами для їх своєчасного виявлення з метою попередження і розкриття злочинів⁷⁹.

В епоху запорізького козацтва широкого розвитку набула воєнна розвідувальна діяльність. Запорізьке козацьке військо мало досить розгалужену розвідувальну систему, яка складалася із стаціонарної та мобільної підсистем. Першу підсистему становили команди, пости – вишки із засобами сигнального зв'язку. До другої входили патрульні роз'їзди в пограничній смузі, морська розвідка, розвідувально-диверсійні підрозділи на території противника.

⁷⁸ Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648–1782). – Л., 1967; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К., 1991. – Т. 3 – С. 165, 182; Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини. – Л., 2000; та ін.

⁷⁹ Пиджаренко А. М. Исторические аспекты уголовного и политического сыска // Бюл. по обмену опытом работы МВД Украины. – 1994. – С. 40.

Особливого значення набула військово-політична розвідувальна діяльність у період національно-визвольної боротьби українського народу в 1648 – 1657 рр. під керівництвом Б. Хмельницького. Очоловав розвідку особисто гетьман, керуючи нею через генеральну канцелярію. Гетьман мав особисту розвідувальну агентуру і сам або через генеральну канцелярію підтримував співпрацю з розвідкою союзників. Розвідувальна система складалася з військових розвідувальних підрозділів; розвідувальної агентури козацьких полків і сотень; резидентур на території противника, що забезпечували дії розвідувальних груп – постійних або таких, що виконували окремі завдання; агентів з іноземців в Україні.

Розвідники виконували різні завдання: стежили за переміщенням військових підрозділів, визначали місцезнаходження головних сил противника, з'ясовували інформацію про боеготовність, вивчали обороноздатність фортець⁸⁰, тобто здійснювали зовнішнє спостереження. Серед прийомів і методів розвідки були проникнення до лав противника та його дезінформування.

У кримінально-правовій сфері організація розшукової справи (нерозривно зі слідчим) за часів Б. Хмельницького здійснювалася кримінальним трибуналом (військовою комісією гетьмана).

У козацький період в Україні в XVII – XVIII ст. суб'єктом розшукової діяльності на вищому рівні був генеральний суддя – помічник гетьмана з правових питань. На місцях цю роботу виконували начальники поліції міст, отамани, судді та ін. У Запорозькій Січі розшукову діяльність організовували і здійснювали кошовий отаман, паланочні полковники, військові осавули (головне обличчя розшукової діяльності)⁸¹.

Поліцейські функції забезпечення встановлених порядків у феодальних маєтках українських і польських магнатів виконували управителі та наглядачі, а кінцеве рішення про покарання ухвалював сам пан, який посідав також відповідно високе місце в адміністративній ієрархії. Автономність управління, в т. ч. і при виконанні поліцейських функцій і акцій, зберігалася в Україні до 1783 р., коли на її територію була поширена дія загальноросійського законодавства, зокрема Постанови для управління губерніями Всеросійської імперії від 7 листопада 1775 р. Відтоді на території України, що входила до складу Російської імперії, стало діяти російське законодавство.

⁸⁰ Сідак В. С., Степанов В. С. З історії української розвідки та контррозвідки. – К., 1994. – С. 38.

⁸¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. – К. Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 173–180.

На територію України, яка в XVII ст. увійшла до складу Російської імперії, поширюється законодавство останньої. У вересні 1695 р. видано царський указ, який дозволяв воєводам отримувати інформацію про злодіїв і розбійників всіма можливими засобами для їх своєчасного виявлення з метою попередження і розкриття злочинів. Цей нормативний акт прямо регламентував розшукову діяльність, яка з цього часу вдосконалюється швидкими темпами, набуває ознак професіоналізму і самостійної функції державної влади⁸².

З посиленням централізації державної влади у XV – на початку XVI ст. на Русі, до якої входила також значна частина земель сучасної України, розшукові й одночасно слідчі та судові функції виконували “губні хати”, очолювані виборними губними старостами, помічниками яких були цілувальники. Завдання їх полягало в тому, щоб у віднесених до їх відання справах “розшукувати і довівши (зібравши докази) карати”. За потреби для проведення розшуку на місця (території губ) направлялися їх представники – “особливі обишки”. Соборним уложенням 1649 р.⁸³ функції розшуку, слідства й суду об’єднувалися одним поняттям – “розшук”.

У 1669 р. була встановлена посада сищика. На сищиків покладалося вирішення питань з кримінальних справ (розшукові, слідчі й судові функції). Розшук починався незалежно від скарги потерпілого за ініціативою посадових осіб. Крім сищиків і губних старост, його могли здійснювати й самі потерпілі⁸⁴.

Доказами, крім “затримання з речовими доказами”, визнавалися лихований обшук (повальний) або обшук сусідів, обмова, зізнання, “язичні молки” (показання свідків) та інформація, отримана з застосуванням тортур. У XV – XVI ст. зберігав своє значення і розшук способом “гоніння по сліду”.

У 1697 р. в Москві створено Преображенський приказ – відомство, яке стало спеціалізованим державним органом, що забезпечував організацію розшукової діяльності щодо злочинів проти царя, вищих посадових осіб царського правління, державних основ. Справи, за

⁸² Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підруч. – Ч. 1. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.

⁸³ Памятники русского права. / Под. ред. К. А. Софроненко. Соборное Уложение царя Алексея Михайловича 1649 года. – М., 1957. – Вып. 6.

⁸⁴ Линовский В. А. Опыт исторических розысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России. – Новое изд., перепеч. с изд. 1849 г. – М., 2001. – С. 13–20; Крылов И. Ф., Бастрыкин А. И. Розыск, дознание, следствие: Учеб. пос. – Л., 1984. – С. 87–90; та ін.

якими Преображенський приказ вів розшук і слідство, мали переважно політичний характер, проте не становили винятку і кримінальні злочини.

Преображенський приказ широко використовував досвід опричнини Івана Грозного та Розбійного приказу, який був створений ще в 1539 р. саме для боротьби з кримінальними злочинами, хоча вів і політичні справи.

Преображенський приказ проводив інформаційно-пошукову діяльність, використовуючи як таємних інформаторів, так і офіційних чиновників, спеціальністю яких була суто пошукова діяльність.

У пошуковій діяльності широко використовували доноси про задумані, підготовлювані та вчинені злочини, а також катування, допити віч-на-віч та ін. Свідощтва, або визнання особами своєї вини на допиті, до яких застосовувалися катування, вважалися доказами, і їх сприймали за основу звинувачення.

У Києві, який був у складі Російського царства, з 1699 р. було створено військову поліцію, що несла патрульну службу, здійснювала нагляд за приїжджими, вела розшук злочинців. У поліції було дві сотні стрільців, яких очолювали сотники. Київ був єдиним містом на Правобережній Україні, яке відійшло до складу Російського царства. В ньому виявлялися сильні впливи недавнього володарювання Речі Посполитої. Одним із завдань поліції було переслідування прибічників польської орієнтації і “підозрілих скопців”, які розоряли край.

У другій половині XVII ст. на цій території України, поряд із традиційними формами забезпечення правопорядку, які склалися в період Гетьманщини, поширюється й судово-розшукова система російського уряду.

Певні особливості мала розшукова діяльність на землях України, що перебували під польською владою. До 1647–1648 рр. у воєводствах, повітах, коштелянствах і старостах ці функції виконували воєвода та його помічник (підвоєвода), генеральний возний повітового (земського) суду з помічниками, каштелян – керуючий королівської фортеці та її округи, каштелярії, королівський староста та його помічник (підстароста). На адресу воєводи і королівських старост надходили численні звернення сеймів та укази щодо розшуку, затримання, ув'язнення і покарання втікачів, злодіїв, порушників кордонів держави.

В описових актах книг того часу здебільшого згадується возний повітового (земського) або градського суду – особа, яка безпосередньо

виїздила на місце події, здійснювала його огляд, опитувала свідків, розшукувала злочинців або втікачів-селян, документувала завдані потерпілому пошкодження або псування його майна.

Глава II Соборного уложення визначала особливе провадження розшуку злочинців у формі “слова и дела государева”, що здійснювався у справах державних злочинців⁸⁵.

З посиленням абсолютизму в петровську епоху (1682–1725 рр.) і до реформ 60-х років XIX ст. розшук, слідче провадження й судові функції на землях сучасної України, що входили тоді до Російської держави, покладалися поперемінно на різні урядові установи. Для цього періоду є найбільш помітною тенденція до посилення регламентації таємної розшукової роботи. За цих часів була створена регулярна поліція, якій згодом надавалися широкі повноваження щодо розшуку, розслідування й судового розгляду підвідомчих їй кримінальних справ.

У цей період зароджуються нові засади слідчого (розшукового) процесу, які раніше не були відомі руському праву: ревізійний порядок, законні правила про силу доказів, інститут фіскалів – особливих посадових осіб, які здійснювали, окрім інших функцій, нагляд за перебігом розслідування найважливіших кримінальних справ.

У XVI–XVII ст. термін “розшук” мав потрійне значення: 1) означав установлення істини під час розслідування обставин справи (сюди входили й розшукові функції), про що свідчать формулювання в законах: “сыщится до прямиа” (буде встановлено достеменно), “сыскивати всякими сыски накрепко” (розслідувати справу всіма способами) тощо (див., наприклад, статті 5, 7, 10 та ін. глави X Соборного уложення 1649 р.); 2) особливу форму судочинства – слідчо-розшуковий процес, в якому розшукові заходи і слідчі дії в законодавчих актах чітко не розмежовувалися; 3) дії уповноважених осіб з розшуку та затримання злочинців.

Сутність розшукового процесу в цей період полягала в тому, що в діяльності відповідного державного посадовця поєднувалися різні процесуальні функції: слідчого, який водночас проводив розшук, обвинувача й судді. Ця особа протиставлялася обвинуваченому, який був лише об’єктом розшукової діяльності, а не суб’єктом процесуальних відносин. Розшуковому (слідчому) процесу були властиві таємність і письмова фіксація, що поширювалися на всі кримінальні справи. Си-

⁸⁵ Собрание узаконений по полишейской части со времени издания Устава Благочиния до 1817 г. – СПб., 1817. – С. 682–687.

стема формальних доказів передбачала неоднакове ставлення судді до різних їх видів. Отримані під час розшуку дані використовували в суді як докази. Вирішальним у розгляді справи в розшуковому (слідчому) процесі було визнання підсудним своєї вини, а тому тортури не лише визнавалися допустимими, а й усіляко заохочувалися.

2.3. Оперативно-розшукові інститути Російської імперії, до складу якої входила Україна в період XVIII–початок XX ст.

У період царювання Петра I в кримінально-правовій сфері методами розшуку й дізнання ще з княжих часів залишалися донос і тортури. Донос набув ще більшого поширення⁸⁶. У розшуковий процес Петро I вніс чимало нововведень, одним із яких було створення в 1711 р. інституту фіскалів (лат. *fiscalis* – казенний; у переносному розумінні – доносник, наклепник). У віданні обер-фіскала, що обирався Сенатом, були провінціал-фіскали, губернські та міські чиновники, що мали по декілька помічників⁸⁷.

“Указ о фискалах и о их должности в действии” від 14.03.1714 р. (ст. 5) вимагав не ставити в провину фіскалові, якщо донос не підтвердиться⁸⁸. Населення імперії виховували в дусі доносництва. За донос, що підтвердився, фіскал отримував близько половини конфіскованого майна винних⁸⁹.

Фіскальна служба створювалася як орган “таємного надгляду”. Так, обер-фіскал мав “над всеми делами тайно надсматривать и проводить про неправый суд, так же в сборе казны и прочего, и кто неправду учинит, должен фискал позвать его перед Сенат и там его уличить”⁹⁰.

Для боротьби з винними в таких діяннях, як розбійні напади, пограбування майна, крадіжки, в 1711 р. був створений інститут державних сищиків, які колись перебували у складі Розбійного наказу. Їхнім завданням було розслідування на місцях справ про розбої і крадіжки, вчинені селянами, що втекли. Діяльність сищиків регламентувалася

⁸⁶ Лурье Ф. Полицейские и провокаторы. – СПб., 1992. – С. 22.

⁸⁷ Мулдашев Р., Полубинский В. Сказ о сыске // Сов. милиция. – 1990. – № 5. – С. 44.

⁸⁸ Российское законодательство 10–20 веков. – М., 1986. – Т. 4. – С. 331–332.

⁸⁹ Ввозный А. Ф. Петрашевский и тайная полиция. – К., 1985. – С. 8–9.

⁹⁰ Российское законодательство 10–20 веков. – М., 1986. – Т. 4. – С. 332.

нормативними актами центральної влади, одним з яких був Указ Сенату від 12.10.1711 р. “О беспрепятственном розыске, преследовании сыщиками воров, разбойников и их сообщников”. Указ приписував сищикам “за теми ворами и разбойниками самим гонять... и таких разбойников и воров ловить”⁹¹.

У 1775 р. було видано “Учреждение для управлений губерний”, що забезпечило можливість створеному в 1721 р. апарату загальнодержавної поліції, який здійснював наглядово-пошукові заходи, втручатися у приватне життя громадян. На поліцію, що поділялася на міську й повітову, покладалася обов'язок “предупреждать и пресекать преступления и при- нуждать к исполнению законов”⁹². Вперше на поліцію було покладено завдання попередження і припинення злочинів. І здійснювалося це всіма можливими формами поліцейської діяльності, зокрема розшуковими. У 1782 р. адміністративна система держави доповнюється організацією в містах управ благочинності, на які покладалося “открытие преступ- лений и проступков, предупреждение оных”⁹³.

О.М. Бандурка стверджує, що важливим етапом становлення розшу- кових органів, які діяли в Україні, слід вважати кінець XVIII – початок XIX ст. У цей час у Російській імперії, до складу якої входила і Україна, влада самодержавства стає необмеженою, створюється величезний бюрократично-чиновничий апарат, головне місце в якому посідають адміністративно-поліцейські органи. Посилюється каральна функція держави, централізується апарат управління, організується бюрократич- на система управління різними сферами державного життя. У 1802 р. створюються міністерства, очолювані міністрами, – єдиноначальними керівниками відомств. Одним із перших було засновано Міністерство внутрішніх справ, головним завданням якого було: “печись о повсе- местном благосостоянии народа, спокойствии, тишине и благоустрой- стве империи...”. З 1811 по 1819 р. у Росії діяло також Міністерство поліції, яке відало всім поліцейським апаратом. Розвиток управління карально-розшуковим апаратом тривав шляхом централізації і призвів до зосередження усіх поліцейських органів і тюремних установ в одно- му відомстві – Міністерстві внутрішніх справ. Різні акти щодо удоско- налення законодавства з питань поліцейських органів були зведені в 1833 р. до Статуту про попередження і припинення злочинів. У 1837р.

⁹¹ Мулукаев Р., Полубинский В. Сказы о сыске // Сов. милиция. – 1990. – № 5. – С. 45.

⁹² ПСЗ. Собр. 1. – Т. 20. – № 14392.

⁹³ Там само. – Т. 21. – № 15379.

вийшло Положення про земську поліцію, яке разом із Тимчасовими правилами в устрої поліції в містах і повітах губерній (1862р.) в основному завершило загальну реформу поліції⁹⁴.

Поліція, що діяла на території України, була невід'ємною частиною поліцейського апарату царської Росії. Вона керувалась її законами і виконувала передусім функції забезпечення впровадження імперської внутрішньої політики.

Серед підрозділів, які виконували розшукові функції на території України, була і внутрішня варта – вид військ, що існували в Росії з 1811 по 1864 р. Її здебільшого залучали до несення караульної і конвойної служби. Крім загальних військових обов'язків вона виконувала і додаткові: виконання вироку суду, розшук і знищення “повсталих”, втікачів-злочинців, придушення непокори на окраїнах імперії, конфіскація заборонених товарів, збирання податків, охорона порядку під час стихійних лих і т. п. Отже, внутрішня варта була суто поліцейським підрозділом, організованим на військовий лад. Під час Вітчизняної війни 1812 р. внутрішню варту використовували для мобілізації, навчання рекрутів і ополченців, евакуації матеріальних цінностей углиб держави. Губернатор міг давати внутрішній варті й інші доручення, що були пов'язані з охороною громадського порядку та боротьбою зі злочинністю.

До реформи 60-х років XIX ст. в губерніях на території України функції поліції в повітах виконували земські суди, а в містах – міські управи. Дворянство обирало земського (повітового) ісправника, який, звичайно, не був професіоналом і часто за фізичними даними не міг виконувати обов'язки керівника поліції. Повітова поліція і міська управа діяли на основі “Положення про земську поліцію” 1837 р. і “Наказу чинам і службовцям земської поліції”.

Поліція в дореформений період крім розшукових функцій виконувала й інші обов'язки, зокрема господарські та судові, які виконувати повністю було просто неможливо.

З 1862 р. в кожному повіті почали створювати єдині поліцейські органи – *поліцейські управління* на чолі з повітовим ісправником. При управлінні існували канцелярія на чолі з секретарем, три столи (відділення) і архів. Так, у кримінальному столі були зосереджені розшуковий алфавіт, список взятих під нагляд та арештованих осіб, облік

⁹⁴ Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підручник. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – Ч. 1. – 336 с

речових доказів. Повіти поділялися на більш дрібні адміністративні структурні підрозділи (стани), дільниці (сотні) і поселення. В станах поліцію очолювали станові пристави, що призначалися за поданням повітового ісправника губернатором, якому була підпорядкована вся поліція губернії. Станові пристави здійснювали розшукові й охоронні функції на території стану.

Проте не було ніяких спеціальних інструкцій щодо організації і проведення поліцією оперативно-розшукових заходів з використанням інформаторів. Поліція використовувала всі можливості для розкриття злочинів – підкуп, послуги представників кримінального світу, прощаючи їм окремі злочини, і особистий розшук досвідчених поліцейських. Конспіративні розшукові заходи поліції поєднувалися з легальними охоронними і профілактичними діями. Оскільки злочинці спеціалізувалися на вчиненні певних видів злочинів (конокради, “домушники”, шахраї, кишенькові злодії), поліцейські службовці, у свою чергу, також спеціалізувалися на їх розкритті. В середині ХІХ ст. формується професійна й рецидивна злочинність, з розвитком залізничних, річкових та морських транспортних магістралей з'являються злочинці-гастролери. Для розкриття таких злочинів і розшуку злочинців поліція вимушена була залучати інформаторів, для яких розшукова робота ставала професією, як правило, такими секретними інформаторами поліції ставали окремі злочинці.

Ще в 1848 р. у повітових ісправників з'явилися помічники – поліцейські урядники і пристави. Якщо урядники були на державному утриманні і виконували розшукові функції професійно, то обрані населенням сотські і десятські свої обов'язки виконували безоплатно. Тимчасовими правилами про устрій поліції в містах і повітах губерній (1862 р.), а вони діяли майже півстоліття, збереглась окремо від повітової поліції і міська поліція в усіх губерніях і деяких містах. На початку ХХ ст. в Україні міська поліція, крім 9 губернських центрів, діяла також у містах, якими управляли градоначальники (Одеса, Керч, Севастополь, Миколаїв); і ще в 9 містах (Кременчук, Маріуполь, Бердянськ, Бердичів та ін.). Інструкція поліцейським урядникам, затверджена МВС 17.07.1878 р., вимагала повідомляти “необходимые сведения негласно, пользуясь близким знанием жителей своего участка и местности, стараясь не возбудить никакого подозрения или недоверия”⁹⁵.

⁹⁵ Сборник циркуляров и инструкций МВД за 1878 г. – СПб, 1880. – № 148. – С. 170.

У таких містах діяли поліцейські управління на чолі з поліцеймейстерами. При міських поліцейських управліннях були створені канцелярії на чолі з секретарями, в яких служили писарі й посильні. В підпорядкуванні міського поліцейського управління були виконавчі чиновники поліції, дільничні та міські пристави та їхні помічники, поліцейські наглядачі, “нижчі чини” – городові і інші поліцейські службовці. Територіально міста поділялися на частини, дільниці, околотки. *Частини* очолювали міські пристави, *дільниці* – дільничі пристави. У кожного поліцейського чину була своя оперативно-розшукова компетенція.

При міській поліції Києва 14.06.1880 р. була створена розшукова частина поліції, спеціально призначена для попередження, розкриття кримінальних злочинів і розшуку злочинців. Організацію і діяльність розшукової частини регламентувала “Інструкція чинам Київської розшукової поліції”, яка приписувала чинам розшукової поліції “... завжди діяти цілком таємно і надто обачливо, ... все знати, все бачити і водночас намагатися не бути ніким поміченим, зберігати довірену їм службу таємницею і нікому із сторонніх осіб не розповідати про цілі і плани своїх службових дій і взагалі в розмовах з будь-ким бути надто стриманим і тактовним”. Під час виконання своїх службових обов'язків вони повинні бути “холоднокровними, терплячими і ввічливими і в жодному разі не дозволяти собі ображати причетних до справи осіб словами або діями”.

В §89 Інструкції зазначено: “Необхідно пропускати крізь фільтр дізнання будь-які одержувані по справі агентурні відомості, якими б вони дивними не здавалися, і ті з них, які виявляться достовірними, класти в основу дізнання”. Штати поліції постійно збільшувались. Так, у 1902 р. в Харкові поліція була збільшена з 407 до 501, а у Києві з 583 до 667 осіб.

Зростання кримінальної злочинності зумовлювало необхідність посилення розшукової служби, тому, згідно із Законом від 06.07.1908 р. “Об организации сыскной части”⁹⁶ в усіх губернських і деяких інших містах були організовані розшукові відділення чотирьох розрядів. Штати розшукових відділень залежали від розряду і становили від 8 до 20 осіб. До складу відділення входили начальник відділення, його помічник, поліцейські наглядачі та чиновники, завідувачі столами, перекладачі, писарі, посильні⁹⁷.

⁹⁶ ПЗС. Собр. 3. – Т. XXVIII. – Отд. 1. – № 30672.

⁹⁷ Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підруч. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – Ч. 1. – 336 с.

Начальників розшукових відділень та їх помічників призначав губернатор за погодженням з прокурором окружного суду.

Зайнятий боротьбою з політичною злочинністю царський уряд змушений був приділити увагу реорганізації розшукових відділень, утворивши згідно із законом від 6 липня 1908 р. “Про організацію розшукової частини”⁹⁸ 89 розшукових відділень чотирьох розрядів для здійснення розшуку загальнокримінального характеру у складі поліцейських управлінь у всіх губернських центрах і великих містах імперії, у тому числі і в Україні: у Києві і Харкові – відділення першого розряду, в Сісаветграді, Єкатеринославі, Миколаєві (Херсонська губернія) – другого, в Житомирі, Кам’янець-Подільському, Полтаві, Кременчуці, Сімферополі, Херсоні, Керчі, Бердичеві – третього і в Чернігові – четвертого розряду.

Законом від 6 липня 1908 р. передбачалося відкриття школи попередньої підготовки осіб, яких відбирали для роботи в розшукових відділеннях, а також намічено “улучшить розыскное дело, поставив его на применяемых в Западной Европе началах”⁹⁹.

Закон Російської імперії від 6 липня 1908 р. розглядав розшукову роботу як допоміжні заходи у вирішенні завдань кримінального судочинства. На виконання цього закону було затверджено низку інструкцій та циркулярів Департаменту поліції щодо організації розшуку, переважно із застосуванням негласних заходів, які не передбачалися справами кримінального судочинства, а якщо й передбачалися, то докладно не регламентувалися. В Інструкції чинам розшукових відділень від 9 серпня 1910 р. зазначалося, що метою діяльності розшукових відділень є негласне розслідування і проведення дізнання у вигляді попередження, припинення й розслідування злочинних діянь загальнокримінального характеру. Для виконання цих завдань через своїх чинів вони здійснювали систематичний нагляд за злочинними і “порочними елементами”, залучаючи негласну агентуру і проводячи зовнішнє спостереження (§1, 2, 7, 9).

В підручнику “Оперативно-розшукова діяльність” зазначено, що на виконання Закону Російської імперії “Про організацію розшукової частини” в 1910 р. була затверджена Інструкція чинам розшукових відділень щодо здійснення агентурного і зовнішнього спостереження.

⁹⁸ ПЗС. Собр. 3. – Т. XXVIII. – Отд. 1. – № 30672.

⁹⁹ Приложение к справке о положении уголовного розыска в империи и мерах его развития. – Спб., 1913. – С. 1219.

Керував роботою розшукових відділень Департамент поліції, який входив до складу Міністерства внутрішніх справ.

В Інструкції від 9 серпня 1910 р. норми були виписані недостатньо чітко. На це нарікали самі чиновники розшукових відділень на сторінках журналу "Вестник полиции": Інструкція "изложена туманно, что дало возможность толковать начальникам городских полиций положение сыскных отделений в зависимости от их благоусмотрения"¹⁰⁰.

Порівняно із законом від 6 липня 1908 р. в Інструкції докладніше формулювалися завдання розшукових відділень: "негласное расследование и производство дознаний в видах предупреждения, устранения, разоблачения и преследования преступных деяний общеуголовного характера". Інструкція встановлювала структуру розшукових відділень і принципи організації їх роботи. Кожне розшукове відділення складалося з чотирьох структурних підрозділів – столів: 1) особистого затримання; 2) розшуків; 3) спостереження, 4) довідкового реєстраційного бюро. Останнє було головною частиною внутрішньої організації розшукового відділення. Воно займалося реєстрацією злочинців, систематизацією всіх відомостей про них, встановленням особи злочинців, видачею довідок про судимість і розшук осіб, що ховаються.

В основу роботи співробітників розшукових відділень був покладений принцип спеціалізації (лінійний принцип), що, поза сумнівом, слід розцінювати як позитивний чинник. "Наиболее правильная и соответствующая организация борьбы с преступностью, – говорилося в §56 Инструкции, – заключается в специализации как общих мер розыска, так и розыскной деятельности членов сыскных отделений".

Було визначено три категорії спеціалізації за видами професійної злочинності: 1) вбивства, розбої, грабежі й підпали; 2) крадіжки і професійні злодійські організації (конокради, зломщики, кишенькові, магазинні, залізничні зграї і т.ін.); 3) шахрайство, фальсифікації, обмани, фальшивомонетництво, підробка документів, шахрайство, різні афери, контрабанда, продаж жінок у будинки розпусти.

Відповідно до цього особовий склад розшукового відділення (де це було можливо за кількістю чиновників) поділяли на три групи, кожна з яких утворювала особливий загін і виконувала доручення начальника за якоюсь однією категорією злочинів. Там, де дозволяли штати, кожен із трьох загонів поділявся на відділення, які мали ще вужчу спеціалізацію. У деяких відділеннях створювався особливий "летючий загін", що при-

¹⁰⁰ Вестник полиции. – 1914. – № 44. С. – 762.

значався для постійних чергувань у театрах, на вокзалах, для обходів, облав на бродяг і для несення денної і нічної патрульної служби на вулицях, ринках і т. д.

Основним методом роботи розшукових відділень було *спостереження та використання допомоги осіб*. У § 2 Інструкції зазначено, що “чины сыскных отделений” имеют систематический надзор за преступными и порочными элементами путем негласной агентуры и наружного наблюдения”. Отже, роботу розшукових відділень ми можемо визначити як розвідувальну, спрямовану на розкриття кримінальних злочинів.

Спостереження здійснювали штатні співробітники – поліцейські наглядачі. Вони зосереджували свою увагу на місцях скопчення злочинних елементів – ресторанах, нічліжках, трактирах, будинках розпусти, ломбардах, різних розважальних закладах.

Внутрішнє спостереження вели таємні співробітники, що залучалися з представників злочинного світу: скупників краденого, власників злодійських кубел, повій та ін. Крім того, поліція користувалася послугами осіб, які за родом своєї діяльності мали можливість вести спостереження за багатьма особами: лахмітників, рознощиків, посильних, двірників, візників, кондукторів, залізничних службовців тощо.

Ось що писав про контингент таємних співробітників начальник Петербурзького розшукового відділення: “... негласных агентов приходится иметь во всех слоях общества ... собиране секретных справок о разного рода личностях возможно иметь только при посредстве негласных агентов. Через них же получают сведения о приезжих шулерах и членах других воровских шаек. Во всех увеселительных заведениях, гостиницах, трактирах, постоялых дворах должны быть агенты среди прислуги. Разные общественные и частные учреждения, банки, страховые общества и прочие также не могут быть оставлены без наблюдения тех же негласных агентов”¹⁰¹.

Окрім даних зовнішнього спостереження і секретної агентури, розшукові відділення користувалися такими джерелами інформації, як чутки, доноси (анонімні повідомлення і листи), відомості й довідки від осіб різних професій як за винагороду, так і через їх постійне спілкування з чинами розшукової поліції.

У положеннях та інструкціях департаменту поліції, виданих на розв'язок закону від 6 липня 1908 р., залежно від специфіки і спрямованості розшукової діяльності, визначали джерела, з яких черпали потрібну

¹⁰¹ Мулукаев В., Полубинский Р. Сказ о сыске // Сов. милиция. – 1990. – №1. – С. 37.

інформацію. Узагальнення вивчених документів дає змогу групувати їх таким чином: 1) отримання інформації за матеріальну винагороду; 2) використання необережності (балакучості) осіб, які мають у своєму розпорядженні цікаву інформацію; 3) безпосереднє спостереження; 4) із засобів масової інформації; 5) непрямі ознаки; 6) статистика і аналітична робота; 7) негласна співпраця громадян.

Ставлення поліції до таємних співробітників було вельми дбайливе. Відомо, що один із теоретиків політичного розшуку в Росії С.В.Зубатов навчав своїх офіцерів: “Вы, господа, должны смотреть на сотрудника как на любимую женщину, с которой находитесь в нелегальной связи. Берегите ее как зеницу ока. Один Ваш неверный шаг, и Вы ее опозорите. Помните это, относитесь к этим людям так, как я вам советую, и они поймут Вас, доверятся Вам и будут работать с Вами честно и самоотверженно”¹⁰².

Циркуляром від 18 листопада 1911 р. чинам розшукових відділень було наказано займатись “только уголовным розыском”, але їх робота часто перехрещувалася з політичним розшуком.

У 1916 р. штати поліції були знову збільшені. Якщо раніше на одного поліцейського припадало 500 жителів, то з цього часу – 400, а на поліцейського вартового – 2 тис. жителів проти 2,5 тис. раніше. Було також посилене озброєння і підвищене фінансове забезпечення поліцейських чинів. Загалом з різних причин (нечисленність штату, непрофесійність, фінансові обмеження) розшукова справа була поставлена незадовільно. В 1909р. київський губернатор доносив Департаменту поліції, що розшукова робота “слишком ничтожна, чтобы иметь какое-либо серьезное значение для предупреждения и пресечения преступлений, а тем более для раскрытия уже совершившихся преступлений и проступков”. Губернатор відмічав також, що кримінальна злочинність “за последние полтора, два года заметно возросла, а процент раскрытых преступлений понизился до минимума”. Як бачимо, процент розкриття злочинів і тоді був актуальним.

Лютнева революція 1917 р. спричинилася до розвалу і розгрому царського поліцейського апарату в Україні. Повсюди відбувалися розгони і роззброєння поліції та арешти поліцейських. Серед перших заарештованих урядовців царської адміністрації у Харкові був начальник міської поліції. Ліберальні міністри Тимчасового уряду пішли на прийняття низки постанов, які були спрямовані на ліквідацію старої

¹⁰² Спиридович А. И. При царском режиме. – Петербург, 1926.

правоохоронної системи. 6 березня 1917 р. оголошено про ліквідацію Корпусу жандармів і політичну амністію, 11 березня скасовано Департамент поліції, 12 березня скасовано смертну кару, 17 березня заборонено застосовувати до арештантів і поселенців покарання різками, кайданів, надівання гамівної сорочки.

Під керівництвом більшовиків, представників інших політичних партій у містах і селах Донбасу, Харківщини, Полтавщини, Катеринославщини та в інших місцях проводилась активна ліквідація поліції і жандармерії. Тоді ж, 5 березня, кременчуцький поліцмейстер надіслав одне з останніх повідомлень полтавському губернатору: “Численним натовпом солдат і народу визволено 200 арештантів. Управління розшуку, канцелярія поліцмейстера розгромлені і пограбовані. Із революційного натовпу організована міліція. Більшість чинів поліції сховалася під загрозою розстрілу. Виконання поліцейських функцій припинилося”. Замість поліції революційна влада стала створювати підрозділи пролетарської міліції, Червоної і Чорної гвардії, інші правоохоронні органи. До охоронно-розшукової діяльності залучались неосвічені особи, часто з низькими моральними рисами, зовсім не ознайомлені з юриспруденцією, які керувалися передусім класовим почуттям та особистими інтересами. Це створило умови для грубого попрання прав людини, свавілля влади, поширення хаосу, анархії і безладдя. Революційні солдати, дезертири, звільнені з-під арешту злочинці, маючи зброю, не визнавали ніяких правил поведінки і не підкорялись нічиїм наказам чи вимогам.

Низька ефективність урядових заходів щодо забезпечення правопорядку в Україні навесні – влітку 1917 р. спонукала населення до самостійного пошуку захисту від злочинності й анархії, почали створюватись українські добровільні міліцейсько-військові формування – *Вільне козацтво*. Вони виникли спонтанно в 1917–1918 рр. для “оборони вольностей українського народу” та охорони громадського порядку від “банд збільшовичених дезертирів”. Відділи Вільного козацтва були організовані за територіальними принципами: в селах – сотні, волость становила курінь, курені повіту – полк, полки округи – кош. Старшина була виборною; озброєння купувала на кошти зібраних податків. У 1917р. Вільне козацтво поширилося на Київщині, Волині, Херсонщині, Полтавщині й Чернігівщині і складалося переважно із селян, подекуди охоплюючи й робітників (особливо в Києві). Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, що відбувся у Чигирині в липні 1917 р., репрезен-

тував 60 тис. осіб організованого козацтва. Там же отаманом Вільного козацтва був обраний генерал П. Скоропадський. Козакам заборонялося проводити арешти і обшуки без доручення судових органів чи місцевої адміністрації, вказівки яких у боротьбі зі злочинністю для підрозділів Вільного козацтва були обов'язковими.

До січня 1918 р. Генеральна рада Вільного козацтва в Чигирині була підпорядкована Генеральному Секретаріату внутрішніх справ, а із січня 1918 р. – Секретаріату військових справ. З початком громадянської війни Генеральний Секретаріат став перетворювати Вільне козацтво на територіальну армію. В березні – квітні 1918 р. на вимогу окупаційного німецького командування Вільне козацтво було роззброєне. Козаки охороняли громадський порядок безоплатно.

Майже одночасно в Західноукраїнській Народній Республіці (ЗУНР) 6 листопада 1918 р. Рада державних секретарів, яка виконувала функції уряду, створила *Корпус державної жандармерії*. Його організація ґрунтувалася на колишньому австрійському законі про жандармерію 1894 р. В останній інстанції жандармерія підпорядковувалася у всіх справах Державному секретаріатові військових справ. Головну команду державної жандармерії було створено у Львові, пізніше переведено до Тернополя, потім – до Станіслава. В кожній із трьох військово-територіальних областей ЗУНР було встановлено “експонованого старшину жандармерії”, якому підлягали команди відділів, повітів і станиць. У лютому 1919 р. проведено реорганізацію жандармерії ЗУНР. В результаті жандармерія стала підпорядковуватись у справі забезпечення публічної безпеки державним повітовим комісарам, а у справах військових, господарчо-адміністративних, вишколу й контролю служби – своїм комендантам; в останній інстанції у всіх справах – Державному секретаріату внутрішніх справ. Посади інспекторів жандармерії було скасовано, а натомість створено при Державному секретаріаті внутрішніх справ “шостий відділ жандармерії і поліції”, скасовано також пости “експонованих старшин”. Для підготовки жандармів до служби командування державної жандармерії організувало “додатковий відділ”.

Після ліквідації Державного секретаріату внутрішніх справ у червні 1919р. Державну жандармерію було підпорядковано спочатку Начальній команді Української Галицької армії (УГА), а потім Військовій канцелярії. В липні 1919 р. Державну жандармерію перейменовано на *Народну сторожу*, щоб не дратувати населення Центральної і Східної

України згадкою про злопам'ятну російську жандармерію. Із особового складу жандармерії було створено 8 відділів Народної сторожі, службовці якої виконували розшукову діяльність і відбували допоміжну військову службу в районах розташування УГА. Рішенням Державного секретаріату військових справ у березні 1919 р. було створено при Залізничній військовій управі *Залізничну жандармерію* для боротьби зі злочинністю та охорони громадського порядку на залізницях.

Під час гетьманства П. Скоропадського було створено *Департамент Державної варти* при Міністерстві внутрішніх справ з відповідними підрозділами державної варти в губерніях і повітах, які підпорядковувались губернським і повітовим управлінням. Підрозділи державної варти на місцях підпорядковувались губернським і повітовим начальникам. У великих містах стояли резервні дивізії кінних вартових, а на залізниці – окремий корпус залізничної варти.

У складі Державної варти діяли розвідувальні відділи, які проводили розшукову роботу. Начальник такого відділу мав у своєму підпорядкуванні чотири підлеглих для розшукової роботи.

Зазначимо, що дисципліна в підрозділах Вільного козацтва, Державної жандармерії, Народної сторожі і Державної варти, які виконували по суті поліцейські функції, була слабкою, спостерігалися велика плинність кадрів, низький професійний рівень, брак належного управління, недостатнє матеріально-технічне постачання. На їх діяльності позначилися умови громадянської війни, тому вони не могли виконувати повною мірою свої завдання. У той час охороняти порядок і боротися зі злочинністю в нашому розумінні було неможливо. Проте особовий склад цих правоохоронних структур зробив свій внесок у боротьбу за відродження української державності, що розпочалася після Лютневої революції 1917 р. Важливу роль відігравали органи громадського порядку та розшукові у становленні Української Народної Республіки, яка була проголошена у листопаді 1917 р.

Протягом січня – першої половини лютого 1918 р. влада на більшій частині території України була під владою радянського Народного секретаріату, який оголосив про скасування старих судових, прокурорських, слідчих органів. Повсюдно створювались ревкоми та інші надзвичайні органи радянської влади: революційні штаби, ревтрибунали, “трійки”, робітничо-селянська міліція, залізнична міліція та інші підрозділи охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю.

Для стабілізації правопорядку в Україні гетьман П. Скоропадський затвердив 18 травня 1918 р. ухвалу Ради Міністрів “Об изменении су-

ществующих законов о милиции и создании Государственной варты". Згідно з ухвалою міліція перетворювалася на державну варту. Було визначено її структуру і функції. Вона мала вести боротьбу з кримінальною злочинністю і виконувати контррозвідувальні завдання, протидіяти особливо небезпечним посяганням на державний лад. Статутом Української Державної варту вводилася чітка організаційно-функціональна структура центральних і місцевих органів¹⁰³.

У структурі МВС Української держави створювався Департамент Державної варту, що складався з відділів: загального, інспекторського, залізничного, легімітаційного (паспортний контроль), інформаційного і секретної частини¹⁰⁴.

Саме інформаційний відділ виконував функції розвідки. Його завданням було попередження і припинення злочинів проти державного ладу і безпеки держави, збирання оперативної інформації про політичні страйки, виступи, профспілковий рух, політичні партії та їх функціонерів, настрої населення¹⁰⁵.

Як свідчить "Отчет о деятельности Осведомительного отдела Государственной варты" від 18 серпня 1918 р., безпосереднє створення системи інформаційних підрозділів почалося з 8 червня 1918 р. під керівництвом старшого чиновника за дорученням Л.Понамарьова (він став першим шефом цього підрозділу) і загальним наглядом директора Департаменту Державної варт П. Аккермана¹⁰⁶.

У складі інформаційного відділу були діловодство за напрямами роботи: загальне, таємне, агентурне, залізничної варту, а також реєстраційна частина і фотокриміналістська лабораторія¹⁰⁷.

На різних адміністративно-територіальних рівнях створювалися місцеві підрозділи інформаційних відділів, штатна чисельність яких залежала від кількості населення конкретного регіону або населеного пункту. На чолі губернського інформаційного відділу стояв начальник, який безпосередньо підпорядковувався губернському старості. На призначення начальника була потрібна згода прокурора окружного суду. Начальник губернського інформативного відділу отримував вказівки від губернського старости, але в оперативному напрямі діяв самостійно.

¹⁰³ Из истории гражданской войны на Украине в 1918 г. // Красный архив. — 1939. — № 4.

¹⁰⁴ Архив СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — Д. 5. — Л. д. 4; Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки. — К., 1995. — С. 109.

¹⁰⁵ Архив СБУ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Д. 5. — Л. д. 4, об.

¹⁰⁶ ЦГАНОВУ України. — Ф.1216. Оп.1. — Д. 16. Л. д. 65.

¹⁰⁷ Там само.

Розпорядження і запити начальника відділу були обов'язковими для виконання і дотримання всіма чиновниками губернських державних установ¹⁰⁸.

При начальнику губернського відділу працювали: а) в губернських містах з кількістю жителів до 200 тис. – два помічники, а в губернських містах з більшою чисельністю населення штат помічників повинен був на одну особу більшим за кількість помічників начальника Державної варти цього міста; б) начальники інформативних відділів районів – один на кожен район загальної варти; в) помічники начальників відділів району – з розрахунку два помічники на кожен район загальної Державної варти цього міста; г) особовий склад управлінського апарату¹⁰⁹.

Інформаційні відділи в атаманствах (районах губерній) мали аналогічну організацію, але кількість помічників начальника відділу залежала від кількості відділів загальної варти в отаманстві. Інформаційний відділ у Києві мав окремий штат, що об'єднував інформаційні відділи міського отаманства і Київської губернії. Чисельність агентів цих відділів в губерніях і отаманствах визначалася з розрахунку чотири агенти на кожного начальника відділу (п. 73 Статуту Української Державної варти)

Начальники місцевих інформаційних відділів були зобов'язані: висвітлювати політичну обстановку в своєму районі, вивчати характер і діяльність місцевих політичних організацій і рухів, залучати до співпраці агентів і керувати їх роботою, організовувати зовнішнє спостереження і навчати співробітників проводити обшуки й арешти осіб, які підозрювалися у вчиненні державних злочинів¹¹⁰.

Провідними службовими підрозділами територіальних інформаційних відділів були: канцелярія, служба зовнішнього спостереження і таємна агентурна мережа. Завдання на місцях конкретизувалися в "Инструкции начальникам осведомительных отделов при губернских старостах и градоначальниках".

У першому параграфі Інструкції йшлося про те, що начальники інформаційних відділів відповідають за висвітлення суспільного і політичного руху в підзвітних їм районах, ведуть розшук у справах, загрозливих для державної безпеки і правопорядку. Для цього начальники цих відділів мають особисту канцелярію, залучають до співпраці аген-

¹⁰⁸ Архів СБУ. – Ф. 2. – Оп. 7. – Д. 3. – Л. 4, об.

¹⁰⁹ Михайленко П. П. Українська Державна варта // Іменем Закону. – 1993. – № 51.

¹¹⁰ Архів СБУ. – Ф. 2. – Оп. 7. – Д. 5. – Л. 4, об.

туру і керують її поточною роботою, здійснюють підбір та інструктаж співробітників зовнішнього спостереження¹¹¹.

Канцелярія відділу здійснювала реєстрацію даних зовнішнього спостереження, складала відповідні інформаційно-аналітичні матеріали, вела облік осіб, що проходили у справах, віднесених до компетенції відділів, і службове листування, складала грошову звітність¹¹².

Таким чином, була закладена правова база дій інформаційних відділів, яка встановлювала чітку юрисдикцію розвідувальних підрозділів. У свою чергу, цивільні державні установи повинні були подавати інформаційним відділам дані, які їм були потрібні для проведення оперативних заходів. З цією метою був вироблений спеціальний шифр для місцевої адміністрації¹¹³.

У період існування інформаційних відділів розробляються такі важливі директивні документи, як "Инструкция по политическому розыску", "Инструкция по наружному наблюдению", "Инструкции по конкретным направлениям работы с агентурой"¹¹⁴.

Розвідувальна робота фінансувалася через так звані "специальные тайные фонды", бюджет яких затверджувався на конфіденційних засіданнях Ради Міністрів спільно з гетьманом¹¹⁵.

Ефективним інструментом збирання службової інформації в системі інформування було зовнішнє спостереження. Кількість філерів та їх грошовий зміст залежали від розмірів губернських міст і ситуацій у них. Найбільшим був контингент філерів столиці – Києва, де у штаті налічувалося 80 співробітників. У розпорядженні Київського, Харківського, Катеринославського губернських старост було по 50 співробітників. Інші губернські міста мали по 30 філерів. Крім того, групи зовнішнього спостереження, які діяли в Одесі і Миколаєві (міста зі складною суспільно-політичною обстановкою) мали інформаційні відділи зі штатом відповідно 50 і 30 осіб¹¹⁶.

Через губернські відділи інформація надходила до центрального підрозділу інформаційної системи. Його співробітники, у свою чергу, за участі в цій роботі підрозділів на місцях забезпечували реалізацію головного (стратегічного) напрямку оперативно-розшукової роботи в

¹¹¹ ЦГАНОВУ України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Д. 58. – Л. д. 26.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само. – Д. 16. – Л. д. 64.

¹¹⁴ Там само. – Д. 16. – Л. д. 64.

¹¹⁵ Архив СБУ. – Ф. 2. – Оп. 7. – Д. 5. – Л. д. 5, об.

¹¹⁶ ЦГАНОВУ України. – Ф. 1216. – Оп. – 1. – Д. 58. Л. д. 31.

державі. У центрі велася звітність за даними агентури і зовнішнього спостереження, існувала картотека осіб, проти яких працювала контррозвідка¹¹⁷.

Отже, контррозвідувальні підрозділи Державної варти (“осведомительные отделы”, хоча водночас трапляється назва “информационные”) мали власну організаційно-штатну структуру за територіальними ознаками і спеціальні підрозділи на транспорті. Розроблялися юридичні основи їх діяльності. Були визначені форми, методи і способи добування інформації, її оброблення і реалізації на користь державної безпеки.

Сили інформаційних відділів були задіяні і в боротьбі з особливо небезпечними кримінальними злочинами. Наприклад, одеський відділ брав участь в оперативному висвітленні справи ватажка банди грабіжників і вимагачів М. Вінницького, який увійшов в історію злочинного світу як “Мишка-япончик”. Цей бандит 10 років провів у в'язницях і вийшов на волю “в дні свободи” у 1917 р., після чого повернувся до злочинної діяльності. Після отримання оперативних відомостей про злочини М. Вінницького в його будинку був проведений обшук, під час якого вилучено 16 тис. російських рублів і австрійської валюти і стільки ж у цінних паперах. Кримінальний капітал М. Вінницький відмивав через фіктивне посередництво свого батька, вантажника порту із зарплатою 40 руб. на місяць. Останній вважався власником будинку, кінних екіпажів за наймом, співвласником кінематографа¹¹⁸.

За оперативною інформацією Одеського інформаційного відділу, у вересні 1918 р. була припинена злочинна діяльність фальшивомонетника В. Шишла, у якого вилучили велику суму фальшивих українських банкнот, і завдяки показанням свідків затриманий їх розповсюджувач І. Ожигань¹¹⁹.

Перспективним аспектом оперативно-розшукової діяльності проти кримінальної злочинності була співпраця зі спеціальними органами інших державних інституцій на території Росії у справах розшуку, затримання злочинців, обміну службовою інформацією. Наприклад, у жовтні 1918 р. голова Красового Кубанського уряду звернувся до уряду України з проханням допомогти розшукати і затримати колишнього міністра (комісара) фінансів цього уряду Д. Дуніна, який у квітні 1918 р. вивіз з Катеринодара цінності Державного банку і переправив їх до

¹¹⁷ Там само. – Д. 16. – Л. д. 62.

¹¹⁸ ЦГАВОВУ України. – Ф 1216. – Оп. 1. – Д. 92. – Л. д.

¹¹⁹ Там само. – Л. д. 37.

Царицина. Кубанський уряд просив також прийняти в Україні оперативну групу співробітників його правоохоронних органів. Прохання задовольнили. Органи Державної варти провели обшук на київській квартирі Д.Дуніна, але ні його, ні цінностей не знайшли. Оперативним шляхом установили, що він перебуває в Криму, і за ним було встановлено відповідне спостереження¹²⁰.

Оцінюючи функціонування контррозвідувальних інститутів Української держави періоду Гетьманату, зазначимо, що у формі “осведомительных отделов” Державної варти вперше в історії державного будівництва України було розпочато створення повноцінних контррозвідувальних органів. Вони мали достатньо досконалу структуру, центральний апарат, територіальні підрозділи, негласний апарат, допоміжні служби. Викладене свідчить, що їх діяльність заслуговує на увагу з практичного і професійного поглядів і викликає науковий інтерес.

2.4. Оперативно-розшукова діяльність української радянської міліції

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив 12 грудня 1917 р. у Харкові Радянську владу і створив Українську Радянську Республіку. У зв'язку з цим постало завдання сформувати нові органи охорони правопорядку. З цією метою у складі Радянського уряду України – Народного Секретаріату було створено *Секретарство судових справ*, на яке покладалася організація та керівництво міліцією, охорона громадської безпеки, організація боротьби зі злочинністю.

На початку 1919 р. у складі Ради Народних Комісарів Української Радянської Республіки було організовано *Народний Комісаріат внутрішніх справ*.

Декретом Ради Народних Комісарів України від 9 лютого 1919р. було створено *робітничо-селянську міліцію*, основним завданням якої була “охорона революційного порядку та особистої безпеки громадян”, а також боротьба “з кримінальними злочинними елементами, які є наслідком капіталістичного ладу”. Законодавчо створення радянської (штатної) міліції в Україні було оформлене Декретом Народних Комісарів України

¹²⁰ ЦГАВОВУ України. – Ф 1216. – Оп.1. – Д.71. – Л.д. 174–175.

“Об организации милиции”, опублікованим 9 лютого 1919 р. Для посилення боротьби з кримінальною злочинністю із загальної міліції були виділені судово-кримінальна міліція і судово-кримінальний розшук. 18 квітня 1919 р. був опублікований декрет Ради Народних Комісарів УРСР “Об организации судебно-уголовного розыска”¹²¹.

11 травня 1919 р. Народний Комісаріат Юстиції на виконання зазначеного декрету затвердив “Положення про органи карного розшуку і судово-карної міліції”. Цим нормативним актом визначалися завдання, структура, штати, компетенція карного розшуку та судово-карної міліції і порядок їх організації на території республіки. До штатів карного розшуку вводилися посади інспекторів розшуку та їх помічників, реєстраторів, вожаків собак-шукачів, агентів розшуку. В центральному апараті відкрились курси з підготовки агентів розшуку, завданням яких було: “щоб особи, які прослухали курс, повністю були підготовлені до майбутньої їх діяльності”.

На початку 1922 р. міліція була виведена з ведення військового відомства і передана НКВС, першими кроками були її скорочення і реорганізація. У липні 1922 р. апарат карного розшуку був виділений з міліції в самостійний орган, очолюваний Управлінням карного розшуку, але це загалом негативно позначилося на діяльності розшуку і міліції.

У доповіді народного комісара внутрішніх справ Президії ВЧК “О состоянии милиции Украины” (липень 1922 р.) зазначалося: “уголовные розыски состоят из общей, оперативной и агентурно-розыскной частей, причем последняя долженствующая выполнять важную работу розыска, в действительности ввиду ведения жестких штатов и недостаточности знакомых с искусствами раскрытия преступлений работников является слабее прочих частей”¹²².

У квітні 1923 р. видано наказ по Управлінню кримінального розшуку м. Харкова, в якому затверджувалися штати. “Каждое отделение ведает как официальным производством по имеющимся у них делам, так и нелегальной секретной разработке через секретных сотрудников и осведомителей им предаваемых”¹²³.

Наприкінці 1923 р. була введена єдина структура апаратів кримінального розшуку.

¹²¹ Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України. – К., 1997. – Т. 1. – С. 102

¹²² История милиции УССР. – 1968, – Т. 1 – С. 368.

¹²³ Там само. – Протокол №15 от 25.01.1923

Якщо в роки громадянської війни та перші роки відновного періоду про науковий підхід до боротьби зі злочинністю і становлення оперативно-розшукової діяльності апаратів карного розшуку в масштабах республіки мова не йшла, то з кінця 1924 до початку 1925 р. наукова організація роботи дедалі більше проникає в оперативний розшук.

Показовими щодо цього є “Інструкція для сотрудников милиции уголовного розыска по Киевскому округу” і “Указания на каждый случай деятельности работников милиции уголовного розыска применительно к местным условиям работы, составленные в развитие указаний центра по Белоречерковному округу”. Так, у параграфі інструкції про затримання злочинця зазначено, що під час розшуку злочинця передусім слід з’ясувати місце проживання його родичів, близьких, його ремесло, за яким документом і під чийм ім’ям він міг проживати. Наголошувалося на необхідності складати його портрет (прикмети, одяг, зріст) і мати його фотографію¹²⁴. Це був прообраз настановної роботи.

Характерно, що в цьому документі вперше зроблено спробу дати визначення основних напрямів роботи міліції і розшуку – заходів попередження, припинення і розкриття злочинів.

17 листопада 1926 р. НКВС УРСР видало положення та інструкцію про секретні частини установ карного розшуку за № 436/100, в яких детально регламентувалася діяльність підрозділів. Згідно з інструкцією оперативні працівники повинні встановлювати та виявляти осіб, групи осіб, що належать до злочинного світу, і їхні зв’язки, за допомогою спостереження за злочинцями й підозрюваними особами. Причому спостереження встановлювалося після ретельного вивчення матеріалів справи, збирання відомостей про особу злочинця і попередньої їх перевірки.

У 1924 – 1925 рр. було проведено реорганізацію повітового апарату міліції. У результаті ліквідовано зайві одиниці міліції, що дало змогу скоротити допоміжний персонал, зекономити кошти, а також підвищити рівень керівництва повітової міліції. 28 березня 1927р. ВЦВК та РНК затвердили нове Положення про НКВС, у якому особливу увагу було звернуто на “зональне адміністрування і встановлення охорони революційного порядку та громадської безпеки”. У такому вигляді НКВС функціонував до кінця 20-х років ХХ ст.

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 30.12.1930 р. НКВС союзних республік ліквідовувалися, а їх місце посідали управління міліції та карного розшуку, що утворювалися при раднаркомках республік. У

¹²⁴ Киевский обл. Гос. архив. – Ф.1896. – Оп. 1. – Д. 593. – Л.469Ц472.

постанові зазначалося, що причиною цього заходу була необхідність введення жорсткої дисципліни та надання більшої самостійності в управлінні органами з боротьби зі злочинністю та охорони громадської безпеки і революційного порядку у зв'язку із загостренням класової боротьби в суспільстві.

Органи міліції почали активно залучатися службами ГПУ для виконання оперативно-розвідувальних заходів і завдань. Свідченням цього є наказ “О подчинении органов милиции и розыска органам ГПУ УССР” від 06.01.1931 р., в якому наголошувалося, що оперативне використання міліції і карного розшуку має виражатися у використанні вказаних підрозділів, їх зовнішньої охорони для виконання спеціальних завдань¹²⁵.

25.05.1931 р. РНК СРСР затвердив “Положення про робітничо-селянську міліцію”. Згідно з цим документом, органи міліції мали здійснювати нагляд за дотриманням законів і постанов органів влади, проводити боротьбу зі злочинністю, розслідувати кримінальні справи, охороняти державне і громадське майно, а також забезпечувати особисту безпеку громадян. Міліції дозволялося проводити оперативно-розшукову діяльність¹²⁶.

23.04.1932 р. РНК УРСР затвердив Статут Головного управління робітничо-селянської міліції та її обласних управлінь.

На шляху централізації органів внутрішніх справ важливим став 1934 р., коли 10 липня постановою ЦВК СРСР було утворено *загально-союзний НКВС*, до складу якого замість ліквідованого ОДПУ ввійшло новостворене Головне управління державної безпеки (ГУДБ). В УРСР було створено НКВС, який, до речі, не був самостійним, оскільки функціонував на підставі “Положення про загальносоюзний НКВС”, на який покладалися обов'язки оперативно-розшукової діяльності щодо забезпечення революційного правопорядку і державної безпеки, охорони соціалістичної власності.

У березні 1937 р. в Головному управлінні міліції СРСР і УРСР був утворений *відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності* з правом оперативно-розшукової діяльності.

Після приєднання Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії був установлений новий адміністративно-територіальний поділ України. На цих землях, згідно з наказом НКВС

¹²⁵ История милиции УССР в документах и материалах. – К., 1969. – Т. 1. – С. 654.

¹²⁶ Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. . Історія міліції України. – К., 1997. – Т. 1. – С.102

СРСР від 06.11.1939 р. “Про організацію НКВС Західної України” були організовані 4 нових обласних управління: Львівське, Тернопільське, Станіславське, Луцьке та повітові апарати і відділи залізничної міліції.

У лютому 1941 р. у Західній Україні була створена така система: обласні управління НКВС, міські відділи НКВС, повітові (районні) відділи НКВС, селищні відділення та дільниці НКВС. Основний напрям оперативно-розшукової діяльності в новоутворених областях зосереджувався на сприянні зміцненню на їх території радянської влади.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від лютого 1941 р. НКВС СРСР був поділений на два наркомати: Наркомат внутрішніх справ і Наркомат державної безпеки, але вже 20 липня 1941 р. ці наркомати були знову об'єднані в один — НКВС.

На цьому завершується довоєнний період діяльності міліції та її оперативних підрозділів. Він характеризується не тільки активною боротьбою зі злочинністю, а й особливостями політичного та суспільно-економічного розвитку України у складі СРСР. Як і іншим державним структурам, міліції була притаманна надмірна централізація в управлінні, коли всі питання вирішувались у Москві, безкінечні реорганізації та структурні перебудови. Міліція, як і органи внутрішніх справ загалом, використовувалась насамперед як інструмент втілення в життя політики правлячої Комуністичної партії. Тому міліцію використовували для виконання не властивих для неї функцій: наприклад, забезпечення примусових заходів колективізації, здійснення нагляду за масами населення, що мобілізувались на будівництво промислових об'єктів за програмою індустріалізації того часу. Партійні органи безпосередньо займалися комплектуванням кадрів міліції. При цьому зважали не на їх ділові якості, професійну підготовку, а на суто класовий, партійний підхід за ідеологічними ознаками. Але незважаючи на це, особовий склад міліції і сам не уникнув чисток і репресій, що відбувались в Україні в 30-ті роки, труднощів із матеріальним забезпеченням та складнощів у соціально-побутових умовах.

Діяльність органів внутрішніх справ України в роки Великої Вітчизняної війни досить широко відображена в спеціальній літературі. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22.06.1941 р. “Про воєнний стан” вимагав від місцевих органів державної влади надавати допомогу і повне сприяння військовому командуванню у використанні сил і засобів з метою оборони держави, підтримання безпеки і громадського

порядку. На всій території України, як і в цілому в Союзі, вводився особливий правовий режим, яким значно розширювались повноваження військової влади, застосування надзвичайних заходів у боротьбі зі злочинністю, охороні громадського порядку, державної безпеки і обороноздатності. За роки війни структура органів НКВС СРСР істотно не змінювалася. В союзних республіках діяли наркомати внутрішніх справ, в областях – управління внутрішніх справ, а в містах і районах – відділи НКВС. У підпорядкуванні останніх були управління, відділи, відділення міліції. Начальники управлінь міліції союзних республік були заступниками наркомів внутрішніх справ, а начальники управлінь міліції областей і країв – заступниками начальників УНКВС, начальники міськрайвідділів, відділів міліції – заступниками начальників відповідних відділень НКВС.

У роки війни міліція України, крім своїх обов'язків у боротьбі зі злочинністю і охороні громадського порядку, брала участь у бойових діях, боролася з дезертирством, мародерством, панікерами, розповсюджувачами різних провокаційних чуток, очищенні міст, що мали оборонне значення, від злочинного елементу, забезпеченні організованої евакуації населення і майна. Вона також вела боротьбу на залізничному і водному транспорті з крадіжками евакуйованих і військових вантажів, забезпечувала вимоги комендантської години, обмеження пересування автотранспорту, крім військового, здійснювала нагляд за дотриманням пожежної безпеки, протиповітряної оборони.

У процесі звільнення України від окупації НКВС УРСР розпочав комплектування органів міліції. Основним джерелом поповнення їх складу були демобілізовані воїни, партизани, а також робітники і колгоспники, які виявили бажання працювати в міліції. Організаційні форми побудови радянської міліції у звільнених районах залишалися такими самими, як і в довоєнні часи. Міліція була в складі управлінь НКВС областей, міст, районів, а начальники підрозділів міліції – заступниками начальників структур НКВС.

Оперативно-розшукова діяльність того часу була пов'язана з великими труднощами і ускладнювалася тим, що багато злочинців були озброєні, діяли віроломно і підступно, мали за плечима школу бойових дій на фронті. Все це вимагало від оперативних працівників пильності й мужності, відваги, готовності до самопожертви.

Характерним для розшукової діяльності міліції України в роки війни було посилення зв'язків із населенням, що виявлялись у різних формах,

зокрема у створенні винищувальних батальйонів і бригад сприяння міліції. З метою широкого залучення громадськості в активну роботу з охорони правопорядку у звільнених районах здійснювалися заходи щодо висвітлення діяльності міліції (звіти керівників на підприємствах і колгоспних зборах, звіти дільничних уповноважених про свою роботу на зборах мешканців в домоуправліннях). На таких зустрічах обговорювались причини й умови, що сприяють зростанню злочинності, та шляхи їх усунення. Для цього складали щомісячні календарні плани проведення такої роботи, які узгоджували з керівниками підприємств і затверджували в місцевих партійних органах.

Післявоєнний період (1946 – 1954 рр.) став важливим у формуванні й розвитку правоохоронних органів України, особливо оперативних підрозділів. Політичні причини і тяжкі соціальні умови, що склалися в післявоєнний час, зростання злочинності та особливо найбільш небезпечних її видів (бандитизм, убивства, розбій) змусили уряд провести чергову реорганізацію органів міліції. Так, 18.03.1946 р. за рішенням Верховної Ради СРСР НКВС був перетворений в *МВС СРСР*. Аналогічні зміни були проведені і в союзних республіках.

Провідну роль у боротьбі зі злочинністю і особливо в оперативно-розшукових заходах відігравали відділи карного розшуку, штати яких були збільшені. Наприклад, у липні 1946 р. відділ карного розшуку МВС СРСР було перетворено на *Управління карного розшуку*. Його діяльність будувалась відповідно до спеціально розробленого Положення. Начальник цього управління підпорядковувався безпосередньо начальнику Головного управління міліції та його першому заступнику.

Зростання бандитських проявів на території СРСР, а особливо в Україні, зумовило МВС СРСР ухвалити 03.12.1946 р. спеціальну директиву, яка ставила головним завданням усієї роботи боротьбу з бандитськими проявами, вбивствами, розбоями, пограбуваннями та іншими небезпечними видами злочинів. Створювались спеціальні підрозділи для боротьби з бандитизмом з правом оперативно-розшукової діяльності. Для більш успішного виконання цього завдання відділам боротьби з бандитизмом оперативно були підпорядковані працівники карного розшуку районних та міських органів внутрішніх справ. Одночасно було ухвалено низку відомих нормативних актів, спрямованих на вдосконалення оперативної роботи.

Економічна криза й розруха, що були наслідками війни, зумовили зростання економічних злочинів. Боротьба з цим видом злочинів була

справою всієї міліції, проте основну роль відігравали відділи боротьби з розкраданням соціалістичної власності і спекуляцією. Для того щоб розкриття економічних злочинів було більш повним, для працівників цих підрозділів було організовано навчання методів розслідування економічних злочинів, введено спеціалізацію у розкритті деяких їх видів, відповідно до чого перебудовувалася і вся оперативно-розшукова діяльність.

Після проведення грошової реформи в 1947 р. перед органами міліції постали нові завдання: щодо збереження грошової маси, боротьби з карбуванням фальшивих грошей, розкраданням і розтратами соціалістичного майна.

У лютому 1948 р. у складі Головного управління міліції МВС СРСР і союзних республік, областей були створені *слідчі відділи і відділення*, які мали право використовувати в своїй роботі матеріали оперативно-розшукової діяльності.

З метою більш оперативного управління лінійними підрозділами по вертикалі в липні 1949 р. в УББ МВС СРСР створено відділи з керівництва оперативною роботою, боротьби з кримінальною злочинністю, боротьби з бандитизмом, слідчої роботи. УМВС областей республіки посилені досвідченими практичними працівниками відділення боротьби з бандитизмом, а в міських районних відділах внутрішніх справ – апарати по боротьбі з бандитизмом. Також розроблені функціональні обов'язки новоутворених структурних підрозділів, зокрема, завдання з оперативної роботи.

У жовтні 1949 р. за рішенням Уряду органи міліції передано із Міністерства внутрішніх справ до Міністерства державної безпеки, на яке покладалось: управління міліцейською службою, що вирішувала питання охорони громадського порядку і громадської безпеки; проведення адміністративних заходів щодо виконання законів і розпоряджень центральних і місцевих органів влади; боротьба з розкраданням державної власності і спекуляцією; карний розшук.

Відділам карного розшуку і боротьби з розкраданням державної власності і спекуляцією відомчими актами надавалося право оперативно-розшукової діяльності. Знову була розроблена нова структура місцевих органів міліції, вводився лінійний принцип (за видами злочинів) підпорядкування.

У зв'язку з політичними змінами в країні ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і Президія Верховної Ради СРСР 06.03.1953 р. ухвалили спільне

рішення про об'єднання союзних і республіканських міністерств державної безпеки і внутрішніх справ у єдине союзно-республіканське міністерство внутрішніх справ.

У 1969 р. з метою посилення оперативно-розшукової діяльності замість Головного управління міліції МВС УРСР створено самостійні структурні підрозділи — Головне управління карного розшуку, Управління боротьби з розкраданням соціалістичної власності, Управління ДАІ та ін.

Для удосконалення організаційної роботи та управління органами внутрішніх справ у 1971 р. в МВС УРСР та УВС облвиконкомів створено штаби як основні органи управління, що займалися аналізом злочинності, здійснювали контроль за станом оперативно-розшукової діяльності, розробляли управлінські рішення з найважливіших проблем боротьби зі злочинністю.

Починаючи з 1970 р. набула розвитку теорія ОРД як єдина самостійна наука, хоча викладання було започатковано в навчальних закладах системи МВС ще в 1958 р.

У цей період зусилля фахівців з оперативно-розшукової діяльності були спрямовані на розроблення і визначення предмета, завдань, принципів, суб'єктів цієї діяльності, законодавчого регулювання науки.

Демократичні перетворення в суспільстві не оминули і органи внутрішніх справ. Їх діяльність стала більш відкритою, посилились зв'язки з населенням, засобами масової інформації, громадськими формуваннями, органами місцевої влади. В деяких містах і районах України (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ) у 1989 р. місцеві Ради приймають рішення щодо введення додаткової чисельності працівників міліції. В цей час створюються перші підрозділи боротьби з організованою злочинністю, розширюється підслідність органів внутрішніх справ, а також створюються слідчі частини Головного слідчого управління МВС України. В 1985–1990 рр. МВС УРСР видало низку наказів, у яких визначались форми і методи оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ. Створювались спеціальні структури, підрозділи з координації дій, аналітичні групи.

У 1990 р. політична ситуація в СРСР, складовою частиною якої була Українська РСР, продовжувала загострюватись. У деяких регіонах країни відбувалися міжнаціональні та міжетнічні конфлікти, які призводили до жертв серед населення, масових заворушень тощо.

Слід визнати, що криміногенна ситуація в державі на початку 90-х років XX ст. була дуже складною. Це стало наслідком стрімкої

криміналізації суспільства, яка розпочалася ще за кілька років до проголошення незалежності України. Сталися масштабні політичні й соціальні зміни у суспільних відносинах. Внаслідок переходу від планової економіки до ринкових відносин багато підприємств було закрито, зростало безробіття, втрачалися заощадження, стрімко зростали ціни, що призвело до різкого зuboжіння значної частини населення. Сталося розшарування суспільства на бідних і багатих практично за відсутності середнього класу. Сумна тенденція зниження рівня суспільної моралі, правовий нігілізм – все це також призвело до зростання злочинності в Україні.

Зростав кримінальний професіоналізм, злочини ставали дедалі жорстокішими та зухвалішими, збільшувалась їх корислива мотивація. Виникали нові види злочинної діяльності, серед яких убивства на замовлення, торгівля людьми, зброєю, вибуховими речовинами, стратегічною сировиною тощо.

Проте незважаючи на всі складнощі, українським правоохоронцям вдалося не тільки вистояти в цих складних умовах, а, зміцнівши, розпочати наступ на злочинність. В умовах недостатнього фінансування і гострого кадрового дефіциту міністерства і відомства України, що відповідають за внутрішню безпеку держави, спромоглися вирішити основні завдання, що стояли перед ними, а головне – зберегти стабільність оперативної обстановки в країні, запобігти розгортанню міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів.

Важливе місце у цьому процесі посідали оперативні (спеціальні) підрозділи і служби відповідних державних органів, уповноважених проводити ОРД.

Етапом розвитку суб'єктів ОРД стало вдосконалення правового забезпечення їх діяльності. Наприклад, для української міліції подібним етапом стало ухвалення Верховною Радою УРСР 20.12.1990 р. Закону Української РСР “Про міліцію”. Цим нормативним актом було закладено правову основу діяльності міліції України. Закон зі змінами і доповненнями і нині є основоположним документом діяльності сучасної міліції. У ст. 7 Закону визначено, що “міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ Української РСР, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції”.

При виконанні зазначеної у Законі оперативно-розшукової функції міліція мала користуватися у своїй діяльності тими правовими актами,

які були затверджені в СРСР. Це положення стосувалося й усіх інших суб'єктів ОРД.

Після прийняття 24.08.1991 р. Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України у життєдіяльності оперативних (спеціальних) підрозділів і служб, уповноважених проводити ОРД, розпочинається якісно новий етап.

Переломним моментом у розвитку ОРД стало прийняття Конституції України від 28.06.1996 р., Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18.02.1992р.

У результаті прийняття зазначених нормативних актів законодавчо регламентувалась ОРД, завдяки чому матеріали, отримані у процесі її здійснення, втратили властивість "не підлягаючих розголошенню даних" чи "матеріалів, отриманих негласним шляхом" і таких, що не мають доказового значення. Також значно розширилася система гласних, регламентованих законом дій, спрямованих на виявлення і закріплення слідів злочину та інших фактичних даних, які в подальшому можуть мати значення доказів у кримінальній справі.

Було законодавчо встановлено, що матеріали ОРД можуть бути використані в кримінальному процесі безпосередньо, без дотримання обов'язкової раніше умови, відповідно до якої джерело таких даних не може бути оприлюднено. Суб'єктам доказування, як впливає з цього, належить самим визначати, які та в якій кількості використовувати дані, отримані оперативним шляхом¹²⁷.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте характеристику розшуку у давні часи.
2. Як здійснювалися пошукові заходи в козацьку еру?
3. У якому році відбулося становлення професійного карного розшуку?
4. Як здійснювалися оперативно-розшукові заходи у часи Державної варти?
5. Якою була оперативно-розшукова діяльність у радянські часи?
6. Коли був прийнятий Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність"?
7. Які актуальні проблеми ОРД на сучасному етапі?

¹²⁷ Тертышник В. М. Уголовный процесс. – Харьков, 1999. – С. 109–110.

Список літератури

1. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини. — Л., 2000.
2. Возный А. Ф. Петрашевский и тайная полиция. — К., 1985. — 85 с.
3. Веселов В. І. Про становлення радянського карного розшуку і основні його завдання // Питання вдосконалення оперативної роботи ОВС: Праці ОВШМ / МВС СРСР. ОВШМ. — Омськ, 1977. — С. 111–125.
4. З історії української міліції і карного розшуку. За сторінками спецвидажу журн. "На посту". Рік 1926 // Бюл. з обміну досвідом роботи ОВС УРСР. — К., 1988. — №98. — С. 72–75.
5. История милиции СССР. — 1968. — Т. 1. — С.368.
6. Киевский обл. Гос.архив. — Ф.1896. — Оп. 1. — Д. 593. — Л. 469–472.
7. Конрад Н. И. О смысле истории: Избр. тр. — М., 1974.
8. Крылов И. Ф. Розыск, дознание, следствие: Учеб. пособ. / И.Ф. Крылов, А.И. Бастрыкин — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. — 217 с.
9. Линовский В. А. Опыт исторических розысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России. — М., 2001. — Новое изд., перепеч. с изд. 1849 г. — С. 13–20.
10. Лурье Ф. Полицейские и провокаторы / Ф. Лурье. — СПб., 1992.
11. Мельниченко І. І. Розшук Царської Росії// Бюл. з обміну досвідом роботи. — №113/114/МВС України — К., 1994. — С.77–79.
12. Михайленко П. П. Українська Державна варта // Іменем Закону. — 1993. — №51.
13. Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України. — К.: Генеза, 1997. — Т. 1. — 504 с.
14. Мулукаев В., Полубинский Р. Сказ о сыске / Сов. милиция. — 1990. — №1. — С. 93–94.
15. Соборное Уложение царя Алексея Михайловича 1649 года // Памятники русского права. — М., 1957. — Вып. 6.
16. Пащук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648–1782). — Л., 1967.
17. Пиджаренко А. М. История и тайны уголовного и политического сыска. — К.: Юринформ, 1994. — 339 с.
18. Погорельский М. А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному процесі: Монографія — К.: РВВ НА СБУ, 2004. — 336 с.
19. Погорельский М. А. Розшук в кінці XVII–на початку XVIII ст.ст. // Право і безпека, 2003. — № 3, Т.2. — С. 121–124.
20. Погорельский М. А. Розшук за Статутом кримінального судочинства 1864 року // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2003. — № 4. — С. 272–283;
21. Погорельский М. А. Розшук злочинців та доказування їхньої вини за часів Руської Правди // Право і безпека. — 2002. — № 3. — С. 73–77.
22. Погорельский М. А. Розшук і його місце у кримінальному процесі у 1917–1925 рр. Проблеми законності. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. — Вип. 66. — С. 103–113.
23. Погорельский М. А. Розшук у 30–50 роки. XX століття і його місце в кримінальному процесі // Проблеми законності. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2003. — Вип. 64. — С. 159–168;
24. Погорельский М. А. Розшук у козацьку добу // Право і безпека. — 2003. — № 1, — Т. 2. — С. 117–120.

Список літератури

25. *Погорецький М. А.* Розыск во времена казачества на Украине и использование его результатов в уголовном судопроизводстве // История государства и права. – М., 2004. – № 2. – С. 30–32;
26. *Погорецький М. А.* Функціональні призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: Монографія. – Х. – РВФ “Arcis, ЛТД”, 2007. – 574 с.
27. *Правда Русская: Учеб. пособ. / Под ред. Б. Д. Грекова. – Л., 1940. – Ст. 32, 34, 35–39, 77 Пространственной редакции; Памятники русского права. / Сост. А. А. Зимин / Под ред. С. В. Юшкова. – М., 1952. – Вып. 1. Памятники права Киевского государства X–XII в.*
28. *Правда Русская: Учеб. пособ. / Под ред. Б. Д. Грекова. – Л., 1940. – Ст. 18, 21, 22, 32, 34, 35–39, 48–49, 66, 77, 85–87, 115 Пространственной редакции.*
29. *Приложение к справке о положении уголовного розыска в империи и мерах его развития. – СПб., 1913. – С. 1219.*
30. *Российское законодательство X–XX веков. – М.: Юрид. лит-ра, 1986. – Т. 4. – 511 с.*
31. *Рыбаков Б.* Гуманитарии в эпоху НТР // Наука и жизнь. – 1972. – №3. – С. 42–45.
32. *Самойлов В. Г.* Правовые, морально-этические нормы и принципы ОРД ОВД // Материалы и лекции для слушателей и курсантов учебных заведений МВД СССР. – М., 1984. – С. 8–9.
33. *Сідак В. С., Степанов В. С.* З історії української розвідки та контррозвідки. – К., 1995. – 402 с.
34. *Софроненко К. А.* Общественно-политический строй и право Галицко-Волынской Руси XI–XIII веков. – М., 1955.
35. *Спиридович А. И.* При царском режиме. – Петербург, 1926.
36. *Тертишник В. М.* Кримінально-процесуальне право України: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 574 с.
37. *Центральный архив Украины. – Ф.1. – ОП. 2. – Д873. – ч. 1. Приказ от 11.10.1922 г.*
38. *Черкасов Ю. Е.* Історичні аспекти законодавчого та відомчого нормативно-правового регулювання агентурної роботи в ОВС // Наук. вісн. НАВСУ. – К., 2004. – С.191–203.
39. *Черняк Е.* Пять столетий тайной войны. – М.: Междунар. отношения, 1977. – С. 7.
40. *Юшков С. В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949.
41. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 3. – 558 с.
42. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 589 с.

ТЕМА 3

Характеристика оперативно-розшукового закону

Оперативно-розшуковим є всі підстави вважати Закон України “Про оперативно-розшукову діяльність” від 18.02.1992 р., № 2135 ХІ (далі – Закон), який є базовим документом, що регламентує оперативно-розшукову діяльність, визначає зміст і порядок її здійснення на території України. Із прийняттям цього Закону оперативно-розшукова діяльність набула державно-правової форми боротьби зі злочинністю.

Визначаючи ОРД як систему гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, Закон ставить перед оперативними підрозділами, що проводять таку діяльність, відповідні завдання. Сукупність цих завдань, що вирішуються оперативно-розшуковими підрозділами під час проведення ОРД, спрямована на виявлення, попередження, припинення і розкриття протиправної діяльності окремих осіб і груп, розвідувально-підривної діяльності спеціальних служб іноземних держав та організацій, розшук осіб, а також отримання інформації в інтересах кримінального судочинства, громадян, суспільства і держави.

Конституція України, як правова основа ОРД, визначає і закріплює принципи верховенства права. У ній зазначено, що всі правові приписи мають точно відповідати Основному Закону України, особливо в галузі прав і свобод людини, взаємодії з органами управління та населенням.

Закон дає також перелік законодавчих нормативних актів, які визначають предмет ОРД, регулюють діяльність суб'єктів, їх державний захист та порядок гарантування безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

До основних принципів, на яких ґрунтується ОРД, відповідно до Закону, належать законність, дотримання прав і свобод людини, взаємодія з органами управління.

Гарантії законності під час проведення ОРД забезпечуються відомчим контролем та прокурорським наглядом за додержанням законодавства України.

Так, відомчий контроль за ОРД оперативних підрозділів здійснюють відповідні міністерства й відомства в межах, передбачених цим Законом та відомчими нормативними актами.

В ОРД не допускається порушення прав і свобод людини. Деякі їх обмеження мають тимчасовий і винятковий характер у випадках, передбачених законодавством України, з метою захисту прав і свобод інших осіб, безпеки держави і суспільства.

Забороняється збирати, зберігати й використовувати інформацію, що стосується особистого життя, честі та гідності людини, якщо вона не містить відомостей про склад злочину, передбачений Кримінальним кодексом України.

Громадянам України та іншим особам надано право у встановленому Законом порядку з приводу обмеження прав і свобод отримувати від органів, які проводили оперативно-розшукові заходи, письмові пояснення та оскаржити такі дії.

До принципів оперативно-розшукової діяльності належать також взаємодія з органами управління та населенням. Так, Закон зобов'язує органи державної влади, підприємства, установи і організації незалежно від форм власності сприяти оперативно-розшуковій діяльності.

Співпраця оперативних підрозділів з певними особами може бути оформлена письмовою угодою з гарантією конфіденційності та за бажання останнього.

В Україні визначено чіткий перелік оперативних підрозділів відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які проводять ОРД. Так, у системі Міністерства внутрішніх справ України оперативно-розшукову діяльність проводять оперативні підрозділи:

- *кримінальної міліції*, до складу якої входять підрозділи карного розшуку, Державна служба боротьби з економічною злочинністю, підрозділи боротьби з незаконним обігом наркотиків, кримінальна міліція у справах дітей, а також інші оперативні підрозділи, які забезпечують їх діяльність;
- *транспортної міліції*, до структури якої належать підрозділи карного розшуку, у структурі котрих можуть функціонувати групи із запобігання злочинам, пов'язаним з розкраданням вантажів та їх розкриттям, підрозділи боротьби з незаконним обігом наркотиків, підрозділи кримінальної міліції у справах дітей, Державної служби боротьби з економічною злочинністю та інші оперативні

підрозділи, які потрібні для оперативного обслуговування залізничного і повітряного транспорту;

- *спеціальної міліції*, у складі якої є підрозділи карного розшуку, Державної служби боротьби з економічною злочинністю та інші оперативні підрозділи, що здійснюють ОРД на спеціальних режимних об'єктах воєнного та оборонного значення, доступ на які суворо обмежений;
- *спеціальні підрозділи боротьби з організованою злочинністю*, які відповідно до ст. 9 Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" у своїй структурі об'єднують оперативно-розшукові підрозділи та оперативно-технічні, інформаційно-аналітичні служби, підрозділи швидкого реагування;
- *судової міліції*, до якої належать підрозділи, створені для гарантування безпеки працівників суду та учасників кримінального судочинства, наділені правом здійснювати оперативно-розшукові заходи щодо захисту цих осіб від перешкоджання виконанню покладених на них законом прав та обов'язків.

Проводити оперативно-розшукову діяльність мають право також оперативні підрозділи Служби безпеки України, контррозвідки, військової контррозвідки, захисту національної державності, спеціальні підрозділи боротьби з корупцією та організованою злочинністю, оперативно-технічні, внутрішньої безпеки, оперативного документування, боротьби з тероризмом і захисту учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів.

Разом з тим оперативно-розшукову діяльність проводять оперативні підрозділи Служби зовнішньої розвідки України – агентурної розвідки, оперативно-технічні, власної безпеки.

Оперативно-розшукова діяльність у Державній прикордонній службі України покладається на розвідувальний орган Держприкордонслужби (агентурної розвідки, оперативно-технічний, власної безпеки), оперативно-розшукові підрозділи Держприкордонслужби та її територіальних органів, підрозділи з охорони державного кордону органів охорони державного кордону та Морської охорони, забезпечення внутрішньої безпеки, забезпечення власної безпеки, оперативного документування та оперативно-технічні.

В Управлінні державної охорони України функції оперативно-розшукової діяльності виконує підрозділ оперативного забезпечення

охорони тільки з метою гарантування безпеки осіб та об'єктів, щодо яких здійснюється державна охорона.

Оперативні підрозділи податкової міліції проводять ОРД в системі Державної податкової служби України.

На ОРД мають право оперативні підрозділи органів і установ Державного департаменту України з питань виконання покарань.

Розвідувальний орган Міністерства оборони України для проведення ОРД має у своєму складі оперативні, оперативно-технічні підрозділи та підрозділ власної безпеки.

Проведення оперативно-розшукової діяльності іншими підрозділами зазначених органів, підрозділами інших міністерств, відомств, громадськими, приватними організаціями та особами забороняється.

Головне призначення органів, уповноважених проводити ОРД, – вжиття оперативно-розшукових заходів щодо своєчасного виявлення злочинів та запобігання їм, припинення і розкриття злочинів, викриття причин і умов, які сприяють їх вчиненню. Здійснення профілактики правопорушень та інших дій, пов'язаних із правоохоронною діяльністю, у межах своїх повноважень відповідно до законодавства, що регламентує їх діяльність.

Відповідно до завдань ОРД, державні органи мають право проводити лише такі дії, стосовно яких прямо зазначено в законодавстві України щодо можливості їх проведення конкретним органом з дотриманням закріплених у законодавстві процедур.

Строки ведення оперативно-розшукових справ визначаються обумовленими в Законі підставами їх заведення та закриття. Так, ведення оперативно-розшукових справ щодо невідомих осіб, які вчинили злочин і які готують або скоюють злочини, а також щодо осіб, які переховуються від органів розслідування, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання, здійснюється до їх встановлення або розшуку, але не більше строків давності притягнення до кримінальної відповідальності чи строків давності виконання обвинувального вироку.

Законом передбачені також підстави продовження строків ведення та призупинення оперативно-розшукових справ. Зокрема, за наявності даних, отриманих у процесі ведення оперативно-розшукової справи, про участь особи у підготовці або вчиненні тяжкого та особливо тяжкого злочину, а також щодо іноземців та осіб без громадянства, які підозрюються у розвідувально-підбивній діяльності проти України, підготовці або

вчиненні терористичного акту, строк ведення справи може бути продовжений.

А у випадках, коли особа, щодо якої заведено оперативно-розшукову справу, тимчасово вибула за межі України або тяжко захворіла і немає можливості проводити щодо неї оперативно-розшукову діяльність, обчислення строку може бути призупинене.

Оперативно-розшукові заходи, пов'язані з тимчасовим обмеженням прав людини, проводяться з метою запобігання тяжким або особливо тяжким злочинам, їх припинення і розкриття, розшуку осіб, які ухиляються від відбування кримінального покарання або безвісти зникли, захисту життя, здоров'я, житла і майна працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, припинення розвідувально-підривної діяльності проти України. За оперативної потреби невідкладного здійснення таких заходів, оперативно-розшукові підрозділи зобов'язані протягом 24 годин повідомити суд або прокурора про застосування та підстави для їх проведення.

Негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів отримання інформації проводяться за рішенням суду, прийнятим за поданням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника. Про отримання такого дозволу суду або про відмову в цьому зазначені особи повідомляють прокурору протягом доби. Таких заходів вживають винятково для того, щоб запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншим способом добути інформацію неможливо. За результатами вжитих оперативно-розшукових заходів складають протокол з відповідними додатками, який підлягає використанню як джерело доказів у кримінальному судочинстві.

На особу, що підозрюється в підготовці або вчиненні злочину, переховується від органів розслідування, суду або ухиляється від відбування кримінального покарання, безвісти зникла, ведуть тільки одну оперативно-розшукову справу.

Закон передбачає випадки проведення оперативно-розшукових заходів без заведення оперативно-розшукової справи. Так, при перевірці осіб у зв'язку з допуском їх до державної таємниці, а також до робо-

ти з ядерними матеріалами та на ядерних установках оперативно-розшукової справи не заводять. Така перевірка може тривати не більше одного місяця.

Фактичні дані, отримані оперативно-розшуковим шляхом, можуть бути використані як привід та підстава для порушення кримінальної справи або проведення невідкладних слідчих дій, а також для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі. Крім того, матеріали ОРД використовують для запобігання злочинам, припинення і розслідування злочинів, розвідувально-підривних посягань проти України, для розшуку злочинців та осіб, що зникли безвісти, та гарантування безпеки працівників суду, правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей і близьких родичів, а також співробітників розвідувальних органів України та їх близьких родичів, осіб, які конфіденційно співпрацюють або співпрацювали з розвідувальними органами України, та членів їх сімей.

Інформація, отримана у процесі ОРД, надається іншим підрозділам, уповноваженим проводити оперативно-розшукову діяльність з метою взаємного інформування та повідомлення державним органам відповідно до їх компетенції.

Оперативні працівники як посадові особи, що проводять ОРД, при виконанні своїх службових обов'язків є представниками влади і перебувають під захистом держави, їх діяльність має публічний характер, оскільки вони захищають особу, суспільство й державу від злочинних посягань.

Гарантії правового захисту працівників оперативних підрозділів міліції закріплено в Законі України "Про міліцію".

Уповноважені виконувати оперативно-розшукову роботу оперативні працівники підпорядковуються тільки своєму безпосередньому керівникові. Накази або вказівки, що суперечать законодавству, останній має виконувати, керуючись тільки приписами закону. У випадках, коли у виконанні оперативно-розшукових заходів беруть участь представники кількох відомств, відповідальним має бути співробітник того відомства, прямої компетенції якого стосуються завдання, що вирішуються.

Закон України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" встановлює систему особливих заходів державного захисту, зокрема, оперативних працівників суду і правоохоронних органів від перешкод під час виконання покладених на них Законом обов'язків

і здійснення наданих прав, а також від посягань на життя, здоров'я, майно зазначених осіб та близьких родичів у зв'язку зі службовою діяльністю. Відповідно до цього Закону оперативні працівники суду і правоохоронних органів та їх близькі родичі мають право:

- вживати заходів фізичного впливу, спеціальні засоби і зброю з метою забезпечення виконання правомірних наказів та усних вимог, що добровільно не виконуються, для захисту власної безпеки, безпеки близьких родичів, а також свого житла і майна;
- вимагати і отримувати допомогу при виконанні покладених на них обов'язків, а за потреби – для особистого захисту, а також свого житла і майна з боку відповідних правоохоронних та інших державних органів;
- здійснювати спеціальні заходи гарантування безпеки;
- отримувати матеріальну компенсацію в разі загибелі працівника, каліцтва або іншого ушкодження здоров'я чи пошкодження житла і майна у зв'язку з виконанням службових обов'язків.

У випадках, коли працівник оперативного підрозділу заподіяв шкоду правам, свободам людини, інтересам держави у стані необхідної оборони, то така шкода не підлягає відшкодуванню за умови, якщо не були перевищені межі необхідної оборони. З урахуванням обставин, за яких була завдана шкода, у стані крайньої необхідності суд може покласти обов'язок відшкодувати її на третю особу, в інтересах якої діяв працівник оперативного підрозділу, або звільнити від її відшкодування.

Особа, що сприяє виконанню завдань оперативно-розшукової діяльності, також перебуває під захистом держави в особі представників відповідних державних органів, тобто всі передбачені приписи спрямовані на забезпечення законних інтересів громадян, сприяють виконанню оперативно-розшукових завдань як на основі угоди, так і за усною домовленістю, є загальнообов'язковими для виконання.

Посадові особи органів, що проводять ОРД, і громадяни, які безпосередньо співпрацюють на негласній основі, а також інші посадові особи, яким відомі такі факти, зобов'язані зберігати їх у таємниці. У разі порушення ними норм чинного закону вони несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову або дисциплінарну відповідальність.

Співпраця громадян з органами, що проводять ОРД за угодою, зазвичай є їх основним видом занять, тому враховується у їх трудовий

стаж. Іноді відповідним негласним співробітникам обчислення трудового стажу може бути пільговим.

Громадяни, залучені до виконання завдань ОРД, мають також право на пенсійне забезпечення. Порядок такого пенсійного забезпечення визначається законодавством про державні пенсії цивільним особам.

Підготовка й оформлення необхідних для органів соціального забезпечення документів визначається підзаконними нормативними актами, що не повинно призводити до розголошення відомостей про осіб, які співпрацювали з органами, що проводять ОРД, на основі угоди. У разі невиконання таких зобов'язань щодо громадян, залучених до негласної співпраці, вони мають право із власної ініціативи розірвати таку угоду.

Згідно зі ст. 1 Закону України “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві”, гарантування безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, тобто у виявленні, попередженні, припиненні, розкритті або розслідуванні злочинів, а також у судовому розгляді кримінальних справ, означає здійснення правоохоронними органами правових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на захист життя, житла, здоров'я та майна цих осіб від протиправних посягань, з метою створення необхідних умов для належного провадження правосуддя.

Безпека цих осіб гарантується такими заходами: закритий судовий розгляд; забезпечення конфіденційності відомостей про особу; сповіщення про небезпеку та видача спеціальних засобів індивідуального захисту; особиста охорона, охорона житла і майна; заміна документів та зміна зовнішності; зміна місця роботи або навчання; переселення в інше місце проживання; влаштування до дошкільної виховної установи або установи органів соціального захисту населення; використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження тощо. Такі заходи мають забезпечити соціальний і правовий захист осіб, залучених до виконання завдань ОРД.

Нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності здійснюють Генеральний прокурор України, його заступники, прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя і прирівняні до них прокурори та їх заступники, а також уповноважені наказом Генерального прокурора України начальники та прокурори управління, відділів Генеральної прокуратури

України та прокуратур Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя.

Закон дає чіткий перелік повноважень посадових осіб Прокуратури України, які мають право здійснювати нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності.

Починаючи з безперешкодного входження в усі приміщення органів, які проводять оперативно-розшукову діяльність, зазначені прокурори вимагають для перевірки розпорядження, інструкції, накази та інші акти щодо оперативно-розшукової діяльності, оперативно-розшукові справи, реєстраційні, облікові, звітні, статистичні, аналітичні документи та інші відомості про здійснення оперативно-розшукових заходів, дають доручення та письмові вказівки керівникам відповідних органів щодо проведення у підвідомчих їм підрозділах перевірок з метою усунення порушень закону та проведення оперативно-розшукових заходів в інтересах кримінального судочинства, про розшук осіб, які безвісти зникли, скасовують незаконні постанови про заведення або закриття оперативно-розшукової справи, призупинення, поновлення чи дають змогу продовжити строк оперативно-розшукової діяльності, або про інші рішення, що суперечать закону, перевіряють скарги та отримують пояснення щодо порушень вимог закону від посадових осіб органів, які проводять оперативно-розшукову діяльність, опротестовують незаконну постанову суду про дозвіл або відмову на проведення оперативно-розшукових заходів, вживають заходів щодо усунення порушень законності під час проведення ОРД і щодо притягнення винних до встановленої законом відповідальності.

Відомості про осіб, які конфіденційно співпрацюють або співпрацювали з розвідувальним органом України, про належність конкретних осіб до кадрового складу розвідувальних органів, а також про форми, методи і засоби розвідувальної діяльності та організаційно-штатну структуру розвідувальних органів для перевірки уповноваженим прокурором не надаються.

Отже, організація і проведення оперативно-розшукової діяльності мають відповідати законодавству України; ОРД перебуває під постійним контролем відповідних відомств, під наглядом прокуратури і проводиться за рішенням суду для забезпечення законності та дотримання прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає ОРД як державно-правова форма боротьби зі злочинністю?
2. Якими є принципи ОРД відповідно до Закону України про ОРД?
3. Що таке відомчий контроль за проведенням ОРД?
4. Які оперативні підрозділи мають право проводити ОРД?
5. Яке головне призначення органів, уповноважених проводити ОРД?
6. Якими є підстави заведення, строки ведення та підстави закриття оперативно-розшукових справ?
7. Якими є мета проведення оперативно-розшукових заходів та перелік оперативно-розшукових заходів, на проведення яких потрібний дозвіл суду?
8. Яким є соціальний і правовий захист осіб, уповноважених виконувати ОРД, та осіб, які залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності?
9. Якими є повноваження посадових осіб Прокуратури України, що мають право здійснювати нагляд за додержанням законності при проведенні ОРД?

Список літератури

1. Конституція України. — К.: Парлам. вид-во, 2006. — 60 с. (Бібліотека офіційних видань)
2. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 22. — Ст. 303.
3. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 р. // Там само. — 1994. — № 16. — Ст. 36.
4. Про контррозвідувальну діяльність: Закон України. від 26.12.2002 р. // Там само. — 2003. — № 12. — Ст. 89.
5. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 р. // Там само. — 1993. — № 35. — Ст. 358.
6. Лист Верховного суду України від 19.11.1996 р. № 16/6.
7. Про міліцію: Закон України від 17.06.2005 р. — К.: Парлам. вид-во, 2005. — 34 с.
8. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 р. // Там само. — 1992. — № 27. — Ст. 382.
9. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 р. // Там само. — 2003. — № 27. — Ст. 208.
10. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб: Закон України від 04.03.1998 р. // Там само. — 1998. — № 33. — Ст. 223

Тема 3. Характеристика оперативно-розшукового закону

11. Про розвідувальні органи України: Закон України від 22.03.2001 р. // Там само. – 2001. – № 19. – Ст. 94.
12. Про Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань: Указ Президента України від 31.07.1998 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – №31. – Ст. 1162.
13. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №11. – Ст. 51.
14. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993 р. // Там само. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
15. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду: Закон України від 01.12.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1.

ТЕМА 4

Правовідносини в оперативно-розшуковій діяльності

Проблема правовідносин протягом багатьох десятиріч привертає увагу науковців та практиків і є стрижневою для будь-якої галузі правової науки, в тому числі й для ОРД¹²⁸. У сучасній теорії ОРД проблема правовідносин найменш досліджена, що негативно впливає на визначення правового статусу суб'єктів ОРД, їх взаємодії як між собою, так і у взаємовідносинах із суб'єктами кримінального процесу під час виконання оперативними підрозділами доручень слідчого, вказівок прокурора про проведення ОРЗ, при використанні матеріалів ОРД у кримінальному процесі як приводів і підстав до порушення кримінальної справи або проведення слідчих дій, прийняття інших процесуальних рішень, для отримання фактичних даних, що можуть бути доказами у кримінальній справі, при забезпеченні законності їх використання у кримінальному судочинстві засобами прокурорського нагляду й судового контролю¹²⁹. Основною причиною цього, на нашу думку, є те, що ця специфічна, переважно таємна сфера діяльності до прийняття законодавства¹³⁰ про ОРД

¹²⁸ *Погорецький Н. А.* Оперативно-розыскные правоотношения: определения, структура, особенности // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Ташій. – Х., 2000. – Вип. 45. – С. 198 – 207; *Погорецький М. А.* Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному процесі: Монографія. – К., 2004. – С. 133–149; *Він же:* Правове регулювання вербувальної роботи // Теорія і практика вербувальної роботи підрозділів Служби безпеки України в сучасних умовах: Навч. посіб. / За ред. проф. В. А. Яшенка. – К., 2004. – С. 55–90 та ін.

¹²⁹ *Погорецький М. А.* Межі доручень слідчого органу дізнання про проведення оперативно-розшукових заходів // Право України. – 2000. – № 9. – С. 47–49; *Він же.* Проблеми порушення кримінальних справ спецпідрозділом “К” Служби безпеки України // Наук. вісн. Нац. акад. СБУ. – К., 2003. – №16–17. – С. 149–156; *Він же.* Судовий контроль і прокурорський нагляд за використанням протоколів оперативно-розшукових заходів як доказів у кримінальному процесі // Вісн. Верх. Суду України. – 2003. – № 2. – С. 32–38.

¹³⁰ На відміну від С. С. Алексєєва, ми розуміємо поняття “законодавство” у вузькому значенні, виключаючи з його змісту підзаконні нормативні акти, що разом із законами становлять, на наш погляд, “систему права” чи “правову систему”, до чого доходить С. С. Алексєєв, досліджуючи системність джерел права. Див.: *Алексєєв С. С.* Общая теория права: В 2 т. – М., 1982. – Т. 2. – С. 215, 219–221. Тому, якщо визнавати оперативно-розшукове право самостійною галуззю права, що є перспективною ідеєю, яка потребує фундаментального дослідження, то вона містить у своїй структурі, окрім законів, ще й підзаконні, переважно таємні нормативно-правові акти про організацію й тактику ОРД тощо.

на початку 90-х років у країнах СНД та Балтії регулювалася винятково закритими відомчими нормативними актами, що істотно ускладнювало, а часом унеможливлювало наукову розробку її багатогранних аспектів.

Незважаючи на відсутність докладного законодавчого врегулювання ОРД, проблеми правовідносин, що склалися у цій сфері, водночас були предметом наукових досліджень, які проводилися переважно на основі аналізу норм закритих відомчих нормативно-правових актів¹³¹. Зусилля вчених і фахівців у сфері ОРД були спрямовані здебільшого на те, щоб довести наявність головної передумови існування правових відносин в ОРД, що змушувало шукати аргументи для обґрунтування правового характеру норм, які регламентують відносини між її суб'єктами.

На думку деяких правників, негласний характер ОРЗ органів дізнання не дає змоги особі, що перевіряється (об'єктові оперативно-розшукової справи), навіть виявити й усвідомити інтерес до себе з боку названих державних структур, не кажучи вже про можливість реалізувати свої права. Через це вважалося, що суспільні відносини із взаємними правами та обов'язками можуть виникати лише між офіційними органами (особами), що беруть участь в оперативних заходах, і ніколи між ними й тими, чії дії по суті є предметом ОРД¹³². Ця думка, залежно від характеру і змісту правового регулювання ОРД того часу, була слушною, оскільки ОРД була таємною, і не лише особа, що перевірялася, не могла і не повинна була знати про ОРЗ, які проводилися щодо неї, а й чинним законодавством того часу право такої особи на оскарження незаконних дій оперативно-розшукових підрозділів не передбачалося, навіть коли порушувалися її конституційні права та свободи. Тому ми не можемо погодитися з критикою цього погляду із сучасних позицій правового регулювання ОРД¹³³.

¹³¹ Алексеев А. И., Синилов Г. К. Актуальные проблемы теории оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел. – М., 1973; Синилов Г. К. Правовые, информационные и тактические основы оперативно-розыскной деятельности советской милиции. – М., 1975. – С. 62–78; Сидоренко Н. И. Правоотношения в оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел: Учеб. пособ. – К., 1978; Вольдман Ю. Я. Об оперативно-розыском праве как отрасли советского права // Актуальные вопросы работы со спецаппаратом: Межвуз. сб. науч. тр. – Омск, 1981. – С. 3–27; Косенко А. С. Розыскные действия в советском уголовном процессе: Учеб. пособ. – Хабаровск, 1989; Милицин С. Д. Предмет регулирования советского уголовно-процессуального права. – Свердловск, 1991 та ін.

¹³² Милицин С. Д. Предмет регулирования советского уголовно-процессуального права. – Свердловск, 1991. – С. 79.

¹³³ Зайковский В. Н. Использование результатов оперативно-розыскной деятельности в ходе дознания по уголовному делу: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – СПб., 1996. – С. 31–45.

Науковці, фахівці-практики ОРД, юристи, громадськість обґрунтовано порушують питання щодо становлення нової галузі як законодавства, так і галузі права. Проте відомо, що самостійна галузь права завжди формується навколо специфічних груп суспільних відносин з особливим методом їх правового регулювання. Тому надзвичайно важливим є наукове дослідження існуючих правових відносин у процесі проведення заходів із застосуванням оперативних сил, засобів ОРД.

Наукові розробки проблем правовідносин в ОРД та їх структурних елементів важливі як для навчальної дисципліни – ОРД, так і для набуття таких знань майбутніми фахівцями оперативно-розшукової спеціалізації.

Враховуючи багатогранність правовідносин в ОРД (між посадовими особами, що ведуть ОРД, між ними та особами, що залучаються до ОРД на конфіденційній основі, між оперативно-розшуковим підрозділом та особою, що перевіряється, тощо), в теорії ОРД щодо їх правової природи висловлювалися різні думки.

Ще на початку становлення ОРД як науки однією із важливих у науковому дослідженні було визначено проблему існування правовідносин при застосуванні оперативними підрозділами ОВС сил, методів, засобів ОРД. Відомі представники радянської наукової школи ОРД: А. І. Алексеев, І. Г. Басецький, В. Г. Бобров, Ю. Я. Вольдман, А. Г. Лекарь, Н. П. Максименко, А. Г. Маркушин, В. Г. Самойлов, В. В. Сергеев, Г. К. Синілов, В. А. Шаров та інші досліджували правовий характер таких суспільних відносин, суб'єктний склад, правову природу, зв'язок з правовідносинами суміжних галузей права.

Провідну роль у наукових пошуках пізнання правовідносин в ОРД відігравали засновники української наукової школи ОРД: І. П. Козаченко, А. Ф. Возний і М. Й. Сидоренко. Потреба вдосконалення нормативно-правового регулювання ОРД зумовлює необхідність комплексного дослідження оперативно-розшукових правовідносин через пізнання їх особливостей, правової природи, динаміки розвитку, механізму реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, аналізу впливу на зв'язки та правові результати правовідносин інших галузей права.

Методологічні розробки загальної теорії права з проблематики правовідносин активно використовують дослідники і вчені в галузевих науках. У галузі ОРД вчені, дослідники, практики ведуть творчий пошук оптимальних правових норм, спостерігається тенденція довести до відома громадян, у т. ч. до правопорушників, посадових

осіб органів і організацій, основні функції ОРД, методи і засоби негласної роботи. У зв'язку з негласністю значної частини ОРЗ, збирання конфіденційної інформації про особу, що перевіряється, певним обмеженням конституційних прав громадян найважливішим є питання дотримання законності. Тому система ОРД має бути спрямована на цивілізоване вирішення проблем, конфліктів між громадянином і державою в особі її правоохоронних органів. У зв'язку з цим основоположник вітчизняної школи ОРД І.П. Козаченко стверджує, що одним із завдань оперативно-розшукової науки має стати теоретичне визначення правових відносин особи і відповідного оперативного підрозділу при здійсненні ним гласних і негласних заходів стосовно перевірюваної особи, збирання і фіксації фактичних даних в інтересах кримінального судочинства, безпеки суспільства і держави.

Одним із *видів галузевих правовідносин є оперативно-розшукові*. Як порівняно молода галузь права ОРД потребує системних досліджень, у т. ч. такої важливої правової категорії, як правовідносини.

Наукові дослідження проблеми правовідносин в ОРД започатковані у 1957 р. професором А. К. Стальгевичем і доцентом Н. П. Максименко, які стверджували, що при здійсненні ОРД виникають різні специфічні правовідносини, проте залишили без розгляду питання про їх юридичну природу, власні ознаки та види.

Активну участь у дослідженні проблеми правовідносин у цей період беруть представники української наукової школи ОРД – А. Ф. Возний та І. П. Козаченко. Термін “оперативно-розшукові правовідносини” вперше застосували саме вони. Зокрема, А.Ф. Возний ще в 1971 р. довів, що під час здійснення ОРЗ виникають різні правовідносини, серед яких найістотнішими є відносини між оперативним працівником і перевірюваною особою. Відомий учений рішуче висловився проти позиції А. Г. Лекаря та Д. В. Гребельського, які, на його думку, помилково визначають юридичну природу відносин в ОРД як спеціальних адміністративно-правових. А.Ф. Возний стверджує, що, оскільки фактом, який є передумовою виникнення таких правовідносин, є злочин, то вони мають чітко виражений кримінально-правовий характер. Водночас дослідник намагається аргументовано довести, що завдяки виникненню та розвитку оперативно-розшукових і кримінально-процесуальних правовідносин стають більш визначеними і конкретизуються кримінально-правові відносини.

І. П. Козаченко також стверджує про наявність правових відносин в ОРД. Виникнення, розвиток і реалізація їх у кожному конкретному

випадку визначають, чи існували кримінально-правові відносини. Автор доходить важливого висновку: правовідносини між працівником оперативного підрозділу й особою, яка задумує, готує або скоює злочин, мають характер оперативно-розшукових і не регулюються жодною існуючою галуззю права.

Один із засновників радянської наукової школи ОРД Д.В. Гребельський при дослідженні проблеми правовідносин дотримується значно консервативніших позицій. У монографії “Теоретические основы и организационно-правовые проблемы оперативно-розыскной деятельности ОВД” науковець доходить висновку про те, що норми, які регулюють відносини у сфері ОРД, належать до різних галузей права: державного, адміністративного, кримінально-процесуального. А правовідносини між оперативним працівником і конфідентом за своєю юридичною природою дослідник визначає як адміністративно-правові. Однак з огляду на те, що вони у більшості випадків мають негласний характер, він називає їх спеціальними¹³⁴.

У підручнику “Оперативно-розшукова діяльність” за загальною редакцією К. К. Горяїнова, В. С. Овчинського та А. Ю. Шумилова правове регулювання трактується як специфічна діяльність держави, її органів та посадових осіб щодо впорядкування суспільних відносин через установлення правових норм та прийняття у відповідних випадках індивідуально-регламентуючих рішень з юридично значущих питань, які виникають у межах таких відносин. Правове регулювання взагалі має як функціональне, так і управлінське призначення. Маючи функціональний характер, правове регулювання ОРД полягає в регулюванні за посередництвом правових норм відносин між державою (її представниками) та громадянами у зв’язку з необхідністю захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави.

Отже, правове регулювання ОРД – це нормативно-владний вплив держави на суспільні відносини, що виникають, тривають і завершуються під час такої діяльності, та пов’язані з нею суспільні відносини з метою їх упорядкування. Цей вплив здійснюється через установлення правових норм з юридично значущих питань, які виникають у межах оперативно-розшукової діяльності.

Важливе значення для правильного розуміння призначення та змісту ОРД має визначення меж правового регулювання, від якого, у свою

¹³⁴ Гребельский Д. В. Теоретические основы и организационно-правовые проблемы оперативно-розыскной деятельности ОВД. – М.: Акад. МВД СССР, 1977. – С. 132–133.

чергу, залежить дієвість пошукової роботи і, відповідно, реальність заходів щодо запобігання злочинам, які вчинюються окремими особами, та їх припинення, а також гарантованість захисту прав і свобод громадян, які потрапили в поле зору оперативних підрозділів. Проте нині питання правового регулювання ОРД ускладнює та обставина, що в теорії українського права ще немає єдиного підходу до розуміння меж загального правового регулювання.

Отже, межі правового регулювання суспільних відносин в ОРД – це зумовлені об'єктивними та суб'єктивними чинниками межі державно-владного втручання в суспільні відносини, які виникають у зв'язку з наявністю достатнього ступеню достовірності вчинення злочину або з його вчиненням і його гласним або конспіративним попередженням, виявленням та припиненням за посередництва застосування спеціальних сил, засобів і методів, а також вчинення оперативно-розшукових дій за правилами норм оперативно-розшукового та деяких інших галузей українського права.

Межі правового регулювання ОРД зумовлюються такими чинниками:

1. Чинник, від якого залежать межі правового регулювання цієї діяльності, закладений у самому предметі цієї діяльності, тобто в суспільних відносинах, що підлягають регулюванню та впорядкуванню. Вся ОРД може бути піддана правовому регулюванню, причому вибір того чи іншого варіанта регулювання багато в чому залежить від волі законодавця. Цей висновок закріплює положення, що в ОРД при застосуванні норм права потрібно керуватись насамперед нормами права, а не принципом політичної доцільності.

2. Чинник, суть якого полягає в тому, що за наявності визначеної волі законодавця суспільні відносини піддаються правовому регулюванню, тільки якщо в них є об'єктивна можливість вибору того чи іншого правила поведінки. Тобто сфера регулювання впливу права обмежується нормативно визначеними варіантами поведінки людини в кожній певній типовій ситуації.

3. Чинник, що визначає межі загального правового регулювання, – зацікавленість держави і доцільність її впливу на ті чи інші суспільні відносини за допомогою права, що зумовлюються не тільки об'єктивними тенденціями розвитку самого предмета регулювання, але й потребами суспільства загалом.

4. Чинники, які впливають на межі правового регулювання ОРД, – індивідуальні можливості як оперативників, так і інших учасників

ОРД, їх здатність до свідомого сприйняття правових приписів, а також загальні потенційні можливості права, його формальна визначеність, системність і забезпеченість заходами державного примусу або заохочення.

Перелічені об'єктивні і суб'єктивні чинники взаємопов'язані і взаємозумовлені, і тільки їх сукупність дає змогу з'ясувати межі правового регулювання ОРД.

До пізнання предмета правового регулювання ОРД долучаються й інші вчені. Так, у 1985 р. В. Г. Самойлов та В. А. Шаров у статті "О предмете правового регулирования ОРД" викладають своє теоретичне бачення цієї проблеми та наводять свої аргументи. Вони стверджують, що предметом правового регулювання ОРД є основоположні, ключові, індивідуальні права і юридичні обов'язки суб'єктів такої діяльності, що мають виникнути на основі норм права. Такі правовідносини ці автори називають оперативними, що виникають до початку кримінально-процесуальної діяльності або паралельно з нею, але за умови, що остання неспроможна належно вирішити завдання розкриття злочину або розшуку зниклого злочинця. В.Г. Самойлов і В.А. Шаров поділяють правовідносини на дві групи:

1) ті, що виникають між державою в особі оперативних підрозділів, з одного боку, та окремими громадянами, що скоюють суспільно небезпечні діяння, – з другого;

2) ті, що виникають між державою в особі оперативних підрозділів, з одного боку, та окремими громадянами з приводу їх участі в боротьбі зі злочинністю, – з другого.

Фундаментальні дослідження існуючих в ОРД правовідносин на початку 80-х років ХХ ст. провів М. Й. Сидоренко. Своє бачення спірних проблем галузевих правовідносин він виклав у низьці статей: "Проблема юридических фактов, порождающих правоотношения в ОРД ОВД", "Понятие и значение объекта правоотношений, возникающих в процессе применения оперативно-розыскных сил, средств и методов в борьбе с преступностью", "Правовое положение проверяемого и проблема принуждения в оперативно-розыскной деятельности", а також у навчальному посібнику "Правовые отношения в ОРД" та в інших наукових публікаціях. Зокрема, правовідносини дослідник визначає як урегульовані правовими нормами суспільні відносини, що виникають, розвиваються і припиняються у зв'язку із застосуванням засобів і методів ОРД з метою запобігання злочинам

та їх розкриття, розшуку злочинців, що переховуються, і безвісти зниклих громадян, а також відшкодування завданих злочинними діями матеріальних збитків. М. Й. Сидоренко зауважує, що в ОРД, окрім моральних, етичних, управлінських, тактичних та інших відносин, які не охоплюються нормами права, існують правовідносини. Вони виникають при реалізації норм, якими регулюється процес застосування оперативно-розшукових сил і методів боротьби зі злочинністю. Автор стверджує, що правовідносини в ОРД мають багатосистемний та багатосуб'єктний характер. У численних наукових публікаціях М. Й. Сидоренко вдається до детального аналізу суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників правовідносин, намагається знайти та пояснити їх юридичний зв'язок, активно використовуючи методологію загальної теорії права. Правовідносини в ОРД він називає *кримінально-розшуковими*.

Важливе теоретичне значення для пізнання правовідносин в ОРД має визначення М.Й. Сидоренком власних ознак таких правовідносин та їх класифікація. За юридичною природою норми і правовідносини, що виникають у процесі застосування оперативних сил, засобів і методів, автор відносить до процесуальної форми права. При цьому він упевнений, що вони не належать до жодної з уже відомих процесуальних галузей права¹³⁵.

І. Г. Басецький у монографічному дослідженні “Теоретические основы, правовые, этические и организационно-тактические проблемы” підтримує погляд про визнання як провідних оперативно-розшукових правовідносини між оперативником та перевірюваними. Іншу групу відносин між оперативником і конфідентом він вважає правовими і називає “*правовідносинами з приводу негласної співпраці*”, які виконують службову роль щодо перших, “оперативно-розшукових”. Автор аргументовано доводить, що обидві ці специфічні групи правовідносин не трапляються в інших галузях права. І.Г. Басецький робить висновок, що правовідносини між оперативним працівником і перевірюваними за своєю юридичною природою належать до нової самостійної галузі права – оперативно-розшукового процесу. На його думку, саме “стрижневі” (між оперпрацівником і перевірюваним) оперативно-розшукові правовідносини виконують службову роль стосовно кримінально-правових.

¹³⁵ Сидоренко Н. И. Правоотношения в оперативно-розыскной деятельности ОВД: Учеб. пособ. – К.: КВШ МВД СССР, 1988. – 44 с.

А. Г. Маркушин у праці “Теоретические основы оперативно-розыскной деятельности и её правовое регулирование” (1992) стверджує, що відносини між оперативним працівником і перевірюваним є правовими, незважаючи навіть на їх неочевидний характер і відсутність протягом тривалого часу безпосередніх контактів. Він пропонує з приводу взаємних прав та обов’язків зосередити увагу дослідників на пошуках кореспондуючого зв’язку і бачить його у поєднанні взаємних прав і обов’язків, що є індивідуальними моделями можливої і зобов’язаної поведінки суб’єктів ОРД. А. Г. Маркушин вважає, що норми, які регулюють правовідносини стосовно конфіденційної співпраці, за своєю юридичною природою невіддільні від правових норм, якими регулюються ОРД загалом, і доводить, що це оперативно-розшукові правовідносини з усіма правовими ознаками. Автор доходить висновку, що таку правову галузь знань, як ОРД, є всі підстави вважати *оперативно-розшуковим правом*¹³⁶.

ОРД є не лише самостійною державно-правовою функцією, а й самостійною галуззю (оперативно-розшуковою) права, що перебуває на початковому етапі свого формування. Оперативно-розшукові, або кримінально-розшукові, правовідносини врегульовані законодавством про ОРД і відомчими нормативними актами; вони виникають, розвиваються і припиняються у сфері зазначеної діяльності; за їх допомогою реалізуються повноваження органів і осіб, що її проводять та здійснюють захист прав, свобод і законних інтересів людини¹³⁷.

У теорії ОРД щодо проблеми правовідносин у ній склалися певні погляди:

1. Правовідносини в ОРД регулюються нормами різних галузей права – державного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального, тож немає потреби ставити питання про їх особливу природу (Д. В. Гребельський, А. Г. Лекарь, А. Р. Белкін).

2. В ОРД разом із кримінально-процесуальними виникають і реалізуються специфічні правовідносини, що доповнюють та опосередковують їх до певного часу. Такі правовідносини є кримінально-правовими за природою, оскільки їх реалізація спрямована на конкретизацію кримінально-правових відносин. Частина таких специфічних правовідносин, зокрема між оперативником і

¹³⁶ Маркушин А. Г. Теоретические основы оперативно-розыскной деятельности и её правовое регулирование: учеб. пособ. – Н. Новгород: Нижегород. высш. шк. МВД России, 1992. – 28 с.

¹³⁷ Сервецкий І. В. Про оперативно-розшукову діяльність: наук.-практ. коментар / за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 124 с.

конфідентами, має характер спеціальних адміністративних (А.Ф. Возний, А. І. Алексеев та Г. К. Синілов, В. Г. Бобров).

3. При проведенні оперативно-розшукових заходів, застосуванні негласних методів з метою запобігання злочинам та їх розкриття виникає група оперативно-розшукових відносин, що мають усі ознаки правових. Правовідносини між оперативним працівником і керівником оперативного підрозділу не є визначальними і мають характер адміністративно-правових або визнаються такими, що тісно пов'язані з основними (оперативними) (Н. П. Максименко, В. Г. Самойлов та В. А. Шаров, В. В. Сергеев).

4. Норми, які регулюють ОРД і правовідносини, що виникають під час їх реалізації, за своєю юридичною природою є процесуальними і призначені, поряд із нормами кримінально-процесуального права, для реалізації норм кримінального права. Водночас вони мають самостійний характер і не передбачені жодною з уже відомих галузей процесуального права (І. Г. Басецький, М. Й. Сидоренко, В. Ю. Фролов).

5. Оперативно-розшукові правовідносини мають самостійний характер і не є предметом регулювання жодною з відомих галузей права. Певні види таких відносин становлять окремі правові інститути оперативно-розшукового права (Ю. Я. Вольдман, І. П. Козаченко, А. Г. Маркушин, А. Ю. Шумилов, В. І. Лебеденко, Д. Й. Никифорчук, М. А. Погорецький, І. І. Приполов, І. В. Сервецький, О. П. Снігерьев).

Нині більшість науковців поділяють погляди щодо існування своєрідних за природою оперативно-розшукових правовідносин окремої галузі оперативно-розшукового права з уже наявною структурою власних правових інститутів (негласної співпраці, розшукової діяльності тощо). У процесі ОРД реалізуються передусім законодавчі й відомчі правові норми цієї галузі права, що є як матеріальними, так, і процесуальними (процедурними) за характером. Водночас реалізація правових норм, динаміка розвитку таких правовідносин значною мірою забезпечується через виникнення та існування правових відносин кримінального, адміністративного, кримінально-процесуального, цивільного та інших галузей права.

Отже, *оперативно-розшукові правовідносини* – це частина своєрідних за природою суспільних відносин окремої галузі права, що мають складний, системний, неоднорідний характер. Вони виникають, розвиваються і припиняються за наявності юридичних фактів і станів, визначених у законодавчих і відомчих нормативних актах, за

допомогою яких реалізуються повноваження органів і осіб як суб'єктів таких відносин, та спрямовані на досягнення конкретного результату поведінки з метою вирішення завдань ОРД і кримінального судочинства.

Аналіз відносин, що виникають в ОРД, свідчить про те, що багато з них мають основні ознаки правових відносин: є специфічною частиною суспільних відносин (більшість з них має негласний характер); виникають на підставі правових норм; здійснюються через суб'єктивні права і юридичні обов'язки їх учасників, що мають специфічний характер; виражають певну волю цих суб'єктів; виникають, змінюються і припиняються за наявності юридичних фактів; іноді вони можуть породжувати кримінально-процесуальні правовідносини, а деколи – самі виникають з останніх; сприяють специфічними засобами й методами кримінально-процесуальним відносинам, установленню кримінально-правових відносин; перебувають під охороною держави, яка забезпечує їх реалізацію; незважаючи на їхню специфіку, за змістом та об'єктом мають публічно-правовий характер.

Перелічені ознаки оперативно-розшукових правовідносин дають підстави визначити їх як такі, що врегульовані законодавством про оперативно-розшукову діяльність та відомчими нормативно-правовими актами й виникають, розвиваються і припиняються у сфері оперативно-розшукової діяльності, а також через які реалізуються повноваження підрозділів, що проводять ОРД, та їх посадових осіб, права і обов'язки осіб, які потрапили до її сфери¹³⁸.

З огляду на неоднорідність юридичної природи, функції та істотні відмінності в об'єктах впливу, механізми реалізації суб'єктами прав і обов'язків оперативно-розшукові правовідносини можна поділити на такі види:

- а) *кримінально-розшукові та внутрішнього характеру* (за об'єктом впливу);
- б) *охоронні й регулятивні* (за функціональною спрямованістю);
- в) *матеріальні та процесуальні* (за юридичною природою);
- г) *гласні й негласні* (за режимом виникнення та існування);
- д) *прості й комплексні* (за характером правових зв'язків між суб'єктами);
- е) *двосторонні та односторонні* (за порядком розподілу прав і обов'язків між суб'єктами).

¹³⁸ Погорецкий Н. А. Оперативно-розыскные правоотношения: определения, структура, особенности // Проблемы законности. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х., 2000. – Вип. 45. – С. 206.

Водночас варто розрізняти багатосистемні, багатосуб'єктні оперативно-розшукові правовідносини:

- 1) між суб'єктами оперативно-розшукової діяльності між собою та серед різних оперативних підрозділів правоохоронних органів, яким надано право здійснювати ОРД або які виконують правоохоронні функції (внутрішні, системні правовідносини); мають управлінський характер, визначальними є горизонтально-вертикальні стосунки;
- 2) між суб'єктами ОРД (оперативними підрозділами) та різними державними і недержавними установами, організаціями, підприємствами, засобами масової інформації та подібними структурами у зв'язку зі здійсненням оперативно-розшукової діяльності;
- 3) між суб'єктами оперативно-розшукової діяльності та особами, які залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності на конфіденційній та інших основах;
- 4) між суб'єктами ОРД та особами, які потрапили в поле зору оперативних підрозділів з інших причин – задумують, готують або скоюють злочини, підозрюються у вчиненні злочинів, ухиляються від кримінального судочинства, безвісти зникли та ін.;
- 5) між суб'єктами ОРД та особами, які захищаються у процесі її здійснення;
- 6) що виникають у процесі використання оперативно-розшукових сил, засобів, методів та способів вирішення оперативно-розшукових завдань для боротьби зі злочинністю та документування злочинної діяльності;
- 7) що виникають у процесі проведення спеціальних оперативно-розшукових заходів;
- 8) що виникають у процесі переведення оперативно-розшукової інформації із площини конспіративного провадження в офіційну;
- 9) що виникають у процесі прокурорського нагляду та судового контролю за здійсненням ОРД.

Особливістю галузевих правовідносин є їх об'єкт. Серед загальних об'єктів оперативно-розшукових правовідносин визначальними є кримінально-правові відносини. На відміну від кримінального процесу, ОРД не обмежується службовою роллю щодо кримінального права і має, крім того, інші загальні об'єкти.

Спеціальний об'єкт – це результат оперативно-розшукових правовідносин, на досягнення якого спрямовані дії суб'єктів (насамперед уповноваженої особи) шляхом реалізації своїх прав та обов'язків.

Суб'єкт оперативно-розшукових правовідносин – це одна із їх сторін, що пов'язана з протилежною особливим механізмом суб'єктивних прав та обов'язків (правовий зв'язок) унаслідок реалізації правової норми оперативно-розшукової галузі права.

За функціями в ОРД доцільно виокремлювати такі групи суб'єктів правовідносин в ОРД:

- а) державні органи, посадові особи, повноважні здійснювати ОРД, та особи, які контролюють ОРД і забезпечують прокурорський нагляд за нею;
- б) суб'єкти, які залучаються до участі в ОРД;
- в) суб'єкти, стосовно яких потрібно здійснювати оперативно-розшукові заходи через їх протиправну поведінку (суб'єкти, які вивчаються в ОРД);
- г) суб'єкти, які захищаються в ОРД і мають правовий інтерес.

Для теорії правовідносин в оперативно-розшуковій діяльності надзвичайно важливим і водночас непростим є процес пізнання суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів під час використання оперативно-розшукових сил, засобів, заходів.

Особливо складним є механізм реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків для правовідносин типу “оперативний підрозділ (оперпрацівник) – перевірюваний”, “оперативний підрозділ (оперпрацівник) – конфідент”, що, на відміну від відносин в інших галузях права, завжди мають конспіративний характер і здійснюються за умов негласності. Тому визначальним є положення про те, що особи, стосовно яких органи влади на підставі закону здійснюють негласні оперативно-розшукові заходи, в т. ч. й ті, що тимчасово обмежують конституційні права громадян, є суб'єктом права, а не об'єктом влади.

Зміцнення законності в ОРД, спрямування її в законодавче русло потребують додаткових досліджень саме механізму реалізації у процесі оперативної діяльності не лише повноважень владних суб'єктів, а й суб'єктивних прав іншої сторони – перевірюваного. У зв'язку із заведенням оперативно-розшукового провадження стосовно конкретної особи або за фактом, що становить інтерес для запобігання злочину, його розкриття, розшуку злочинців, які переховуються і безвісти зникли, виникають оперативно-розшукові правовідносини. За-

вдяки їм функціонує самостійна система суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що становлять індивідуальні моделі можливої та необхідної поведінки суб'єктів ОРД, тобто зразки-мірки такої поведінки. Водночас оперативно-розшукові правовідносини покликані реалізувати як кримінально-правові, кримінально-процесуальні, так і адміністративно-правові відносини. При оперативному провадженні виникають оперативно-розшукові правовідносини системного характеру. Визначальними для цієї системи є правовідносини "оперативник – перевірювана особа".

Правовідносини комплексного характеру оперативник (оперативний підрозділ) – перевірювані зазвичай можуть виникнути вже на початку оперативно-розшукового провадження, а саме – при заведенні оперативно-розшукової справи. На динаміку їх розвитку справляють вплив не лише зумовлені ними оперативно-розшукові правовідносини на зразок "оперативник – керівник ОВС", "оперативник – наглядовий прокурор", "оперативник – конфідент", а й правовідносини інших галузей права.

У процесі оперативної розробки правового характеру набувають відносини у разі заведення оперативно-розшукової справи, здійснення у процесі провадження певних законодавчо визначених заходів, використання конфідентів та введення оперативних матеріалів у кримінальний процес, при відомчому контролі, прокурорському нагляді, зупиненні та закритті оперативно-розшукових справ.

Забезпечують дію правових норм молодой галузі оперативно-розшукового права закріплені в її нормах своєрідні за характером життєві обставини (фактичні склади). Це здебільшого неправомірні дії (злочин) та протиправні стани, що значною мірою пов'язані з кримінальною подією і здатні через правовідносини зумовлювати юридичні наслідки за системної дії елементів фактичного складу.

Виникненню оперативно-розшукових правовідносин сприяють не лише інформація про злочин або пов'язані з нею факти, а й зникнення безвісти особи, згода громадянина співпрацювати з оперативним апаратом, необхідність перевірки у зв'язку з допуском до державної таємниці тощо.

Однією з гарантій законності в оперативно-розшуковій діяльності є чітке визначення юридичних фактів у законодавстві про ОРД, відомчих правових актах, своєчасне, повне й достовірне їх установлення у правозастосовчій діяльності.

Отже:

- оперативно-розшукові правовідносини мають самостійний характер і не є предметом регулювання жодної з відомих галузей права. Такі правовідносини оперативно-розшукової галузі права є визначальними для структурних правових інститутів – співпраці з конфідентами, оперативного провадження, розшукової діяльності та ін.;
- оперативно-розшукові правовідносини – це частина своєрідних за природою суспільних відносин у сфері ОРД, які мають складний, системний, неоднорідний характер і виникають, розвиваються та припиняються за наявності юридичних фактів і станів, визначених законодавчими та відомчими нормативними актами, за допомогою яких реалізуються повноваження органів і осіб як суб'єктів таких відносин, і спрямовані на досягнення конкретного результату поведінки з метою виконання завдань оперативно-розшукової діяльності і кримінального судочинства;
- механізм реалізації негласних правовідносин містить низку невід'ємних чинників, які потрібно враховувати у процесі законодавчого і відомчого правотворення та правозастосовчої практики. Найістотнішими з них є: *точне моделювання у правових нормах оперативно-розшукової діяльності прав і обов'язків повноважних суб'єктів, їх поведінки та обсягу правоздатності; використання потенціалу комплексного характеру відносин як власних за природою, так і суміжних з оперативно-розшуковим правом галузей права. Оскільки окремо взяті одиничні прості правовідносини не мають достатніх можливостей для реалізації зазначених моделей, то права і обов'язки суб'єктів визначаються сукупністю правових норм та реалізуються у межах комплексних правовідносин, що складаються із системи правових зв'язків; відносини на зразок "оперативний працівник – перевірюваний" у процесі розвитку, подібно до кримінально-правового, конкретизуються і розкриваються з наближенням процесу пред'явлення обвинувачення та розгляду кримінальної справи в суді. На початковому етапі (процес виникнення) їм притаманний характер односторонності; трансформація односторонніх правовідносин у двосторонні правові зв'язки через сприяння конкретним відносинам у процесі відомчого контролю, прокурорського нагляду та реалізації відносин інших га-*

лузей права. З розвитком зазначених правовідносин протилежна сторона (перевірюваний) усвідомлює їх існування, можливість активно діяти з метою реалізації суб'єктивних прав.

Особливим гарантом у механізмі реалізації негласних оперативно-розшукових правовідносин має стати *наглядова діяльність прокурора*. Реалізація компетенції прокурора і, зокрема, передбачених п. 9 ч. 2 ст. 14 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” його повноважень щодо вжиття заходів з усунення порушень законності при проведенні оперативно-розшукової діяльності, можлива за умов опосередкованої участі прокурора у процесі застосування оперативними підрозділами засобів і заходів, у т. ч. за умов негласності їх здійснення. Комплексні оперативно-розшукові правовідносини “оперативний підрозділ – перевірювана особа”, “оперативний працівник – особа, чия поведінка вивчається” реалізуються через систему простих правовідносин, у яких правовідносини зі спеціальним суб'єктом “прокурор – оперативний підрозділ”, “прокурор – оперативник”, “прокурор – особа, яка перевіряється” мають вирішальне значення для досягнення законності в оперативно-розшуковій діяльності.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягають галузеві відносини в ОРД?
2. Якими є об'єкти і суб'єкти правовідносин в ОРД? Види правовідносин.
3. Які особливості має механізм реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків для правовідносин, що виникають та існують за умов негласності здійснення ОРД?
4. Які юридичні факти зумовлюють виникнення та існування правовідносин в ОРД?
5. Яке значення наукових досліджень правових категорій правовідносин в ОРД?

Список літератури

1. Гребельский Д. В. Теоретические основы и организационно-правовые проблемы оперативно-розыскной деятельности ОВД. – М.: Акад. МВД СССР, 1977. – 170 с.
2. Маркушин А. Г. Теоретические основы оперативно-розыскной деятельности и её правовое регулирование: Учеб. пособ. – Н. Новгород: Нижегород. высш. шк. МВД России, 1992. – 48 с.

Список літератури

3. *Погорецький М. А.* Кримінально-процесуальні відносини: структура і система: Монографія. – Х.: Арсіс, 2002. – 160 с.
4. *Погорецький М. А.* Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: Монографія. – Х.: РВФ "Арсіс, ЛТД", 2007. – 574 с.
5. *Приполов І. І., Луцков О. В.* Суб'єкт оперативно-розшукових правовідносин // Держава і право. – К., 2004. – Вип. 23. – С. 479–484.
6. *Сервєцький І. В.* Про оперативно-розшукову діяльність: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 312 с.
7. *Сидоренко Н. И.* Правоотношения в оперативно-розыскной деятельности ОВД: Учеб. пособ. – К.: КВШ МВД СССР, 1988. – 50 с.

ТЕМА 5

Підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності

Для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності потрібні підстави, перелік яких передбачений законом. За законом підставами до проведення оперативно-розшукової діяльності є: наявність достатньої інформації про факти підготовлюваного або вчиненого діяння, передбаченого кримінальним законодавством; інформація про осіб, які готують або вчинили злочини, перебувають у розшуку; інформація про інші обставини, що загрожують інтересам суспільства і держави.

До підстав, які є необхідною передумовою проведення оперативно-розшукової діяльності, належать також запити повноважних державних органів та організацій про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної таємниці і до роботи з ядерними матеріалами на ядерних установках, а також потреба в отриманні розвідувальної інформації для захисту інтересів України.

Питання про наявність достатніх підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності в кожному конкретному випадку вирішує відповідний керівник оперативного підрозділу, який приймає рішення про наявність чи відсутність фактів або обставин, що потребують проведення оперативно-розшукових заходів.

Закон передбачає, що питання про проведення оперативно-розшукової діяльності вирішується на основі вже отриманої гласної чи негласної інформації, письмових доручень правоохоронних органів, слідчих та посадових осіб, які ведуть кримінальний процес, запитів оперативних підрозділів міжнародних правоохоронних органів та організацій інших держав. Закон дозволяє здійснення оперативно-розшукової діяльності наявності підстав для проведення оперативних заходів і використання відповідних засобів, тобто для початку оперативно-розшукової діяльності оперативні підрозділи повинні мати якісь законні приводи. Законні підстави оперативно-розшукової діяльності є гарантією дотримання законності при її проведенні.

Перелік підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності є вичерпним. Кожна підстава має свої особливості і становить різну

частку, зумовлену переважно завданнями, цілями і способами здійснення оперативно-розшукових заходів. Різними є також кола суб'єктів та їх компетенція в оперативно-розшуковій діяльності. Зазначимо, що законодавець хоча і дає перелік приводів для застосування підстав проведення оперативно-розшукової діяльності в ч.2 ст. 6 Закону “Про оперативно-розшукову діяльність”, проте не дає визначення самого приводу. Тому *приводи* – це передбачені законом або нормативними актами фактичні відомості, які надійшли до оперативного працівника від джерел (гласних або негласних), оформлені документально і містять відомості про підставу для проведення оперативно-розшукової діяльності. Проведення будь-якого оперативно-розшукового заходу допускається тільки за наявності одночасно і приводу і підстави.

Першою підставою для проведення оперативно-розшукової діяльності закон визначає наявність інформації про злочини, що готуються або вчинені нестановленими особами. Запобігання злочинам є однією з головних функцій органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів. Особливу роль у цьому відіграють підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Інформацію про злочини, що готуються, оперативні підрозділи як органи дізнання отримують із різних джерел. Це можуть бути заяви і повідомлення громадян, підприємств, установ та організацій, службових осіб, представників влади про підготовку злочину, що є приводом для проведення оперативно-розшукових заходів. Іноді така інформація може стати приводом для порушення кримінальної справи за підготовку до злочину (підшукування або пристосування засобів чи знарядь, або інше умисне створення умов для вчинення злочину). Проте отримана з таких джерел інформація здебільшого потребує перевірки, підтвердження достовірності викладених фактів чи інших даних, що підтверджують наявність ознак злочину. У такому разі і виникає потреба у проведенні оперативно-розшукової діяльності для перевірки і оцінювання отриманої інформації.

Значна частина гласної інформації про підготовку злочинів може бути отримана із засобів масової інформації (газети, журнали, теле- і радіопрограми та ін.). Але така інформація потребує не тільки офіційного реагування, а й проведення оперативно-розшукових заходів з метою перевірки достовірності викладених фактів, документування події та ознак злочину, винуватості осіб у вчиненні злочину та інших обставин, що мають значення для правильного прийняття законного рішення і реагування. Оперативно-розшукова діяльність може і має бути

ефективним засобом захисту прав і свобод громадян. Приводами для її проведення з метою виявлення, припинення злочинів та запобігання їм можуть бути також письмові доручення і постанови слідчого, вказівки прокурора, ухвали суду, матеріали органів дізнання. Це впливає з вимог кримінально-процесуального законодавства, коли при розслідуванні або судовому розгляді кримінальної справи потрібно з'ясувати безпосередні причини злочинів та умови, що сприяли їх вчиненню чи підготовці, а також вжити заходів для усунення цих причин та умов.

Відомості про підготовку злочину оперативні підрозділи отримують також із власних оперативно-розшукових джерел: інформація негласних джерел, матеріали спостереження, застосування фото-, кіно-, відеознімання, результати огляду транспортних засобів, приміщень, інформації, отриманої від інших оперативних підрозділів, тощо. Це також може слугувати приводом для проведення оперативно-розшукових заходів.

Отже, наявність гласної чи негласної інформації про підготовку злочину буде приводом не тільки для порушення кримінальної справи (ст. 94 Кримінально-процесуального кодексу), а й для проведення оперативно-розшукової діяльності з метою перевірки повноти і правильності отриманої інформації, пошуку першоджерел отримання фактичних даних та їх формування як доказів у кримінальному судочинстві.

Як підставу для проведення оперативно-розшукової діяльності закон визначає і наявність інформації про злочини, вчинені невстановленими особами. Такі злочини на практиці називають переважно *неочевидними*. Це можуть бути вбивства, крадіжки, умисне знищення або пошкодження майна, виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів та ін. Неочевидними вважаються також злочини, коли потерпілий не може або відмовляється повідомити місце, спосіб та інші обставини вчинення щодо нього злочину, прикмети злочинців, їх склад, розмір шкоди, завданої злочином, тощо.

Інформація про вчинення невстановленими особами злочину може бути отримана від очевидців, за результатами огляду місця події, заявами або повідомленнями підприємств, установ, організацій, від службових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян. Інформація про злочин також може бути отримана із негласних джерел, тобто коли оперативними підрозділами безпосередньо виявлено ознаки злочину або вона надходить від конфідентів інших оператив-

них підрозділів, а також від органів та організацій інших держав. У такому разі це і є приводами для проведення оперативно-розшукової діяльності. У кожному випадку, коли достатньо інформації про злочин, вчинений нестановленими особами (нерозкритий злочин), оперативні підрозділи зобов'язані здійснити ряд оперативно-розшукових заходів щодо викриття конкретної особи (групи) у вчиненні злочину чи завести оперативно-розшукову справу на нерозкритий злочин.

Порядок заведення оперативно-розшукових справ, їх реєстрації, визначення форм взаємодії з іншими оперативними підрозділами визначаються нормативними актами органів, які проводять оперативно-розшукову діяльність.

Другою підставою для проведення оперативно-розшукової діяльності закон визначає наявність інформації про осіб, які готують або вчинили злочини.

Такими, що готують або вчинили злочини, вважаються фізичні особи, інформація про яких свідчить, що вони причетні до нерозкритих злочинів. Це можуть бути:

- виконавці – особи, які безпосередньо скоїли злочин;
- організатори – особи, які організували злочин чи керували його скоєнням;
- підбурювачі – особи, які схиляли інших до вчинення злочину;
- посібники – особи, які сприяли вчиненню злочину (порадами, вказівками, наданням засобів скоєння злочину);
- приховувачі – особи, які укривають злочинця, знаряддя і засоби вчиненого злочину, сліди злочину або предмети (речі), добуті злочинним шляхом.

Інформація про таких осіб надходить до оперативних підрозділів як із гласних, так і з негласних джерел, визначених Законом України. Проте, на відміну від попередньої підстави, наявність інформації про злочини, що готуються або вчинені нестановленими особами, інформація про осіб, які готують або вчинили злочин, містить більш конкретні відомості про фізичну особу, яка підозрюється в підготовці або скоєнні злочину. Від неї гласно можуть бути отримані пояснення щодо факту протиправного діяння, вона може бути фізично затримана на місці вчинення злочину, відносно неї може бути вжитий запобіжний захід – процесуальне затримання за підозрою вчинення злочину, взяття під варту (арешт), інші засоби процесуального примусу.

При отриманні негласної інформації про особу, що готує або скоїла злочин, у працівників і підрозділів ОРД виникає службовий оперативний

інтерес щодо її особистої поведінки та характеру протиправних дій. Для пошуку і фіксації фактичних даних про протиправну діяльність цієї особи є всі підстави провести щодо неї відповідні оперативно-розшукові заходи. Її перевіряють на причетність до нерозкритих злочинів, судимість за обліками осіб, які притягалися до кримінальної відповідальності, обліками автоматизованого банку даних, картотеками та ін.

Зміст і тактика проведення оперативно-розшукових заходів щодо особи, яка готує або скоїла злочин, залежить від форми оперативно-розшукової діяльності (у теорії це оперативний пошук; оперативно-розшукова профілактика; оперативна розробка), у межах якої здійснюються оперативно-розшукові заходи, застосовуються оперативно-технічні засоби та спеціальні обліки. Усі вони мають свої особливості і становлять різні частки, залежно від завдання тієї або іншої форми.

Під час пошуку осіб і фактів, які становлять оперативний інтерес, оперативно-розшукові заходи спрямовують на: виявлення та припинення злочинних посягань; затримання і викриття осіб, що підготували або вчинили злочини; пошук очевидців і свідків злочинів; виявлення місць зберігання знаряддя злочинів, зброї, наркотиків, викраденого майна; вирішення інших завдань оперативно-розшукової діяльності. Крім того, викликають інтерес особи, протиправна, антигромадська, антиморальна поведінка яких може призвести до вчинення злочину або до інших протиправних дій, небезпечних для оточення, близьких чи родичів (особливо небезпечні рецидивісти, наркомапи, вірусоносії та ін.).

Третьою підставою для проведення ОРД є наявність інформації про осіб, які переховуються від органів розслідування або ухиляються від відбування кримінальної відповідальності. Щоразу, коли надходить інформація про таких осіб, оперативні підрозділи мають усі підстави для проведення оперативно-розшукових заходів. Послідовність і цілеспрямованість таких та інших спеціальних заходів залежать від категорій осіб, що розшукуються.

До осіб, які переховуються від органів розслідування або ухиляються від відбування кримінального покарання і яких потрібно розшукати, належать: особи, що втекли з-під варти, конвою або караулу; обвинувачені й підсудні, які ухиляються від слідства й суду; особи, обвинувачені у злісному порушенні правил адміністративного нагляду; ті що переховуються; обвинувачені військовослужбовці,

котрі ухиляються від військової служби; обвинувачені в ухиленні від відбування покарання; засуджені, яким було дозволено короткострокову відпустку з місць відбування покарання; особи, які були направлені судами на примусове лікування до психіатричних лікарень, лікувально-трудовах профілакторіїв для хронічних алкоголіків, наркоманів, а також спеціальних виховно-трудовах установ, якщо вони втекли звідти; умовно засуджені, умовно звільнені з обов'язковим залученням до праці, які ухиляються від виконання покарань; засуджені до виправних робіт без позбавлення волі й такі, що злісно ухиляються від виконання покарання; засуджені до позбавлення волі з відстрочкою виконання вироку суду, які ухиляються від виконання ухвали суду про скасування відстрочки вироку та відбування покарання, визначеного вироком; неповнолітні, які самовільно залишили спеціальні навчально-виховні заклади, домівку, та інші правопорушники, які розшукуються за вчинення правопорушень.

Достатня інформація про осіб, що переховуються від органів розслідування або відбування покарань, – це офіційні дані, які дають підстави для заведення розшукової справи або термінового проведення невідкладних розшукових заходів. До офіційних даних, котрі є приводами для заведення розшукових справ, належать: постанови органу дізнання, слідчого, прокурора, ухвала суду про оголошення розшуку обвинуваченого, підсудного, засудженого та доручення його провадження органу, що виконує функцію розшуку; ухвала суду про зміну режиму покарання, яке не пов'язане з позбавленням волі, внаслідок навмисного ухилення засудженого від виконання покарання та заміни одного виду покарання іншим, визначеного вироком суду; висновки органу (інспекції) про навмисне ухилення особи від покарання у вигляді умовного засудження, умовного звільнення та іншого виду покарання, яке не пов'язане з позбавленням волі. Крім того, приводами можуть бути орієнтування та розшукові завдання інших оперативних підрозділів.

Достовірні повідомлення (інформація) про розшук осіб, які втекли з-під варти, конвою, караулу, а також озброєних злочинців є підставою для проведення в місцях їх перебування чи в місцях їх появи на території, об'єктах, у зоні обслуговування, на транспорті та в інших місцях спеціальних невідкладних заходів. *Спеціальні заходи* – це комплекс режимних, розшукових, оперативних заходів і дій з використанням спеціальної техніки та зброї, які здійснюються взаємодіючими органами, підрозділами за загальним задумом та під

єдиним керівництвом. У разі вчиння небезпечних для громадян дій з боку розшукуваних або озброєних злочинців їх затримання здійснюють проведенням невідкладних спеціальних заходів (операції “Сирена”, “Перехоплення” та ін.).

Залежно від категорії розшукуваних осіб розшукові заходи можуть бути проведені в межах початкового (невідкладного), регіонального, державного (міждержавного) розшуку.

Розшукові заходи, у свою чергу, поділяються на пошукові, орієнтувальні, сигнальні, довідкові, ідентифікаційні та оперативні, що проводяться з метою визначення місцезнаходження особи, яка розшукується.

Четвертою підставою для проведення оперативно-розшукової діяльності із заведенням оперативно-розшукової справи є наявність достатньої інформації про осіб, які безвісти зникли. Такими вважаються особи, які зникли раптово і щодо яких є дані, що вони стали жертвою злочину або нещасного випадку. Інформація про них може міститися в заявах і повідомленнях громадян, посадових осіб, громадських організацій, повідомленнях, опублікованих у пресі, що є приводом для здійснення оперативно-розшукових заходів. Стосовно осіб, які безвісти зникли, такі заходи зазвичай розпочинають з оперативної перевірки, мета якої – встановити достовірність інформації про кримінальний характер зникнення і визначити подальший напрям ОРД.

Кримінально-процесуальний закон покладає на прокурора, слідчого, органи дізнання, суддю прийняття заяв і повідомлень про будь-які вчинені злочини або ті, що готуються. Ці органи й посадові особи повинні ухвалити рішення про порушення кримінальної справи або відмовити в її порушенні чи направити заяву або повідомлення за належністю. За загальним правилом заяви, повідомлення про безвісти зниклу особу можуть бути приводом для проведення огляду місця проживання, праці, останнього місця перебування громадянина, якщо там можуть бути сліди, докази про вбивство або ідентифікаційні дані про особистість розшукуваної особи.

При заведенні оперативно-розшукової справи на безвісти зниклу особу у відповідному розділі цієї справи плануються оперативно-розшукові заходи з використанням негласних сил, методів і засобів.

Приводом для проведення розшукових заходів є також постанова прокурора про порушення кримінальної справи за фактом виявлення невпізаного трупа з ознаками насильницької смерті. Оперативно-

розшукову справу із встановлення особи невідомого ведуть на загальних підставах.

П'ята підстава – це розвідувально-підбивна діяльність спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб проти України. Для протидії цим проявам виникає потреба у проведенні певних оперативно-розшукових заходів. Метою цієї діяльності є запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України, своєчасне їх виявлення, припинення розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на державну безпеку України, усунення умов, що їм сприяють, та причин їх виникнення.

Положення цієї підстави визначені Законами України “Про Службу безпеки України” та “Про контррозвідувальну діяльність”.

Підставами для проведення контррозвідувальної діяльності є:

1) наявність достатньої інформації, що потребує перевірки за допомогою спеціальних форм, методів і засобів, про:

- здійснення розвідувальної діяльності проти України спеціальними службами іноземних держав, а також організаціями, окремими групами і особами;
- посягання на державний суверенітет, конституційний лад і територіальну цілісність України;
- терористичні посягання чи терористичну діяльність, злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку;

2) виконання визначених законом завдань щодо:

- контррозвідувального забезпечення економічного, інформаційного, науково-технічного потенціалу, оборонно-промислового і транспортного комплексів та їх об'єктів, національної системи зв'язку, Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, військово-технічного співробітництва, дотримання міжнародних режимів нерозповсюдження, а також закордонних дипломатичних установ України і безпеки громадян України за кордоном;
- контррозвідувального захисту органів державної влади, правоохоронних і розвідувальних органів, охорони державної таємниці;
- захисту посольств і представництв іноземних держав в Україні та їх співробітників від терористичних посягань;
- забезпечення власної безпеки, у тому числі співробітників органів та підрозділів, що здійснюють контррозвідувальну

діяльність, членів їх сімей та осіб, які допомагають і сприяють у здійсненні контррозвідувальної діяльності;

- інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади (щодо загроз державній безпеці України);

3) потреба виявлення технічними засобами і припинення роботи радіоелектронних та інших пристроїв, функціонування яких створює загрози державній безпеці України чи передумови до витоку інформації з обмеженим доступом, а також радіовипромінювань радіоелектронних засобів, що використовуються з протиправними цілями.

Приводом для проведення оперативно-розшукової діяльності за наявної підстави є:

- заяви і повідомлення громадян, осіб, залучених до конфіденційного співробітництва, посадових та службових осіб, громадських організацій, засобів масової інформації; матеріали органів дізнання, досудового слідства та суду;
- запити, інформація та матеріали спеціальних служб і правоохоронних органів іноземних держав, міжнародних установ і організацій;
- матеріали правоохоронних органів та інших органів державної влади України щодо загроз державній безпеці України, матеріали Служби безпеки України щодо організації, здійснення, форм і методів терористичної, розвідувальної та іншої діяльності на шкоду державній безпеці України.

Шостою підставою для проведення оперативно-розшукової діяльності є інформація про реальну загрозу життю, здоров'ю, житлу, майну працівників суду і правоохоронних органів у зв'язку з їх службовою діяльністю, а також особам, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членам їх сімей та близьким родичам, з метою створення необхідних умов для належного здійснення правосуддя. Зазначимо, що законом до правоохоронних органів віднесені органи прокуратури, внутрішніх справ, Служба безпеки, органи державного кордону, органи державної податкової служби, Державної контрольно-ревізійної служби, рибохорони, Державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. До правоохоронних належать також Державний департамент України з питань виконання покарань та Управління державної охорони вищих посадових осіб, розвідувальні органи України. Захисту підлягають працівники суду і правоохоронних органів, а також працівники Антимонопольного комітету України.

Згідно із Законом України “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві”, до органів, які забезпечують безпеку осіб, належать державні органи, що ухвалюють рішення про застосування заходів безпеки або безпосередньо здійснюють заходи безпеки. Рішення про застосування цих заходів приймають орган дізнання, слідчий, прокурор, суд, у провадженні яких перебувають кримінальні справи, а також орган (підрозділ), що проводить оперативно-розшукову діяльність. Право забезпечувати безпеку за наявності відповідних підстав мають:

- 1) особа, яка заявила до правоохоронного органу про злочин або в іншій формі брала участь у виявленні, запобіганні, припиненні і розкритті злочину чи сприяла цьому;
- 2) потерпілий або його представник у кримінальній справі;
- 3) підозрюваний, обвинувачений, захисники і законні представники;
- 4) цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники у справі про відшкодування шкоди, завданої злочином;
- 5) свідок;
- 6) експерт, спеціаліст, перекладач і понятий;
- 7) члени сімей та близькі родичі осіб, перелічених у пунктах 1–6 цієї статті, якщо погрозами або іншими протиправними діями щодо них робляться спроби вплинути на учасників кримінального судочинства.

Закон України “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві” передбачає також, що для здійснення заходів безпеки створюються спеціальні підрозділи служби безпеки або внутрішніх справ. Так, існує відомчий наказ МВС України “Про створення спеціальних підрозділів міліції для забезпечення безпеки працівників суду, правоохоронних органів, осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їхніх сімей та близьких родичів”. Приводом для здійснення оперативно-розшукових заходів щодо забезпечення безпеки працівника суду або правоохоронного органу та його близьких родичів може бути:

- а) заява працівника або його близького родича;
- б) звернення керівника відповідного державного органу;
- в) отримання оперативної та іншої інформації про наявність загрози життю, здоров'ю, житлу і майну осіб, які підлягають захисту;

- г) постанова чи ухвала органу дізнання, слідчого, прокурора або суду.

Сьомою підставою є інформація про реальну загрозу життю, здоров'ю, житлу, майну співробітників розвідувальних органів України у зв'язку із службовою діяльністю цих осіб, їх близьких родичів, а також осіб, які конфіденційно співпрацюють або співпрацювали з розвідувальними органами України, та членів їх сімей з метою належного здійснення розвідувальної діяльності. Закон України "Про розвідувальні органи України" передбачає, що для захисту життя, здоров'я, житла і майна співробітників розвідувальних органів України та їх близьких родичів (дружина, чоловік, батьки, діти, рідні брати і сестри) від протиправних посягань і загроз у зв'язку із службовою діяльністю цих співробітників розвідувальні органи України здійснюють спеціальні заходи щодо забезпечення безпеки в порядку, передбаченому Законом України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" та іншими актами.

Рішення про вжиття цих заходів у кожному конкретному випадку приймає керівник відповідного розвідувального органу, а приводи ідентичні з попередньою підставою.

Восьма підстава – це запити повноважних державних органів, установ та організацій про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної таємниці і до роботи з ядерними матеріалами та на ядерних установках. Безумовно, що особи, які допускаються до володіння таємною інформацією, підлягають перевірці щодо їхніх особистих морально-психологічних та професійних якостей. Запити про таку перевірку до оперативних підрозділів можуть надсилати тільки державні органи, установи та організації, уповноважені на такі звернення. Законодавство України про державну таємницю не поширюється на відносини, пов'язані з охороною комерційної чи банківської таємниці, іншої конфіденційної і таємної інформації, якщо остання одночасно не є державною таємницею.

Інформація, яка може бути віднесена до державної таємниці, визначається Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України, міністерствами і відомствами відповідно до Закону України "Про державну таємницю".

Перевірка громадян у зв'язку з їх допуском до державної таємниці здійснюється органами Служби безпеки України у порядку, встановленому Законами України "Про державну таємницю", "Про Службу

безпеки України” і “Про оперативно-розшукову діяльність”. Законодавчі акти передбачають участь Служби безпеки України у: розробці і здійсненні заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та конфіденційної інформації, що є власністю держави; сприянні в порядку, передбаченому чинним законодавством, підприємствам, установам, організаціям та підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України; у розробленні та здійсненні заходів фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, а також у проведенні спеціальної перевірки щодо допуску до особливих робіт. У процесі перевірки з’ясовують наявність або відсутність обставин, дозволених або таких, коли забороняється надання допуску до державної таємниці. Мотивований висновок органу, який проводить оперативно-розшукову діяльність у зв’язку із запитом про перевірку особи щодо можливості надання допуску до державної таємниці, є обов’язковим для посадових осіб, уповноважених ухвалювати рішення про надання допуску. У цьому випадку підстави і приводи для проведення оперативно-розшукових заходів збігаються.

Дев’ята підстава проведення оперативно-розшукової діяльності полягає в отриманні розвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави. Таку компетенцію мають спеціальні підрозділи центральних органів виконавчої влади, які проводять розвідувальну діяльність з метою захисту національних інтересів України від зовнішніх загроз. Для пошуку і отримання розвідувальної інформації та забезпечення безпеки своїх співробітників розвідувальні органи використовують методи і засоби оперативно-розшукової діяльності в порядку, визначеному в законі України про ОРД.

Закон України “Про розвідувальні органи України” визначає, що розвідувальна інформація – це добуті відомості про реальні та потенційні можливості, плани, наміри і дії іноземних держав, організацій та окремих осіб, що загрожують національним інтересам України, а також про події і обставини, що стосуються національної безпеки і оборони. Це може бути:

- добування, аналітична обробка та надання визначеним законом органам державної влади розвідувальної інформації;
- здійснення спеціальних заходів, спрямованих на підтримку національних інтересів і державної політики України в економічній, політичній, військовій, військово-технічній,

екологічній та інформаційній сферах, зміцнення обороноздатності, економічного і науково-технічного розвитку, захисту та охорони державного кордону;

- забезпечення безпечного функціонування установ України за кордоном, безпеки співробітників цих установ та членів їх сімей у країні перебування, а також відряджених за кордон громадян України, які обізнані у відомостях, що становлять державну таємницю;
- участь у боротьбі з тероризмом, міжнародною організованою злочинністю, незаконним обігом наркотичних засобів, незаконною торгівлею зброєю і технологією її виготовлення, незаконною міграцією у порядку, визначеному законом; вжиття заходів протидії зовнішнім загрозам національній безпеці України, життю, здоров'ю її громадян та об'єктам державної власності за межами України. Розвідувальна інформація може бути отримана й іншими суб'єктами оперативно-розшукової діяльності. Так, оперативні підрозділи Державної прикордонної служби зобов'язані збирати інформацію в інтересах забезпечення недоторканності державного кордону, забезпечення економічної безпеки, виявлення фактів підготовки різних ексцесів на кордоні, пов'язаних із контрабандою зброї, наркотиків, незаконні міграції, провокування конфліктів і т.п.

Оперативну інформацію розвідувального характеру можуть отримати і оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, здійснюючи оперативно-розшукову діяльність стосовно транснаціональних організованих злочинних угруповань, злочинів у зовнішньоекономічній діяльності, незаконного ввезення зброї, наркотиків, нелегальної міграції. Інформація розвідувального характеру має бути передана до інших оперативних підрозділів, для яких збирання розвідувальної інформації відповідно до законодавства є головним завданням.

Запитання для самоконтролю

1. Які підстави проведення оперативно-розшукової діяльності?
2. На що спрямовуються оперативно-розшукові заходи під час пошуку осіб та фактів, що становлять оперативний інтерес?
3. Якими є підстави для проведення контррозвідувальної діяльності?

4. *Хто має право на забезпечення безпеки за наявності відповідних підстав?*
5. *Що таке розвідувальна інформація?*

Список літератури

1. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
2. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб: Закон України від 04.03.1998 р. // Там само. – 1998. – № 33. – Ст. 223.
3. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 р. // Там само. – 2003. – № 27. – Ст. 208.
4. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 р.; Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 р. // Там само. – 1994. – № 16. – Ст. 36.
5. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23.12.1993 р. // Там само. – 1994. – № 11. – Ст. 51.
6. Про контррозвідувальну діяльність: Закон України від 26.12.2002 р. // Там само. – 2003. – № 12. – Ст. 89. Про розвідувальні органи України: Закон України від 22.03.2001 р.
7. *Козаченко І. П.* Проблеми забезпечення законності в оперативно-розшуковій діяльності // Матеріали наук.-практ. конф. (21 – 22 лютого 2000 р.). Аналітичні матеріали, пропозиції наукових і практичних працівників. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – 264 с.
8. *Козаченко І. П.* Оперативно-розшукова діяльність як державно-правова форма боротьби зі злочинністю. Поняття, суть, завдання та підстави: Навч. посіб. – К.: УАВС, 1995. – 44 с.
9. *Козаченко І. П.* Оперативно-розшукова діяльність. Вступ до курсу / МВС України, Одес. ін-т внутр. справ. – Одеса, 1999. – 111 с.
10. *Лукашев В. А., Бобров В. Г.* Предмет, задачи и система курса “Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел” как отрасль научного познания: Лекция. – М.: Акад. МВД СССР, 1983. – 28 с.
11. *Маркушин А. Г.* Теоретические основы оперативно-розыскной деятельности и её правовое регулирование: Учеб. пособ. – Н. Новгород: Нижегород. высш. шк. МВД России, 1992. – 48 с.
12. *Оперативно-розыскная деятельность: Учеб. / Под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Шумилова.* – М.: ИНФРА-М, 2002. – XXII, 794 с. – (Серия “Высшее образование”).

ТЕМА 6

Гарантії законності в оперативно-розшуковій діяльності оперативних підрозділів МВС України

У юридичній літературі законність розуміють як правовий режим суспільних відносин, за якого забезпечується точне і неухильне виконання законів та інших нормативно-правових актів, створено і функціонує ефективний контроль за неухильною реалізацією правових приписів, а винуваті у вчиненні злочинів притягуються до відповідальності. При цьому законність розглядається як комплексне суспільне явище, що складається з низки об'єктивних і суб'єктивних компонентів, серед яких — умови та засоби, які мають забезпечувати найсприятливіші умови для її реалізації і називаються гарантіями. Отже, *гарантії законності* — це умови і засоби об'єктивного та суб'єктивного характеру, що мають забезпечувати найсприятливіші можливості для реалізації правових приписів та контроль за їх виконанням, виявлення правопорушників та притягнення їх до відповідальності.

Гарантії законності поділяють на загальносоціальні та спеціальні юридичні. *Загальносоціальні*, у свою чергу, складаються з *економічних*, *політичних* та *ідеологічних гарантій*, котрі створюють реальну матеріальну основу для нормального функціонування громадянського суспільства. *Спеціальні юридичні* гарантії законності розглядаються як власне юридичні та організаційні. *Юридичні гарантії* законності виникають як результат діяльності законодавчих, виконавчих, судових та правоохоронних органів влади, спрямованої на запобігання правопорушенням та їх припинення.

Отже, гарантії законності — це зумовлена закономірностями суспільного розвитку система умов і засобів, що забезпечує процес реалізації законності і завдяки цьому формує таку впорядкованість суспільних відносин, що забезпечує політико-правовий, соціально-економічний прогрес. Питання розроблення та впровадження єдиної системи гарантій законності, прав і свобод людини, механізму їх реалізації набувають особливого значення в теорії і практиці оперативно-розшукової діяльності.

В ОРД це система умов і засобів, що забезпечують режим точно-го і неухильного виконання та дотримання законів всіма суб'єктами оперативно-розшукової діяльності.

Основні положення щодо гарантій законності в ОРД викладено в Конституції України, Законах України “Про організаційно-розшукову діяльність”, “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”. “Про міліцію” та в інших нормативно-правових актах, які регламентують ОРД. У визначенні гарантії законності як системи умов і засобів забезпечення процесу її реалізації мається на увазі весь комплекс чинників, що так чи інакше сприяють належному функціонуванню суб'єктів ОРД. Розвиток системи гарантій законності як умов і засобів реалізації в державно-правовій дійсності всіх її основних положень і вимог є найефективнішою перешкодою порушенням законності в ОРД.

Існування і функціонування принципу законності нерозривно пов'язані із системою її гарантій. При цьому загальноправова система гарантій поширюється і на систему гарантій законності в ОРД: загальних (економічних, політико-ідеологічних, морально-етичних) і спеціальних (юридичних). Саме ці аспекти становлять основний зміст такого основного положення законності, як її реальність. Реально гарантії діють як сукупність умов, що охоплюють як позитивні, так і негативні фактори впливу. Так, прокурорський нагляд реалізується в діяльності численних прокурорів, в якій також трапляються недоліки й порушення.

Важливе значення в системі гарантій законності набувають загальні гарантії, до яких належать:

- а) економічні (стабільність економіки, високий рівень життя, відсутність безробіття тощо);
- б) політичні (безкризовий розвиток суспільства, відсутність національних, етнічних, територіальних, релігійних конфліктів тощо);
- в) ідеологічні (патріотизм, значущість моральних цінностей в суспільстві, національних традицій, засудження протиправної поведінки, відсутність деформацій правосвідомості у формах правового негативізму й нігілізму тощо).

Існування проблем у цих сферах створює живильне середовище для зростання правопорушень, криміналізації суспільства. Вони становлять, на відміну від спеціальних гарантій, що безпосередньо, нормативно впливають на ОРД, систему “опосередкованих” чинників гарантій законності ОРД.

Економічні гарантії законності в оперативно-розшуковій діяльності тісно пов'язані з матеріальним забезпеченням та соціальною захищеністю. Матеріально забезпечений і соціально захищений індивід зазвичай погоджує свою поведінку з правом, оскільки його інтереси гарантуються режимом законності і об'єктивно втілені у правопорядку.

В ОРД, як і у будь-якій іншій правоохоронній діяльності, далеко не останнє місце посідає матеріальне забезпечення самої діяльності. Важлива сторона зазначеної проблеми – безпосереднє фінансування особового складу, його соціальне забезпечення і, як наслідок, загальний рівень життя. Недоліки, зокрема, у цій сфері породжують таке негативне явище в правоохоронних органах, як корупція, що безпосередньо впливає на законність в ОРД. Саме тому однією із найважливіших гарантій ефективного проведення ОРД є адекватне матеріальне забезпечення цієї діяльності. З іншого боку, на зазначене питання правоохоронна діяльність оперативних підрозділів, зокрема, у сфері боротьби з організованою злочинністю, корупцією, сама є важливим гарантом законності у сфері економіки, економічної стабільності в країні.

Однак лише економічних гарантій недостатньо для забезпечення режиму законності, оскільки економічні чинники не діють автоматично: вони відображаються, реалізуються через свідому, вольову діяльність людей державних і громадських організацій, через політику держави. Тому економічні гарантії доповнюються політичними, ідеологічними, юридичними (спеціальними) гарантіями. Зокрема, найважливішою політичною гарантією законності є наявність розвиненої політичної системи. *Політичними гарантіями* законності і правопорядку є всі елементи політичної системи суспільства, що відображують об'єктивні закономірності суспільного розвитку та зумовлюють правомірність суспільних відносин. Політичні умови – це розвиток і вдосконалення демократичних основ суспільства, формування правової держави, розподіл влади і взаємодія її гілок між собою, плюралізм думок та ідеологічне різноманіття, забезпечення багатопартійності і вільного розвитку громадських організацій, гласність, впровадження ідей парламентаризму тощо.

Ідеологічні гарантії передбачають створення в суспільстві високого рівня правової культури, правосвідомості, що ґрунтуються на повазі до закону, на внутрішній згоді людей з нормативними приписами, широку пропаганду і поширення серед громадян правових знань,

створенні внутрішньої потреби дотримуватися закону, навичок і вміння використовувати правові норми в повсякденному житті.

Особливим різновидом ідеологічних гарантій законності є система засобів, що безпосередньо спрямовані на виконання всіх вимог законності, усунення причин правопорушення, а також перевиховання і виправлення правопорушників. Здійснювані перетворення по-новому ставлять питання про місце і роль ідеологічних гарантій законності. Результати діяльності і вчинки громадян та посадовців оцінюються населенням здебільшого з позицій моральних цінностей і національних традицій. Під таким впливом перебуває в цілому правоохоронна діяльність, зокрема ОРД. Саме тому нехтування культурними основами розвитку країни призводить до її економічного, політичного та соціального занепаду. У зв'язку з цим можна стверджувати, що морально-етичним засадам у будь-якому процесі надається функціональна першість порівняно з економікою й політикою. Морально-етичний аспект ідеологічних гарантій законності і відображає морально-психологічну обстановку, в якій реалізуються юридичні права і обов'язки учасників правовідносин, рівень їх духовності і культури, чуйність і увага державних органів і службових осіб до людини, її інтересів і потреб. Важливого значення при цьому набувають морально-етичні чинники реалізації принципу законності в ОРД та їх складові – професіоналізм, правова культура, правосвідомість тощо.

Юридичні гарантії законності в оперативно-розшуковій діяльності слід розглядати як комплекс правових та організаційних компонентів.

Одна з основних функцій ОРД – *охорона правопорядку, законності*. Організаційно-розшукова діяльність є важливою складовою системи державно-правових заходів забезпечення протидії злочинності, особливо її організованих форм, а також охорони правопорядку. Отже, оперативна робота має переважно правовий характер, тому важливим є постійне зміцнення її правових основ.

Роль оперативно-розшукової діяльності в системі гарантування законності полягає передусім у забезпеченні реального захисту інтересів і прав суб'єктів суспільних відносин, що закріплюються, охороняються, розвиваються правом, та відповідальності кожної людини за свої вчинки. У цьому разі ОРД виступає як ефективний засіб забезпечення життєздатності закону. Тому особливого значення набувають і посідають окреме місце в системі гарантій законності спеціальні, а саме – юридичні гарантії.

У науковій літературі розглядається кількісний і якісний характер спеціальних юридичних гарантій законності. Найважливіші з них: повнота і ефективність юридичних норм, що адекватно відображують основні закономірності і тенденції розвитку суспільства; високий рівень контролю і нагляду за реалізацією законності, спрямованих на вчасне запобігання правопорушенням, їх виявлення і припинення; ефективність заходів юридичної відповідальності, здійснення впливу на правопорушників; якісна робота компетентних органів влади із забезпечення законності в різних сферах життєдіяльності суспільства; постійне вдосконалення і поліпшення юридичної діяльності; розвинена правова свідомість і висока правова культура суб'єктів правовідносин. Таким чином, можна простежити взаємозв'язок юридичних і загальних гарантій законності, що становлять основу перших. Як безпосередні засоби захисту законності юридичні гарантії є похідними від загальних, котрі завдяки цьому набувають також якості передумов – юридичні гарантії мають бути закріплені в нормативно-правових актах.

Практична діяльність оперативних підрозділів з виконання поставлених перед ними завдань суворо регламентована оперативно-розшуковим законодавством. Неухильне дотримання відповідних вимог є невід'ємною умовою досягнення поставленої мети, гарантією дотримання прав, свобод і законних інтересів громадян, адже сила закону для співробітника оперативного підрозділу починається там, де закінчується незнання закону або нерозуміння його сутності.

В ОРД режим законності передбачає, з одного боку, наявність і збалансованість правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у цій сфері, з другого – порядок і умови реалізації (виконання та дотримання) правових норм всіма суб'єктами ОРД. Ці важливі аспекти режиму законності мають принципове значення як засоби охорони й регулювання суспільних відносин, як критерії відповідності ОРД стану оперативної обстановки, ефективності забезпечення протидії злочинності.

Оперативно-розшукова діяльність є важливою ланкою у забезпеченні протидії злочинності, а принцип законності дістає конкретного вираження в правових нормах оперативно-розшукового законодавства і лише завдяки цьому набуває характеру керівних положень для правоохоронних органів, у структурі яких функціонують оперативні підрозділи.

Юридичні гарантії законності охоплюють широку систему правових настанов, врегульовану правом діяльність державних і громадських організацій та їх службових осіб, а також громадян, покликаних безпо-

середньо забезпечувати реалізацію як диспозиції, так і санкції правових норм. Як сукупність установлених законодавством засобів запобігання правопорушенням, їх усунення та припинення охорони і забезпечення прав і свобод особистості, інших суб'єктів права, вони зумовлені:

- вичерпним і ефективним регулюванням правовими засобами всіх відносин, що потребують юридичної регламентації;
- ефективністю законодавства, його вдосконаленням;
- установленням спеціальних інститутів і процедур, завданням яких є забезпечення законності в діяльності державного апарату (судове оскарження дій посадових осіб, що порушують права громадян, презумпція невинуватості, незалежність суду тощо);
- установленням відповідальності (юридичних санкцій) за правопорушення;
- чіткою і ефективною діяльністю правоохоронних органів – суб'єктів ОРД, прокуратури тощо, спрямованою на запобігання злочинам, припинення їх на інших правопорушень, притягнення винних до відповідальності;
- контрольно-наглядовою діяльністю спеціальних органів, контролем державних органів за підвідомчими їм підрозділами.

Правовими гарантіями законності є спеціально закріплені правом засоби, за допомогою яких забезпечуються правомірні дії всіх учасників суспільних відносин, запобігання порушенням законності, відвернення їх, виявлення та усунення, притягнення правопорушників до відповідальності.

Правові гарантії законності існують і в самій оперативно-розшуковій діяльності та діяльності її суб'єктів. Вони передбачені, зокрема, ст. 9 Закону України “Про організаційно-розшукову діяльність”. Цією статтею визначено правові гарантії дотримання прав і свобод громадян, регламентується порядок оскарження незаконних дій службових осіб, що проводили оперативно-розшукові заходи, і надання зібраної інформації зацікавленій особі, в прокуратуру і суд, при розгляді скарг тощо. Фактично норми Закону про ОРД в сукупності з деякими іншими положеннями вперше визначають правовий режим забезпечення законності при проведенні ОРД.

Систему правових гарантій законності у процесі функціонування оперативних підрозділів і здійснюваної ними оперативно-розшукової діяльності становлять:

- а) конституційні та інші законодавчі норми, що регулюють основні питання правоохоронної діяльності, організації і діяльності суб'єктів

ОРД, їх компетенції, здійснення контролю за діяльністю, забезпечення прав громадян, недоторканості особи, майна, житла тощо:

- б) процесуальні та інші норми, що визначають певний порядок процесуальних дій, накладення юридичної відповідальності, застосування державно-примусових заходів, а також ті, що співорганізують оперативно-розшукові заходи та слідчі дії;
- в) контроль і нагляд за ОРД.

За умови формування правової держави слід зважати на те, що однією із важливих ланок у цьому процесі є подальше вдосконалення організації і діяльності суб'єктів ОРД, посилення прокурорського нагляду і контролю за законністю. В жодній іншій сфері діяльності органів державної влади і управління проблема прав і свобод людини не є такою гострою, як у сфері ОРД. Жодні інші порушення законів не завдають людям таких моральних і фізичних страждань, як порушення, пов'язані з незаконними затриманнями і арештами, необґрунтованим притягненням до відповідальності тощо. Незважаючи на те, що діяльність органів, що проводять ОРД, з роками вдосконалюється, поліпшується якість кадрового складу, в діяльності оперативних підрозділів проблема порушень законності залишається актуальною.

Реалізація принципу законності в процесі ОРД має свою специфіку, бо ця діяльність проводиться переважно негласно, що і визначає форми контролю з боку відповідних наглядових органів за дотриманням законності і практично виключає можливість широкої участі в ньому громадськості. Інша особливість полягає в тому, що, оскільки ОРД відбувається у сфері правових відносин, пов'язаних із розкриттям злочинів та інших правопорушень, заходами щодо їх усунення і розкриття неминуче можуть порушуватися права і охоронювані законом інтереси громадян, громадських організацій і державних установ. Кожний такий випадок потрібно розцінювати як надзвичайний і проводити його ретельну перевірку, роблячи принципові і точні висновки.

Захист громадян, суспільства, держави від злочинних посягань, дотримання конституційних гарантій прав і свобод особи в процесі оперативно-розшукової діяльності потребують рішучого поліпшення, установлення нагляду і контролю за дотриманням законності в ОРД.

Окремим аспектом цього питання є визначення суб'єктного кола здійснення контролю та нагляду за діяльністю оперативних підрозділів. Адже прояв гарантій законності у вигляді підконтрольності роботи оперативних підрозділів не обмежується діяльністю прокуратури і внутрішньовідомчим контролем.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке гарантії законності?
2. Якими є загальносоціальні гарантії законності?
3. У чому полягають спеціальні юридичні гарантії законності? Назвіть їх.
4. Що становить систему правових гарантій?
5. Яку специфіку має реалізація принципу законності в процесі оперативно-розшукової діяльності?

Список літератури

1. Про прокуратуру: Закон України від 05.11.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 53. - Ст. 793.
2. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993 р. // Там само. - 1994. - № 11. - Ст. 50.
3. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб: Закон України від 04.03.1998 р. // Там само. - 1998. - № 33. - Ст. 223.
4. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 р. // Там само. - 2003. - № 27. - Ст. 208.
5. Про державну тасмнищу: Закон України від 21.01.1994 р. // Там само. - 1994. - № 16. - Ст. 36.
6. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23.12.1993 р. // Там само. - 1994. - № 11. - Ст. 51.
7. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. // Там само. - 1992. - № 48. - Ст. 651.
8. Про контррозвідувальну діяльність: Закон України від 26.12.2002 р. // Там само. - 2003. - № 12. - Ст. 89.
9. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду: Закон України від 01.12.1994 р. // Там само. - 1995. - № 1. - Ст. 1.
10. Засыпкина Н. К. Предмет прокурорского надзора за законностью рассмотрения уголовных дел в суде // Прокурорский надзор и укрепление соц. законности в Сов. гос-ве. - Свердловск, 1981. - С. 143.
11. Ильинский И. П., Щетинин Б. В. Конституционный контроль и охрана конституционной законности в социалистических странах // Сов. гос-во и право. - 1969. - №9. - С. 40-44.
12. Козьяков І. Прокурорський нагляд за законністю оперативно-розшукової діяльності: його проблеми // Право України. - 2000. - №1. - С. 84-87.
13. Курочка М. Й. Законність в ОРД та прокурорський нагляд за її дотриманням / За ред. Е. О. Дідоренка. - Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. - 160 с.
14. Туманянц А. Р. Судовий контроль за законністю і обґрунтованістю процесуальних рішень органів досудового слідства: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. - Х., 1998. - 186 с.

ТЕМА 7

Контроль і нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності

7.1. Сутність і поняття контролю та нагляду за додержанням законів

Розглядаючи відомчий контроль, прокурорський нагляд та судовий контроль за здійсненням оперативно-розшукової діяльності, спочатку проаналізуємо термінологічний зміст понять “контроль” і “нагляд”, їх тотожність і відмінність у законодавстві України.

Термін “контроль” має іншомовне походження. Думки дослідників щодо того, з якої мови його було запозичено, розходяться. Деякі вчені стверджують, що воно потрапило в українську мову через німецьке слово *Kontrolle* у XVIII ст.¹³⁹, інші – що корені його в голландській мові¹⁴⁰. Проте автори більшості словників схиляються до думки, що це слово було запозичене з французької мови – від французького “*controle*”, що є спрощеною формою більш ранньої “*contrerole*”, яке буквально означає “зворотний, протилежний, подвійний рахунок”, “перевірка рахунків”. Воно походить від латинських “*contra*” – префікс, що означає “протилежність”, тому, що виражено у другій частині, та “*role*” – міра впливу, значення, ступінь участі в чомусь, список, перелік, реєстр. *Controle* може також означати “книга прибутків і видатків, реєстр, відомість, яку ведуть дві особи” (в такому значенні це слово вживається з XIV ст.). У російській мові слова “контроль”, “контрольний”, “контролювати”, “контролер” почали вживати протягом XVIII ст.

Термін “контроль” має низку синонімів, наприклад, “перевірка, ревізія вчинків, рахунків, того, як провадиться будь-яка справа”, “перевірка, нагляд, ревізія вчинків, справ” або просто “перевірка”.

¹³⁹ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем.* – М.: Астрель, 2003. – 4-е изд. – Т. 2. – 671с.

¹⁴⁰ Черных П. Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка.* – М.: Рус. язык, 1999. – 3-е изд. – Т. 1. – 624 с.

Найбільшим тлумаченням слова “контроль” є “перевірка чогось”. У науковій літературі термін “контроль” часто вживається саме в такому значенні. Короткий тлумачний словник української мови додає до попередньо перелічених визначень ще й таке – будь-яка перевірка, перевірка діяльності когось або перевірка чогось.

У деяких джерелах у визначенні контролю на перше місце поставлено слово “перевірка” з порівнянням термінів “перевірка” і “спостереження” (“контроль – перевірка, а також спостереження з метою перевірки”) або протиставленням їх (“контроль – перевірка або спостереження з метою перевірки”). У деяких словниках трапляються визначення контролю, в яких термін “перевірка” на другому плані і відокремлюється від терміна “спостереження” комою або крапкою з комою, що також свідчить про розрізнення цих двох понять: “контроль – спостереження з метою перевірки; перевірка”, “контроль – спостереження з метою перевірки, перевірка чогось”.

У багатьох словниках термін “перевірка” стає наріжним каменем у тлумаченні терміна “контроль”, причому трапляються також уточнення типу перевірки, наприклад: перевірка діяльності, роботи або занять, перевірка діяльності когось, чогось; спостереження за кимось, чимось з метою перевірки.

У сфері соціального управління контроль визначається як спостереження і перевірка відповідності процесу функціонування об’єкта прийнятим управлінським рішенням та виявлення результатів впливу суб’єкта на об’єкт, допущених відхилень від вимог управлінських рішень, від принципів організації і регулювання, причому потрібно забезпечити спрямованість контролю на своєчасне і повне виявлення відхилень від норми функціонування, визначення місць їх виникнення, причин і винних виконавців, надання допомоги для подолання недоліків, своєчасне розпізнавання та розкриття нових назрілих проблем, а також узагальнення передового досвіду.

Контроль часто тлумачиться як спостереження або як перевірка виконання чогось, тобто йдеться не про абстрактний контроль, а про контроль певної дії. Контролювати означає “перевіряти, спостерігати за правильністю чийхось дій, за додержанням певних правил”. Поняття “контроль” можна розглядати як систему спостереження і перевірки процесу функціонування і фактичного стану певного об’єкта з метою оцінювання обґрунтованості та ефективності прийняття управлінських рішень і результатів їх виконання, виявлення відхилень від вимог, сфор-

мульованих у цих рішеннях, усунення несприятливих наслідків їх виконання та інформування про них компетентних органів.

Поняття контролю як обліку дещо розширюється, коли до визначення додається термін “нагляд”. Отже, контроль визначається як перевірка, систематичний облік і нагляд або фактичне управління, володіння. Порівняно з попереднім визначенням, у цьому визначенні з’являється ще й термін “нагляд” як такий, що уточнює тлумачення контролю.

Крім загального визначення терміна “контроль”, існують ще й вузькоспеціальні, в яких контроль трактується як, наприклад, аналітична функція управління, що полягає у спостереженні за певними процесами, порівнянні розміру контрольного параметра із заданою парадигмою, виявленні відхилень від програми або як елемент управління економічними об’єктами і процесами, що складається з нагляду за ними з метою перевірки їх відповідності стану, передбаченому законами, юридичними нормативними актами, а також програмами, планами, договорами, проектами, угодами.

У деяких словниках зосереджена увага на тлумаченні терміна “соціальний контроль”, який розглядається як сукупність процесів у соціальній системі, за допомогою яких забезпечуються визначені “зразки” діяльності, а також дотримання обмежень у поведінці, порушення яких негативно позначається на функціонуванні системи, тобто соціальний контроль спрямований на процеси в соціальній системі (суспільстві, соціальній групі), що забезпечують її сталість і управління людьми, які входять до неї, а також управління групами та інституціями. Головним механізмом соціального контролю є соціальні санкції – позитивні, що стимулюють схвалені групою відхилення від норми, і негативні, які репресують небажані відхилення.

Соціальний контроль забезпечує таку організацію громадського життя, в якій однотипна поведінка членів соціуму відповідає їх взаємним потребам.

Отже, *контроль* – це сукупність різних за формою дій, що виконуються суб’єктами контролю за поведінкою людей (власною поведінкою), відносинами, котрі виникають у суспільстві, або для досягнення будь-яких наукових та інших пізнавальних цілей при дослідженні об’єктів матеріального світу. Під час проведення контролю суб’єкт здійснює перевірку і облік того, як контрольований об’єкт виконує покладені на нього завдання та реалізує свої функції. Контроль використовують для перевірки відповідальності роботи учасників суспільних відносин

установленим приписам, у межах яких вони мають діяти, і є одним із найважливіших елементів державного управління, основним засобом забезпечення законності й дисципліни в ньому.

Соціальний контроль – це механізм або спосіб саморегуляції системи, що забезпечує впорядковану взаємодію та взаємозв'язок елементів, які складаються з нормативного, в тому числі правового, регулювання. Таким чином, соціальний контроль є способом підтримання цивілізаційної системи у динамічно врівноваженому стані за допомогою нормативного регулювання.

Контроль ще можна тлумачити як загальну функцію управління, що відповідає за нагляд та перевірку відповідності функціонування об'єкта прийнятим управлінським рішенням, визначення результатів їх виконання, виявлення допущених відхилень від відповідних нормативних настанов (законів, стандартів, наказів) та принципів організації й регулювання діяльності, яку перевіряють.

Як одна з важливих функцій державної влади та управління контроль дає змогу не лише виявляти помилки й недоліки в роботі учасників управління, а й запобігати їм, виявляти нові резерви та можливості.

Найбільш лаконічним визначенням його є таке: контроль – це перевірка виконання законів, рішень. Проте, зазначимо, що у звичайних словниках визначення, в яких контроль абсолютно прирівнюється до нагляду, трапляються зрідка. Якщо контроль тлумачиться як нагляд, то обов'язково додаються “нагляд з метою перевірки” або що контроль охоплює перевірку, облік і нагляд. Ототожнюються поняття “контроль” і “нагляд” переважно в юридичних словниках та науковій юридичній літературі.

У контексті управлінської діяльності науковці зазвичай не приділяють особливої уваги розмежуванню понять “контроль” і “нагляд”.

Відповідно до ст. 7 Закону України “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” від 01.12.1994 р., працівники міліції зобов'язані систематично контролювати поведінку осіб, щодо яких встановлено адміністративний нагляд. Таким чином, “нагляд” безпосередньо припускає “контроль”.

Аналогічне тлумачення поняття “контроль” і “нагляд” спостерігається в Указі Президента України від 12.11.1999 р. “Про Положення про Комітет у справах нагляду за страховою діяльністю”. Так,

згідно з цим Положенням, Комітет у справах нагляду за страховою діяльністю (Укрстрахнагляд) “здійснює контроль за платоспроможністю страховиків...” (підп. 10 п. 4), “здійснює контроль за достовірністю та повнотою інформації, що надається учасниками страхового ринку” (підп. 7 п. 5), “видає накази, організовує і контролює їх виконання” (п. 7). З наведеного прикладу зрозуміло, що назва органу – “Укрстрахнагляд” припускає здійснення ним наглядових повноважень. Проте, відповідно до зазначеного Положення, “Укрстрахнагляд” “здійснює контроль...”, тобто у нормативно-правовому акті термін “нагляд” без будь-яких застережень змінюється суб’єктом нормотворчості на термін “контроль”.

Отже, можна констатувати факт одночасного співіснування в текстах нормативно-правових актів термінів “контроль” і “нагляд”, що мають однакове значення. Законодавець свідомо текстуально розташовує їх поряд, лише натякаючи на формальну підставу для їх розрізнення, а нормативні характеристики контролю й нагляду не стільки стверджують їх розрізнення, скільки підкреслюють синонімію цих понять.

Прикладом цього є існування в державі органів, які фактично здійснюють контрольну діяльність, проте мають традиційну, історично стали для них назву, з використанням у ній поняття “нагляд”.

Сьогодні використання термінів “контроль” і “нагляд” як синонімів у текстах нормативно-правових актів – поширене явище. Таким чином, можна говорити про появу галузевих синонімів, тобто таких, що трапляються в певній галузі законодавства. Проте потрібно дослідити, чи є ця синонімія загальноприйнятою в усіх галузях законодавства, чи трапляється лише в межах певної групи нормативно-правових актів декількох галузей законодавства. Потрібно також проаналізувати, чи є терміни “контроль” і “нагляд” абсолютними синонімами, тобто словами, значення яких повністю збігаються, чи можна назвати їх лише контекстуальними синонімами, тобто словами з близькими значеннями лише за умови певного контексту.

Аналізуючи чинне законодавство, можна дійти висновку, що загальногалузевої синонімії не існує, оскільки в законодавстві іноді розрізняються контрольні та наглядові органи за способом ініціювання їх діяльності. Наприклад, відповідно до Закону України від 16.10.1996 р. “Про Конституційний суд України” (статті 40, 41, 43) діяльність Конституційного суду України можлива лише за наявності зовнішнього ініціювання діяльності контрольних і наглядових органів.

Зазначені в Законі суб'єкти наглядової діяльності не є такими, що ініціюють цю діяльність. Водночас діяльність контрольних органів пов'язана із внутрішнім і зовнішнім ініціюванням. Так, згідно зі ст. 16 Закону України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" від 23.12.1997 р., Уповноважений Верховної Ради з прав людини виконує свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які отримує за зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників, за зверненнями народних депутатів України або за власною ініціативою.

Уповноважений є органом контролю, так само як і Конституційний Суд України, проте діє лише за умови зовнішнього ініціювання його діяльності, хоча цей суд, як і Уповноважений, є органом контрольної влади. Отже, термін "контроль" може передбачати і не передбачати самоініціювання. Якщо контроль не допускає зовнішнього ініціювання, законодавець може в певних галузях законодавства назвати такий контроль наглядом, але за своєю природою нагляд залишається видом контролю. Так, Декрет Кабінету Міністрів України від 17.05.1993 р. "Про державний пробірний нагляд" було замінено Законом України "Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними" від 18.11.1997 р., в якому "органи державного пробірного нагляду" вже мають назву "органи державного пробірного контролю", тобто у своїй нормотворчій правосвідомості законодавець ці терміни не розрізняє і навіть за умов вибору надає перевагу "контролю".

Контроль має статус родового поняття, котре охоплює нагляд як особливий вид контролю у деяких галузях права. Ця особливість пов'язана не з терміном "нагляд", а з характером нагляду. Наприклад, нагляд може бути адміністративним або прокурорським, що уособлює відповідні індивідуалізовані повноваження суб'єктів нагляду. Таким чином, розрізнення "контролю" і "нагляду" зазвичай є результатом неусвідомленої підміни терміна "нагляд" такими термінами, як, наприклад, "прокурорський нагляд" або "судовий нагляд".

Існує думка, що поняття "контроль" і "нагляд" у сучасній теорії, законодавстві і практиці не розділені. В юридичній літературі іноді звертають увагу на їх відмінність, але в коментарях науковців, які вказують на цю відмінність, незрідка спостерігаються внутрішні суперечності. Наприклад, залежно від обсягу контролю розрізняють власне контроль, у процесі якого перевіряється законність і доцільність

діяльності, і нагляд, котрий обмежується тільки перевіркою законності, при цьому втручання в оперативно-господарську діяльність об'єкта, що перебуває під наглядом, є неприпустимим, тобто нагляд є лише діяльністю, спрямованою на забезпечення законності.

Крім того, у п. 9 розд. XV Конституції України зазначено, що законність, тобто додержання насамперед законів, пов'язана винятково з поняттям “контроль”, з діяльністю державних органів контролю за додержанням законів. У законодавстві України є положення, котрі спростовують тезу, що “контроль” і “нагляд” стосуються різних “речей”. Наприклад, у ст. 62 Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та його державами-членами йдеться про контроль і нагляд за радіоактивним станом навколишнього середовища. Це положення свідчить про те, що і “контроль” і “нагляд” можуть бути спрямовані на однаковий об'єкт. Але в угоді не зазначено, що контроль цікавить “законність і доцільність”, а нагляд – лише “законність”. Зазначені поняття, навпаки, абсолютно несумісні з поняттям “радіоактивний стан навколишнього середовища”, оскільки категорії “законність” або “доцільність” є мірилом оцінювання поведінки тільки соціальних об'єктів, а стан природних об'єктів позначають іншими термінами, оскільки він об'єктивно не може бути предметом правового регулювання.

Існує ще одна думка, за якою розрізняють “контроль” і “нагляд”. Контроль припускає, що орган, який контролює, може скасовувати акти підконтрольного органу, а нагляд припускає можливість наглядового органу лише звертати увагу піднаглядового органу на ті його порушення, які виправляє або він сам, або орган вищого підпорядкування.

Так, відповідно до “Загального Положення про міністерство, інший орган державної виконавчої влади України”, затвердженого Указом Президента України від 12.03.1996 р., ці органи у межах своєї компетенції забезпечують реалізацію державної політики стосовно державної таємниці та здійснюють контроль за роботою щодо її охорони. Контрольні повноваження конкретних центральних органів державної виконавчої влади закріплені у відповідних нормативних документах. Це Положення стосується переважно того чи іншого міністерства, комітету. Здійснюваний ними контроль може мати як відомчий, так і надвідомчий характер. Відомчим є контроль, здійснюваний центральними органами державної виконавчої влади, їх структурними підрозділами стосовно організаційно підпорядкованих їм ланок. Так,

МВС України, відповідно до п.3 положення про це міністерство, забезпечує законність у діяльності працівників і військовослужбовців системи МВС; відповідно до п. 2 Положення у межах своїх повноважень організує виконання актів законодавства України і здійснює систематичний контроль за їх реалізацією.

В юридичній літературі пропонуються різні класифікації контролю (наприклад, за формою здійснення, сферою діяльності, предметною ознакою тощо), проаналізувавши та узагальнивши які, можна розрізнати контроль:

- *за призначенням* – *загальний* (всесічно охоплює діяльність суб'єкта, що контролюється) і *спеціалізований* (контроль окремого напрямку роботи);
- *за суб'єктом* – *державний* (здійснюється органами державного управління) та *недержавний* (здійснюється недержавними структурами);
- *за сферою діяльності*, яка підлягає контролю, – *внутрішньовідомчий* (контроль у межах одного відомства), *міжвідомчий* (застосовується щодо об'єктів, які організаційно підпорядковані органам виконавчої влади) і *позавідомчий* (застосовується стосовно об'єктів, які організаційно не підпорядковані органам виконавчої влади);
- *за метою і часом здійснення контролю* – *попередній* (спрямований на прогнозування проблем і запобігання їм у майбутньому), *поточний* (призначений для підтримання установленної схеми взаємодії суб'єктів) та *підсумковий* (який застосовують для поліпшення роботи всієї системи);
- *за частотою проведення і передбачуваністю* – *систематичний*, що здійснюється періодично, та *одиничний* (позаплановий), який здійснюється за потреби;
- *за предметною ознакою* – *фінансовий, експортний, антидемпінговий* та ін.;
- *за формами здійснення* – *аналіз, аудит, моніторинг, нагляд, облік, оцінювання, перевірка, ревізія, спостереження*¹⁴¹.

¹⁴¹ Братень С. Г. Громадський контроль за діяльністю міліції: Дис. ... канд. юр. наук – К., 2007. – 227 с.

7.2. Відомчий контроль за здійсненням оперативно-розшукової діяльності

В ОРД відомчий контроль має особливе значення. Це зумовлено тим, що він здійснюється переважно негласними засобами, що обмежує можливість контролю за оперативними підрозділами з боку громадян та громадських організацій.

Відомчий контроль є однією із форм керівного впливу, який здійснюється:

- всередині оперативно-розшукового органу;
- безпосередньо його керівниками та посадовими особами відповідно до закону про ОРД та відомчих нормативних актів.

Керівник органу, що проводить ОРД, це посадова особа, призначена відповідно до закону відомчим нормативним актом на відповідну керівну посаду в оперативно-розшуковому підрозділі.

Метою відомчого контролю є:

- своєчасне запобігання порушенням закону і викриття недоліків у процесі ОРД;
- визначення відповідності цієї діяльності вимогам законодавства України та відомчим нормативним актам;
- забезпечення конспірації й безпеки громадян, що співпрацюють з оперативно-розшуковими органами на конфіденційній основі;
- забезпечення єдності рішень та їх виконання.

Форми здійснення відомчого контролю полягають:

- в ознайомленні керівника зі справами оперативного обліку, роботою підрозділу та його конкретних працівників;
- постійному вивченні оперативно-значущої інформації та громадської думки;
- заслуховуванні конкретних працівників під час оперативних нарад та ін.

За часом здійснення розрізняють відомчий контроль: попередній, поточний і наступний.

У процесі *попереднього контролю* керівник з'ясовує стан справ в оперативному підрозділі та перевіряє:

- оперативно-службові документи, що подаються на затвердження;
- обґрунтованість заведення справ оперативного обліку;
- законність та доцільність рішень, що приймаються оперативними працівниками на стадії планування і підготовки ОРЗ;

- прогнозування їх результатів та ін.

Цей вид контролю має особливе значення в запобіганні різним порушенням законодавства.

Поточний контроль є одним із напрямів керівництва оперативними підрозділами та працівниками. Його здійснює керівник у процесі виконання прийнятих рішень і забезпечує переважно через особисту участь в ОРЗ.

На цьому етапі керівник вивчає оперативно-службові документи, які складають у процесі проведення конкретних ОРЗ, своєчасність та обґрунтованість їх оформлення; контролює законність, строки і повноту проведення заходів; перевіряє дієвість заходів, забезпечення конспірації, правомірність використання технічних засобів.

При цьому забезпечується вибір найбільш ефективних тактичних прийомів, що сприяє успішному розкриттю злочинів.

Наступний (заключний) контроль є найбільш поширеним у діяльності оперативних підрозділів і проводиться після виконання прийнятих рішень. Він пов'язаний зі здійсненням заходів щодо :

- 1) перевірки якості виконання ОРЗ та їх результативності;
- 2) оцінювання діяльності щодо здійснення оперативної перевірки:

- обґрунтованості припинення ОРС чи їх продовження;
- використання фінансових засобів, що виділяються на ОРД;
- повноти звітів виконавців;
- законності проведених заходів (наявність або відсутність скарг громадян на порушення законності);
- обґрунтованості кінцевих рішень та використання отриманих матеріалів.

Керівники підрозділів, які проводять оперативно-розшукову діяльність, забезпечують контроль за виконанням законності при організації та проведенні оперативно-розшукових заходів.

Вищі відомства забезпечують контроль за оперативно-розшуковою діяльністю підлеглих підрозділів.

Нині в органах внутрішніх справ України склалася певна система внутрішньовідомчої контрольної діяльності, в якій за способом організації можна виділити контроль:

- інспекторський;
- оперативний;
- оперативно-зональний;

- автоматизований¹⁴².

Ці форми контролю за оперативно-розшуковою діяльністю допомагають керівникам органів внутрішніх справ здобувати інформацію про фактичний стан справ на місцях, забезпечувати раціональну розстановку сил і засобів, гнучко маневрувати ними залежно від оперативної обстановки, що склалася; визначати наскільки дієва підконтрольна система, чи виникали труднощі в роботі контрольованих і контролюючих і чи достатньо ефективно підтримується працездатність тих чи інших.

Інспекторський контроль проводиться комплексно на основі аналізу діяльності певного оперативного підрозділу, конкретної лінії роботи, окремого питання. Залежно від мети він може мати більш конкретні форми: комплексна інспекторська перевірка, наскрізна перевірка, спеціальна перевірка, контрольна перевірка.

Однією з особливостей інспекторського контролю є те, що за його результатами оцінюють діяльність не тільки перевіреного оперативного підрозділу, а й вищих оперативних апаратів.

Комплексна інспекторська перевірка – це заздалегідь спланована та максимально підготовлена перевірка організаторської та оперативно-службової діяльності в комплексі всіх оперативних підрозділів у встановлені відповідними нормативними актами строки або на розсуд керівника відповідного органу управління.

Вона є однією з найбільш складних та ефективних форм періодичного контролю. До сфери комплексного інспектування входить перевірка організаторської, оперативно-службової діяльності оперативних підрозділів.

Основною метою комплексного інспектування є забезпечення реалізації законодавчих актів, указів та розпоряджень Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України, підвищення ефективності роботи оперативних підрозділів щодо запобігання та розкриття злочинів при виконанні оперативно-розшукових завдань, а також забезпечення особистої безпеки громадян і захисту їх конституційних прав і свобод.

Оперативний контроль – це щоденна попередня, поточна або подальша перевірка виконання управлінських рішень. Це постійний контроль фактичного виконання органами, підрозділами або окремими співробітниками законів, підзаконних нормативних актів, планових

¹⁴² Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ: Підруч. / За заг. ред. Ю. Ф. Кравченко // МВС України. НАВСУ. – К., 1999: – 700 с.

заходів, функціональних обов'язків і т. ін. Поняття "оперативний контроль" охоплює надзвичайно широке коло питань, що пов'язані з наглядом за станом оперативної обстановки на території обслуговування (повідомлення про конкретні злочини, їх узагальнення у добових зведеннях і т.ін.), організацію контрольних заходів у зв'язку зі строками виконання конкретних документів (законів, підзаконних актів, планів, скарг та заяв громадян і т.п.).

Оперативно-зональним є контроль за діяльністю оперативних підрозділів на основі територіального принципу обслуговування по зонах з урахуванням оперативної обстановки, економіко-географічних факторів або адміністративного поділу регіону. Це одна з основних форм контролю, який здійснюється на основі закріплених певних зонально-інспекторських груп співробітників апарату МВС України, УМВС, УМВСТ, котрі забезпечують організацію і здійснення контролю в зоні обслуговування.

Нині в МВС України і в більшості УМВС областей та УМВСТ впроваджено *автоматизований контроль* за виконанням наказів, вказівок, планів роботи та інших документів, щодо яких визначено строки виконання і конкретних виконавців. Головна перевага цієї системи полягає в тому, що вона своєчасно і систематично сигналізує про реалізацію планів та інших заходів, забезпечує оперативні підрозділи інформацією про зміст і строки виконання заходів. Інформація про невиконані заходи залишається у пам'яті машини і надсилається до служби та керівництва доти, доки захід не буде виконаний або знятий з контролю. Використання такої системи надає контролю упередженого характеру.

Для перевірки дотримання законності, виявлення недоліків в оперативній роботі і внесення пропозицій щодо її вдосконалення вищі підрозділи можуть здійснювати комплексні і контрольні перевірки.

Комплексні перевірки охоплюють усі напрями роботи оперативного підрозділу, який перевіряється, як правило, за певний період. Їх проводять через рік після комплексних з метою:

- усунення недоліків, виявлених у процесі комплексних перевірок;
- реалізації винесених контролюючими органами пропозицій щодо вдосконалення роботи.

Керівники оперативно-розшукових органів можуть також здійснювати *безпосередній контроль* за особистою участі в організації і проведенні ОРЗ. При цьому вони несуть персональну відповідальність

не тільки за законність проведення ОРЗ, дотримання прав і законних інтересів громадян, забезпечення конспірації, а й за організацію ОРД загалом.

При здійсненні *відомчого контролю* можуть бути виявлені такі типові недоліки:

- умисне викривлення оперативно-розшукових даних;
- неправильне оформлення оперативно-службових документів;
- некомпетентність працівника;
- приховування фактів порушення режиму таємності;
- фальсифікація оперативних документів і умисне завищення показників службової діяльності тощо.

Важливою умовою належної організації оперативно-розшукової діяльності є *контроль і перевірка* виконання прийнятих рішень, які не тільки фіксують результати роботи виконавців, а й виявляють недоліки в оперативно-службовій діяльності, мобілізують невикористані резерви, запобігають порушенню дисципліни й законності. Контроль і перевірка виконання ґрунтуються на врахуванні наслідків оперативно-службової діяльності підлеглих підрозділів, співробітників відповідно до оперативної обстановки на закріпленій території. Це дає змогу керівникові об'єктивно визначити реальний внесок кожного підлеглого у вирішення поточних і перспективних завдань боротьби зі злочинністю, виявляти хиби в організації оперативно-розшукових заходів, певним чином оцінити професійні якості працівника. Контроль і перевірка допомагають своєчасно визначити результати виконання раніше прийнятих рішень і вносити відповідні корективи у плани роботи.

Важливим об'єктом контролю є *система реєстрації та обліку заяв і повідомлень про злочини*. Суворе дотримання законності на цій ділянці роботи вимагають відповідні нормативні акти МВС України. Контроль за виконанням наказів і вказівок МВС, станом розкриття злочинів і реалізації оперативних матеріалів, які здійснюють оперативні працівники, потрібно проводити щоденно.

В організації та інформаційному забезпеченні контролю за оперативно-розшуковою діяльністю важливу роль відіграють *справи*, які забезпечують концентрацію і систематизацію матеріалів, що характеризують стан роботи зі злочинністю та результати оперативно-розшукової діяльності.

Ці справи ведуть оперативні підрозділи з метою поступового накопичення, зберігання, систематизації, аналізу та практичного використання відомостей, потрібних для вдалої боротьби зі злочинністю.

Постійний контроль здійснюють за використанням сил і засобів під час розшуку осіб, які переховуються від слідства, суду та ухиляються від відбування покарання, а також за своєчасним доведенням розшукової інформації до особового складу органів внутрішніх справ та осіб, що співпрацюють з оперативними підрозділами, за виконанням розшукових завдань та нейтралізацією причин і умов, що сприяють переховуванню злочинців від відповідальності та тривалому ухиленню від покарання.

7.3. Прокурорський нагляд за оперативно-розшуковою діяльністю

На Прокуратуру України, згідно з Конституцією України та Законом України “Про прокуратуру”, покладено нагляд за додержанням законів органами, які ведуть оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. Відповідно до цього засоби прокурорського нагляду відіграють провідну роль у забезпеченні законності використання матеріалів ОРД в кримінальному процесі.

Для розкриття сутності прокурорського нагляду за законністю використання матеріалів ОРД в кримінальному процесі постає завдання визначитись з об'єктом, предметом, змістом, формами, методами, межами прокурорського нагляду за ОРД та його суб'єктами. За своєю специфікою ОРД здійснюється переважно на засадах таємності і конфіденційності.

Оперативно-розшукова діяльність здійснюється гласно й негласно уповноваженими на те законом державними органами, має за мету захищати життя, здоров'я, права та свободи громадян, власність, гарантувати безпеку суспільства і держави від злочинних посягань.

Одним із напрямів діяльності прокуратури є нагляд за дотриманням законності органами, що проводять ОРД, – вид діяльності уповноважених працівників прокуратури в межах їх компетенції, з використанням ними визначених законом методів перевірки та засобів реагування для забезпечення виконання на території України законів всіма оперативно-розшуковими органами.

У процесі здійснення нагляду уповноважений на те прокурор має право запросити (у зв'язку з надходженням звернення до прокурату-

ри) матеріали про порушення законів при проведенні оперативно-розшукових заходів, а також при перевірці встановленого порядку проведення таких заходів та законності прийнятих при цьому рішень. Керівник органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, зобов'язані надати прокуророві оперативно-службові документи, що слугували основою для проведення таких оперативно-розшукових заходів.

Дані про осіб, упроваджених в організовані злочинні групи, і про штатних негласних співробітників органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також про осіб, що сприяють цим органам на конфіденційній основі, подають прокуророві (уповноваженому) тільки з письмової згоди вказаних осіб, за винятком випадків, що вимагають їх притягнення до кримінальної відповідальності. Такі обмеження повноважень прокурорів зумовлені насамперед турботою про безпеку осіб, що співпрацюють з цими органами, оскільки навіть випадкове просочування інформації про цих осіб, що сталося з необережності, може призвести до трагічних наслідків для них, їхніх рідних і близьких.

Прокурорський нагляд за ОРД має сприяти:

- виконанням органами, що здійснюють ОРД, обов'язків щодо запобігання злочинам, їх своєчасного виявлення, припинення і розкриття;
- розшуку осіб, що зникли безвісти, а також осіб, що переховуються від органів дізнання, слідства, суду чи ухиляються від кримінального покарання;
- належному документуванню результатів ОРД і використанню їх у процесі доказування з кримінальних справ;
- дотриманню режиму законності при проведенні ОРД.

Визначення об'єкта й предмета прокурорського нагляду за ОРД дає змогу чітко визначити компетенцію прокурора щодо здійснення прокурорського нагляду в цій сфері, визначити межу нагляду з метою забезпечення його повноти, своєчасно виявити, припинити порушення законності й запобігати їм, забезпечити законність та ефективність ОРД, уникнути необгрунованого втручання в питання ОРД, які не є об'єктом і предметом прокурорського нагляду. Це сприятиме підвищенню ефективності цього виду діяльності, забезпеченню охорони прав, свобод і законних інтересів осіб, які потрапляють до її сфери, дотриманню встановленого законодавством України та відомчими нормативними актами порядку виконання оперативними підрозділами оперативно-розшукових заходів, законності рішень, які вони приймають, тощо.

Повноваження прокурорів за наглядом ОРД становить предмет ведення і здійснення взаємопов'язаних їх прав та обов'язків.

Діяльність органів прокуратури як самостійний напрям зумовлена насамперед тим, що при здійсненні оперативно-розшукової діяльності, дізнання і попереднього слідства неминуче зачіпаються, а іноді й істотно обмежуються права і законні інтереси громадян, гарантовані Конституцією України та іншими законами і нормативно-правовими актами: право на свободу, на таємницю листування, телефонних переговорів, на недоторканність житла, на свободу пересування та ін. Обмеження прав і свобод людини і громадянина допускається за підставами і дотриманням процедур, передбачених Конституцією України, кримінально-процесуальним кодексом та іншими законами і нормативно-правовими актами.

При визначенні об'єкта і предмета прокурорського нагляду одні автори ототожнюють ці поняття, другі вважають, що слід говорити або про предмет, або про об'єкт прокурорського нагляду, треті вважають ці категорії відносно самостійними, однак при цьому зважають на неоднакове розуміння їхньої природи й засад їх розмежування.

До *об'єкта прокурорського нагляду* можна віднести:

- підприємства, організації, службових осіб і громадян;
- виконання означеними організаціями, службовими особами і громадянами законів;
- діяльність, пов'язану з виконанням і дотриманням законів;
- відносини, що виникають у процесі виконання законів.

Отже, об'єкт прокурорського нагляду можна визначити як сферу суспільних відносин, що виникають у зв'язку з точним виконанням законів.

Предмет прокурорського нагляду в юридичній літературі – це або законність, точне виконання чи дотримання законів, або акти і дії посадових осіб, а також суспільні відносини, що складаються у сфері забезпечення законності, або норми права, за виконанням яких здійснюється нагляд.

Низка авторів (В. І. Басков, С. Г. Березовська, В. М. Гаращук, В. С. Зеленецький, І. Козьяков та інш.) на основі тлумачення понять “об'єкт” і “предмет” та їх етимологічного походження, а також аналізу філософської літератури з цього питання дійшли висновку, що ці поняття настільки близькі, що немає сенсу розподілу, вважаючи, що об'єктом (предметом) прокурорського нагляду є виконання законів піднаглядовими суб'єктами.

Відповідно до загальнофілософського розуміння об'єкта, згідно з яким об'єкт є не просто будь-яким предметом природи, що віднесений до сфери людської діяльності, оскільки він сам по собі як об'єктивна реальність існує незалежно від свідомості людини, а стає ним, вступаючи у взаємодію із суб'єктом. До того ж, властивість бути об'єктом відкривається лише у відношеннях із суб'єктом пізнавальної чи безпосередньо практичної діяльності. Отже, об'єкт розглядається як те, що протистоїть суб'єкту, і те, на що спрямована його предметно-практична й пізнавальна діяльність. Отже, прокурорському наглядові протистоїть не організація, посадова особа чи громадянин, а їх діяльність, що співвідноситься із законом.

Існує думка, що потреби правової держави передбачають не лише виконання законів як актів вищих органів державної влади, а й дотримання законності взагалі – внутрішню погоджену систему нормативно-правового регулювання і відповідну цій системі поведінку суб'єктів правових відносин. Таке розуміння об'єкта нагляду, на наш погляд, відповідає тому, на що насправді спрямована діяльність прокуратури, в тому числі і в сфері ОРД, і має важливе значення для встановлення меж прокурорського нагляду як категорії, що дасть змогу визначити компетенцію прокурора щодо здійснення нагляду з огляду не лише на точне застосування Закону, й на його повноваження стосовно прийнятих посадовими особами актів, які йому суперечать.

Закон України “Про прокуратуру” визначає, що предметом прокурорського нагляду у сфері ОРД є додержання законів органами, що її здійснюють. Більш докладно предмет прокурорського нагляду за ОРД конкретизується у законі про ОРД, як установлює, що в процесі нагляду за додержанням законів під час проведення ОРД прокурор у межах своєї компетенції:

- безперешкодно входить в усі приміщення органів, які проводять оперативно-розшукову діяльність;
- вимагає для перевірки розпорядження, інструкції, накази та інші акти, що стосуються оперативно-розшукової діяльності, оперативно-розшукові справи, реєстраційні, облікові, звітні, статистичні, аналітичні документи та інші відомості про здійснення оперативно-розшукових заходів;
- доручає керівникам відповідних органів проведення у підвідомчих їм підрозділах перевірок з метою усунення порушень закону;

7.3. Прокурорський нагляд за оперативно-розшуковою діяльністю

- дає письмові вказівки про проведення оперативно-розшукових заходів в інтересах кримінального судочинства, про розшук осіб, які безвісти відсутні;
- дає згоду на продовження строку проведення оперативно-розшукової діяльності;
- отримує пояснення про порушення вимог закону від посадових осіб органів, що проводять оперативно-розшукову діяльність;
- перевіряє скарги на порушення законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, з ознайомленням у необхідних випадках з оперативно-розшуковими матеріалами;
- скасовує незаконні постанови про заведення або закриття оперативно-розшукової справи, зупинення або поновлення оперативно-розшукової діяльності чи про інші рішення, що суперечать закону;
- вживає заходів щодо усунення порушень законності під час проведення оперативно-розшукової діяльності і щодо притягнення винуватих до встановленої законом відповідальності;
- опротестовує незаконну постанову суду про дозвіл або відмову на проведення оперативно-розшукових заходів. Принесення протесту зупиняє проведення оперативно-розшукових заходів, дозвіл на які дано судом.

У ч. 2 цієї статті зазначено, що відомості про осіб, які конфіденційно співпрацюють або співпрацювали з розвідувальним органом України, належність конкретних осіб до кадрового складу розвідувальних органів, а також форми, методи і засоби розвідувальної діяльності та організаційно-штатна структура розвідувальних органів до предмета прокурорського нагляду не належать.

Предмет прокурорського нагляду за ОРД конкретизується також у п.9 Наказу Генерального прокурора України № 4 від 04.10.1998 р. "Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство", в якому вказано, що, здійснюючи нагляд за додержанням законів при проведенні оперативно-розшукової діяльності, прокурори у межах своєї компетенції мають перевіряти оперативно-розшукові справи, реєстраційні, облікові, статистичні, аналітичні та інші документи з цих питань і вживати заходів щодо усунення порушень законності та притягнення винних до встановленої законом відповідальності. В цьому ж пункті Наказу зазначено, що втручання в тактику проведення

оперативно-розшукових заходів є неприпустимим, якщо дії оперативних працівників не суперечать законодавству.

Розкрито предмет прокурорського нагляду за ОРД і в Наказі Генерального прокурора України № 2 від 17.10.1999 р. “Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами Служби безпеки України, які проводять оперативно-розшукову діяльність”.

У п.3 цього Наказу зазначено, що перевірі підлягають: відповідність вимогам ст.6 закону про ОРД щодо наявності підстав для проведення ОРД; відповідність вимогам ст.9 цього закону і ст.12 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” щодо заведення оперативно-розшукових справ; відповідність вимогам ст.9 Закону про ОРД щодо додержання строків здійснення цієї діяльності; відповідність вимогам ст. 8 вказаного Закону і статей 12, 15 закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”, статей 4, 5 Закону України “Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними” заходів, які здійснюються у процесі ОРД; відповідність вимогам статей 30, 31 Конституції України, статей 8, 9 Закону України Про ОРД, ст. 15 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” заходів, які тимчасово обмежують права фізичних і юридичних осіб; відповідність вимогам ст. 114 КПК України і ст. 6 закону про ОРД щодо здійснення оперативно-розшукової діяльності за вказівками прокурора, дорученнями і постановами слідчих, ухвалами суду, інших правоохоронних органів, за запитами оперативних підрозділів міжнародних правоохоронних органів та організацій інших держав; додержання передбачених ст. 9 Закону про ОРД гарантій законності під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, у тому числі відомчого контролю за оперативно-розшуковою діяльністю; додержання вимог ст. 10 вказаного закону щодо використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності; обґрунтованість закриття оперативно-розшукових справ; додержання під час проведення оперативно-розшукової діяльності вимог Закону України “Про боротьбу з корупцією”; обґрунтованість клопотань про дачу прокурором санкції на проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених ст. 8 закону про ОРД (лише застосування інших технічних засобів отримання інформації) і статтями 12, 15 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”; відповідність відомчих наказів, інструкцій, розпоряджень з питань

проведення оперативно-розшукової діяльності вимогам Конституції України і чинному законодавству.

У п. 4 зазначеного Наказу вказано, що в процесі здійснення нагляду за додержанням і правильним застосуванням законів у процесі ОРД прокурор не втручається у методи і тактичні прийоми оперативно-розшукової діяльності.

Отже, предметом прокурорського нагляду у сфері ОРД є:

- дотримання прав і свобод людини і громадянина;
- дотримання встановленого порядку вирішення заяв і повідомлень про злочини, що готуються або вже вчинені, виконання ОРЗ;
- законність рішень, що приймаються органами, які проводять ОРД.

До предмета прокурорського нагляду належать також законність прийняття рішень про:

- заведення і припинення оперативно-розшукової справи;
- проведення і припинення конкретних ОРЗ;
- надання результатів ОРД органу дізнання, слідчому чи сулу;
- розсекречені відомості, отримані під час проведення ОРЗ;
- правовий захист працівників органів і осіб, що сприяють ОРД.

Крім того, при здійсненні нагляду за ОРД прокурор має право:

- вносити подання щодо усунення порушень чинного законодавства;
- виносити постанови про порушення адміністративного провадження.

До предмета прокурорського нагляду не входить перевірка законності рішення судді за результатами розгляду матеріалів про обмеження конституційних прав громадян під час проведення ОРЗ, а також дані про організацію, тактику, методи і засоби здійснення оперативно-розшукової діяльності. Проте, якщо під виглядом особливих тактичних прийомів, методів і засобів у процесі оперативно-розшукової діяльності допускаються незаконні дії, які порушують права громадян, що становить небезпеку для їх життя, здоров'я, честі, прокурор не лише має право, а й зобов'язаний вжити заходів для усунення порушень закону.

Відомості про організацію, тактику, методи і засоби оперативно-розшукової діяльності також не належать до предмета прокурорського нагляду.

7.4. Судовий контроль за оперативно-розшуковою діяльністю

Судовий контроль – один із видів контролю, який має переваги перед відомчим контролем та прокурорським наглядом і полягає в тому, що статус судді й суду, їх функції не пов'язані з якістю ОРД та досудового слідства, не передбачають відповідальності за розкриття злочинів, судова процедура з елементами змагальності спроможна більш ефективно захищати права і свободи людини та громадянина.

Судовий контроль є головною гарантією забезпечення прав і свобод людини і громадянина за законністю та обґрунтованістю обмеження конституційних прав осіб при проведенні ОРЗ. Він відрізняється від оскарження громадянином у суді неправомірних дій органів, що здійснюють ОРД. Оскарження в суді – право громадянина. Судовий контроль – обов'язковий процесуальний етап при здійсненні ОРД. Він здійснюється незалежно від бажання громадянина.

Важливим є визначення об'єкта і предмета судового контролю за ОРД, оскільки вони зумовлюють його межі, визначають компетенцію суду в цій сфері, впливають на ефективність ОРД у боротьбі зі злочинністю та захист прав і свобод людини і громадянина.

Об'єктом (предметом) судового контролю є:

- а) на рівні категорії загального – природні права і свободи особи;
- б) на рівні категорії особливого – визнані державою і суспільством конституційні права особи, недоторканність яких у сфері ОРД гарантована законодавством;
- в) на рівні категорії одиничного – конкретне конституційне право чи свобода особи, порушені (або такі, що підлягають обмеженню) у процесі ОРД, конкретної дії чи рішення.

Контрольна функція суду характеризується такими ознаками:

- 1. У процесі цієї діяльності не вирішується питання про винуватість або невинуватість особи, притягнутої до кримінальної відповідальності.
- 2. Основним предметом цієї діяльності є перевірка правомірності застосування до осіб заходів процесуального примусу, які обмежують конституційний принцип недоторканності особи.
- 3. Суд здійснює перевірку рішень органів досудового слідства, пов'язаних із закінченням провадження у справі в цілому на

досудових стадіях процесу. Оскільки чинна раніше система передбачала право на оскарження рішень про відмову в порушенні кримінальної справи та закриття справи прокурору, який є суб'єктом досудового слідства, розгляд скарг із цих питань судом створює гарантії законності та обґрунтованості рішень, які він приймає.

Зміст судового контролю становить система передбачених законодавцем і здійснюваних у суворій процесуальній формі дій (процедур) і рішень суду та сторін з вирішення предмета контролю з метою:

- а) запобігання незаконному порушенню чи обмеження конституційних прав громадян (попередній контроль);
- б) відновлення чи компенсації порушених прав (наступний контроль);
- г) скасування (визнання такими, що не мають юридичної чинності) незаконних актів, винесених чи отриманих з порушенням установленної законодавцем процесуальної форми (правовідновний контроль).

Процесуальним результатом контролю є винесення загальнообов'язкового, законного, обґрунтованого і справедливого судового акта, забезпеченого примусовою силою держави, що може розглядатися як акт правосуддя.

Матеріальний результат виявляється у вигляді ефективної і реально діючої процесуальної гарантії, яка забезпечує конституційні права, свободи і законні інтереси громадян, держави і суспільства, справедливе вирішення суперечки сторін, оптимальне досягнення мети кримінального процесу і вирішення його завдань.

До галузевих процедур (способів) цього виду судової діяльності належить те, що ця діяльність проводиться:

- а) тільки судом;
- б) у спеціальному судовому засіданні;
- в) у встановленій законодавцем процесуальній формі;
- г) з винесенням загальнообов'язкового рішення (судового акта), що є актом реалізації правосуддя.

Отже, необхідними ознаками процесуального судового контролю як самостійного кримінально-процесуального інституту і форми діяльності суду (загальної юрисдикції) є те, що:

- а) це суворо регламентована законом кримінально-процесуальна діяльність суду, сутність якої становить контроль (перевірка й

оцінювання) законності та обґрунтованості визначених дій і рішень публічних процесуальних органів;

- б) ця діяльність спрямована на вирішення (врегулювання) правової суперечки (конфлікту) сторін;
- в) вирішення цієї суперечки (відповідно до норми чи закону, волі сторін) віднесено до компетенції суду, предмет контролю і межі його вирішення судом обмежені волею закону чи суб'єктивною волею сторін;
- д) ініціатива до реалізації тієї чи іншої форми судового контролю йде не від суду, а від зацікавлених (у дозволі суперечки) суб'єктів кримінального судочинства чи інших громадян, залучених до процесу. Поза цією ініціативою подібний контроль узагалі неможливий;
- е) результатом контролю є винесення загальнообов'язковою, забезпеченою примусовою силою держави судового акта (рішення), покликаного до правового дозволу суперечки сторін.

Предмет судового контролю може бути визначений як:

- діяльність державних органів і посадових осіб держави, які так чи інакше обмежують природні права і свободи особи в державі й суспільстві (категорія загального);
- діяльність державних органів і посадових осіб, що ведуть кримінальний процес, що порушує (обмежує) конституційні права і свободи особи в кримінальному процесі (категорія особливого);
- конкретна процесуальна дія (система дій) чи рішення публічних процесуальних органів, закріплене в процесуальних документах, що порушує (обмежує) конкретне конституційне право особистості (категорія одиничного).

Формально саме останнє і слугує предметом перевірки та оцінювання суду в рамках реалізації тієї чи іншої форми контролю, що об'єктивно відображається у висновках і рішеннях публічних процесуальних органів, викладених у процесуальних документах:

- а) владно-розпорядницького характеру (постанова, визначення, вирок);
- б) інформаційно-засвідчувального характеру (протоколи слідчих і процесуальних дій, інші документи у справі).

Звідси реальним предметом перевірки суду є не самі процесуальні документи як матеріальні носії інформації, а саме відомості про фак-

ти (докази, ст. 65 КПК України), що фіксують ті чи інші обставини і підлягають визначенню у справі (ст. 64 КПК України), або ті, що слугують фактичною основою прийняття процесуальних рішень. Тому саме докази (їх сукупність), зафіксовані в названих документах чи представлені сторонами в судовому засіданні, суд оцінює і перевіряє у рамках реалізації тієї чи іншої форми судового контролю на предмет їх належності, допустимості і достатності для обмеження прав громадян у рамках тієї чи іншої кримінально-процесуальної процедури.

Предметом судового контролю в частині законності проведених оперативно-розшукових заходів є дотримання встановлених правил про обмеження конституційних прав і свобод громадян, що обмежують права громадян на таємницю листування, телефонних переговорів, поштових, телеграфних та інших повідомлень, переданих мережами електричного і поштового зв'язку, а також на недоторканність житла при конспіративному і негласному виявленні, запобіганні злочинам і припиненні їх.

Важливим у створенні ефективного механізму судового контролю за використанням матеріалів ОРД в кримінальному процесі є визначення кола суб'єктів такого контролю та їх правового статусу.

Попри важливість цього питання ні в Конституції України, ні в Законі "Про судоустрій України", ні в Законі про ОРД суб'єкти судового контролю у сфері ОРД не визначені, що є прогалиною в чинному законодавстві, яка негативно позначається як на ефективності боротьби зі злочинністю, так і на дотриманні прав і свобод людини.

З огляду на зазначені види і форми судового контролю за ОРД його суб'єктами є:

- а) суди всіх рівнів, у провадженні яких перебуває кримінальна справа, – при оцінюванні кримінально-процесуальних рішень, прийнятих на підставі матеріалів ОРД;
- б) Верховний Суд України, обласні та прирівняні до них суди (відповідно до Листа Голови Верховного Суду України № 16/1-96 від 09.11.1996 р.) – при прийнятті рішень на проведення заходів, які обмежують конституційні права громадян (проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку; зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією (статті 30, 31 Конституції України, ч. 2 ст. 8 закону про ОРД).

Відповідно до загальних правил підсудності (статті 33–37 КПК України) розгляд матеріалів про обмеження конституційних прав громадян може бути здійснений різними судами – як правило, за місцем проведення таких заходів чи за місцем перебування органу, що клопоче про їх проведення. Таке правило стосується системи як загальних, так і військових судів. Це положення потребує свого закріплення в Законі “Про судоустрій України”.

За встановленою практикою, безпосередньо судовий контроль за проведенням оперативно-розшукових заходів, що обмежують конституційні права громадян (ч. 2 ст. 8 Закону про ОРД) здійснює уповноважений на те суддя та в порядку, що визначається керівництвом апеляційного суду. Повноваження на розгляд матеріалів, пов'язаних із проведенням оперативно-розшукової діяльності, суддя дістає від голови відповідного суду. Попередньо суддя має отримати відповідний допуск до державної таємниці в порядку, передбаченому Законом України “Про державну таємницю”. Наглядова діяльність судді пов'язана з вивченням матеріалів оперативно-розшукового характеру, з яких йому стає відомо про підготовлювані, вчинені чи скоєні злочини та прийняті рішення на проведення оперативно-розшукового заходу чи відмову в його проведенні. У всіх випадках суддя оцінює правомірність дій оперативних працівників.

Проблемним є питання судового контролю за використанням протоколів ОРД в кримінальному процесі з визначенням окремих процедур судового контролю за законністю й обґрунтованістю проведення оперативно-розшукових заходів, що обмежують права на таємницю листування, телефонних переговорів, поштових, телеграфних та інших повідомлень, на недоторканність житла (ч. 2 ст. 8 Закону про ОРД), що є одним із видів судового контролю поряд з іншими його видами, що забезпечують захист конституційних прав і свобод людини і громадянина на досудовому слідстві (за законністю та обґрунтованістю арешту чи продовження терміну утримання під вартою; за законністю, обґрунтованістю провадження слідчих дій, що обмежують права на таємницю листування, телефонних переговорів, поштових, телеграфних та інших повідомлень, на недоторканність житла (статті 165-165³, 177, 187, 187¹).

Порядок судового розгляду має передбачати предмет і об'єкти нагляду; суб'єкти, що здійснюють нагляд; зміст взаємних прав і обов'язків суддів і органів, що здійснюють ОРД; послідовність здійснення суддею наглядових дій тощо.

У ч. 2 ст. 8 закону про ОРД зазначено, що негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації проводяться за рішенням суду, прийнятим за поданням керівника відповідного оперативно-розшукового підрозділу або його заступника.

Отже, підставами судового розгляду матеріалів про обмеження конституційних прав людини і громадянина є звернення органів, що здійснюють ОРД, до суду з поданням про проведення конкретного оперативно-розшукового заходу. Одержання суддею подання є юридичним фактом, що зумовлює його обов'язок негайно розпочати розгляд наданих документів.

На практиці закономірно постає питання, які матеріали для обґрунтування свого рішення про проведення оперативно-розшукових заходів щодо втручання в зазначені конституційні права громадян мають бути надані оперативно-розшуковим підрозділом суду, адже в чинному законодавстві про ОРД й відомчих нормативно-правових актах це питання не розкривається.

Неясність закону створює умови для його довільного тлумачення, тому окремі оперативні працівники помилково вважають, що обґрунтування необхідності оперативно-розшукового заходу є правом оперативного підрозділу, а не його обов'язком.

Найбільш поширена форма судового контролю за ОРД – отримання в суді рішення на проведення ОРЗ, що обмежують конституційні права людини і громадянина.

Підставою для розгляду суддею питання про проведення оперативно-розшукових заходів є мотивована постанова одного з керівників органу, що здійснює ОРД.

Матеріали, надані оперативними підрозділами, розглядаються суддею одноосібно і оцінюються за внутрішнім переконанням.

Суд має право дати дозвіл на проведення чи відмовити в дозволі на проведення оперативно-розшукових заходів або вимагати надання додаткових матеріалів.

Рішення судді про надання дозволу на проведення оперативно-розшукових заходів та про відмову в цьому оформляють у вигляді мотивованої постанови.

Відповідно до Закону, подання про отримання дозволу на проведення ОРЗ, що обмежують конституційні права громадян, розглядаються невідкладно.

Постанова судді про відмову в проведенні ОРЗ оскарженню не підлягає.

Основними причинами відмови суду в задоволенні подань на проведення оперативно-розшукових заходів, що обмежують конституційні права громадян, можуть бути: наявність у матеріалах оперативно-розшукової справи та поданнях даних про те, що особа, щодо якої планується проведення відповідного оперативно-розшукового заходу, вчинила нетяжкий злочин; недостатня аргументація необхідності проведення заходів, що обмежують конституційні права громадян в той час, як необхідну оперативно-розшукову інформацію можна отримати за допомогою інших оперативно-розшукових заходів, що не обмежують конституційних прав громадян.

Проте орган, що здійснює ОРД, має право звернутись із цього питання до вищого суду. Разом з іншими матеріалами, що підтверджують необхідність та обґрунтованість проведення заходів, має бути постанова нижчого суду про відмову надати дозвіл на проведення заходів.

Розгляд матеріалів про обмеження конституційних прав громадян при проведенні оперативно-розшукових заходів передбачений ч. 2 ст. 8 закону про ОРД – це особливий вид судової діяльності, що ґрунтується на приписах статей 30, 31 Конституції України. Сутність його полягає у нагляді за законністю планованого чи здійснюваного (іноді – проведеного) оперативно-розшукового заходу. Такий нагляд є формою реалізації судової влади. Разом з тим він не може бути названий правосуддям, оскільки для нього не встановлено докладної процедури, що припускає змагальність і гласність. Об'єктивно обмежені можливості судді безпосередньо і повно дослідити необхідно для ухвалення рішення, тому що не всі відомості можуть бути надані йому (зокрема, не можуть бути надані дані про особистість суб'єктів, що беруть участь в ОРД, виходячи із вимог конфіденційності та забезпечення безпеки таких осіб).

Суддя, що виносив рішення про проведення оперативно-розшукових заходів, які обмежують конституційні права людини, не має права розглядати скаргу на дії органу, що здійснює ОРД у цій справі, а також вирішувати кримінальну справу, в якій приймалися процесуальні рішення на підставі оперативно-розшукових матеріалів.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягають тотожність і відмінність понять "контроль" і "нагляд"?
2. Які Ви знаєте форми контролю?
3. Які недоліки можуть бути виявлені при здійсненні відомчого контролю?
4. Що є предметом і об'єктом прокурорського нагляду за оперативно-розшуковою діяльністю?
5. Які права має прокурор при здійсненні нагляду за дотриманням законів в оперативно-розшуковій діяльності?
6. Що не входить до предмета прокурорського нагляду за оперативно-розшуковою діяльністю?
7. Що є предметом і об'єктом судового контролю за оперативно-розшуковою діяльністю?
8. Які типові недоліки форми подання на проведення оперативно-розшукових заходів, що обмежують конституційні права громадян?

Список літератури

1. Абросимова Е. Б. Судебная власть: конституционно-правовые аспекты: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1991. – 17 с.
2. Алехин А. П., Козлов Ю. М., Кармолицкий А. А. Административное право Российской Федерации: Учебник. – М., 1995. – Ч. 1. – 349 с.
3. Андрійко О. Ф. Державний контроль і тенденції його розвитку в умовах ринкових відносин // Правова держава. – К., 1993. – Вип. 4. – С. 49–53.
4. Бакрадзе А. Надзор за законностью оперативно-розыскных мер // Соц. законность. – 1969. – № 2. – С. 41–43.
5. Басков В. Прокурорский надзор за оперативно-розыскной деятельностью при расследовании преступлений // Вестн. Моск. ун-та. – 1998. – № 4. – С. 34–50. – Сер. 11, Право.
6. Басков В. И. Прокурорский надзор: Учебник. – М.: Изд. БЕК, 1995. – 546 с.
7. Багаутдинов Ф. Состояние и перспективы судебного контроля // Рос. юстиция. – 2001. – № 3. – С. 24–26.
8. Белозеров Ю. Н., Марфицин П. Г. Обеспечение прав и законных интересов личности в стадии возбуждения уголовного дела: Учеб. пособие. – М., 1994. – С. 65.
9. Березовская С. Г. Прокурорский надзор за законностью правовых актов органов управления в СССР. – М.: Госюриздат, 1959. – 136 с.
10. Белкін Д. Конституція України – Закон прямої дії // Право України. – 1997. – № 1. – С. 71–72.
11. Братель С. Г. Громадський контроль за діяльністю міліції: дис. ... к-та юр. наук: 12.00.07. – К, 2007. – 227 с.

12. Быков Л. А., Квелидзе Г. А. Прокурорский надзор за исполнением законов в деятельности органов дознания и предварительного следствия МВД. – Тбилиси: Сочбота Сокортвелло, 1975. – 189 с.
13. Быкова Е. В. Судебный контроль за предварительным расследованием преступлений во Франции: дис. ... к-та юр. наук: 12.00.09. – М.: НИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1996. – с.
14. Гаврилов В. В. Сущность прокурорского надзора в СССР. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1984. – 152 с.
15. Гаращук В.М. Контроль та нагляд у державному управлінні: Навч. п. сіб. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 1999. – 55 с.
16. Горшенев В.М. Контроль как правовая форма деятельности / В.М.Горшенев, И.Б. Шахов. – М.: Юрид. лит., 1987. – 176 с.
17. Горяинов К. К., Кваша Ю. Ф., Сурков К. В. Федеральный закон “Об оперативно-розыскной деятельности”: Комментарий. – М.: Новый Юрист, 1997 – 576 с.
18. Грошевой Ю. М. Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие / Ю. М. Грошевой. – Х.: Вища шк., 1986. – 185 с.
19. Грошевой Ю. М., Пышнев Ю. М. Теоретические проблемы соотношений прокурорского надзора и ведомственного (вневедомственного) контроля в (системе АПК). – К.: УМКВО, 1992. – 120 с.
20. Давев В. Г., Маршунев М. Н. Основы теории прокурорского надзора. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 135 с.
21. Даффи П. Европейская конвенция о правах человека и эффективность судебной защиты // Судебный контроль и права человека. – М., 1996. – С. 138–141.
22. Досатиев В. Подсудность дел о правонарушениях в досудебных стадиях уголовного процесса // Рос. юстиция. – 2000. – № 8. – С. 22–23.
23. Доля Е. Закон об оперативно-розыскной деятельности // Рос.юстиция. – 1996. – №2. – С. 35–37.
24. Дорошков В. Судебный контроль за деятельностью органов предварительного расследования // Рос.юстиция. – 1999. – № 7. – С. 26–28.
25. Про оперативно-розыскную діяльність: Закон України від 18.12.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
26. Про прокуратуру: Закон України від 05.11.1991р. // Там само. – 1991. – № 53. – Ст. 793.
27. Засыпкина Н. К. Предмет прокурорского надзора за законностью рассмотрения уголовных дел в суде // Прокур.надзор и укрепление соц. законности в Сов.гос-ве. – Свердловск, 1981. – С. 142–144.
28. Зеленецкий В.С. Прокурорский надзор за исполнением органами дознания и досудебного следствия законов при приеме, регистрации, проверке и разрешении заявлений и сообщений о преступлениях. – Харьков., 2004.
29. Зеленецкий В. С., Козьяков И. Н. Ведомственный контроль и прокурорский надзор за законностью оперативно-розыскной деятельности. – Харьков.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образов. инициатив, 2003. – 256 с.
30. Зозулинський Б. Щодо нагляду за законністю оперативно-розшукової діяльності // Право України. – 1995. – № 5-6. – С. 21–23.
31. Ильинский И. П., Щетинин Б. В. Конституционный контроль и охрана конституционной законности в социалистических странах // Совет. гос-во и право. – 1969. – №9. – С. 40–44.

32. История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917-1954 гг.: Сб. док. / Под ред. С. А. Голунского. – М.: Юрид. лит-ра, 1955. – 635 с.
33. Карпечкін П. Судова влада на сучасному етапі // Вісн. прокуратури. – 2003. – № 5 (23). – С. 56–59.
34. Кашепов В. П. Институт судебной защиты прав и свобод граждан и средства ее реализации // Гос-во и право. – 1998. – № 2. – С. 68.
35. Киселев А. А. О некоторых проблемах прокурорского надзора за оперативно-розыскной деятельностью // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – № 4. – С.95–99.
36. Ковтун Н.Н. Правосудие: единство и дифференциация уголовно-процессуальной формы // Уголовно-процес. діяльність. Теорія. Методологія. Практика. – Н. Новгород: Нижегород. акад. МВД России, 2001. – С. 19–29.
37. Козусев А. Надзор за исполнением законов в оперативно-розыскной деятельности // Законность. – 1997. – № 2. – С. 19–22.
38. Козьяков І. Прокурорський нагляд та судовий контроль за оперативно-розшуковою діяльністю при розслідуванні злочинів // Право України. – 1999. – 21–21, 33.
39. Козьяков І. Прокурорський нагляд за законністю оперативно-розшукової діяльності: його проблеми // Право України. – 2000. – №1. – С. 84–87.
40. Колбаш Г. Н. Соотношение предварительного следствия и судебного разбирательства. – М.: Юрид. лит., 1975. – 160 с.
41. Колоколов Н. А. Судебный контроль на стадии предварительного расследования. – Курск, 2000. – 336 с.
42. Конституционная законность и прокурорский надзор: Сб. науч. тр. – М.: Манускрипт, 1994. – 71 с.
43. Кореневский Ю.В. Судебная практика и совершенствование предварительного расследования. – М.: Юрид. лит., 1973. – 199 с.
44. Кривобок В. В. Щодо співвідношення судового та прокурорського контролю за забезпеченням конституційних прав громадян у кримінальному судочинстві // Вісн. Верховного Суду України. – 2000. – № 5(21). – С. 51–52.
45. Кримінальний процес України: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / Ю. М. Грошевий, Т. М. Мірошніченко, Ю. В. Хоматов та ін.; За ред. Ю. М. Грошевого та В. М. Хотенця. – Х.: Право, 2000. – 496 с.
46. Кулаков В. Особливості прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність// Право України. – 1997. – № 7. – С. 10–12.
47. Курочка М. Й. Законність в ОРД та прокурорський нагляд за її дотриманням / За ред. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. – 160 с.
48. Михайленко О. Р. Система меж прокурорського нагляду по забезпеченню законності // Проблеми розвитку прокуратури України в умовах становлення демократичної правової держави: матеріали респ. наук.-практ. конф. 26 грудня 1995 р. – К., 1996. – С. 56–60.
49. Михайлов В. Ф. Надзор за соблюдением законности при исполнении приговоров – отрасль прокурорского надзора // Вопр. прокурор. надзора – М.: Юрид. лит-ра, 1972. – С. 103–108.
50. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю: Наказ Голови СБУ № 52 від 01.03.2001 р. – К.: СБУ, 2001. – 33 с.

51. Нафиев С. Х., Васин А. Л. Европейские стандарты обеспечения конституционных прав личности при расследовании преступлений. – Казань, 1998.
52. Петрухин И. Л. Прокурорский надзор и судебная власть: учеб. пособ. – М.: Проспект, 2001. – 88 с.
53. Петрухин И. Л. Прокурорский надзор и судебный контроль за следствием // Рос. юстиция. – 1998. – № 9. – С. 13–14.
54. Петрухин И. Л. Частная жизнь (правовые аспекты) // Гос-во и право. – 1999. – №1. – С. 64–73.
55. Петрухин И.Л. Системный подход к изучению эффективности правосудия // Советское государство и право. – 1976. – № 1. – С. 75–81.
56. Пешков М. Прослушивание и электронное наблюдение в уголовном процессе США // Рос. юстиция. – 1997. – № 4. – С. 53–57.
57. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ: Підруч. // За заг. ред. Ю. Ф. Кравченко. – К.: МВС України, 1999. – 700 с.
58. Погорельський М. А. Судовий контроль за оперативно-розшуковою діяльністю як засіб захисту прав людини // Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні: Матеріали IX регіон. наук.-практ. конф. 13–14.02.2003 р.). – Л., 2003. – С. 542–543.
59. Погорельський М. А. Судовий контроль і прокурорський нагляд за використанням протоколів оперативно-розшукових заходів як доказів у кримінальному процесі // Вісн. Верховного Суду України. – К., 2003. – № 2. – С. 32–38.
60. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон України від 01.12.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №52. – Ст. 455.
61. Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними: Закон України від 18.11.1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – №9. – Ст. 34.
62. Про Конституційний суд України: Закон від 16.10.1996 р. // Там само. – 1996. – №49. – Ст. 272.
63. Про Положення про Комітет у справах нагляду за страховою діяльністю: Указ Президента України від 12.11.1999 р. // <http://www.president.gov.ua>.
64. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон від 23.12.1997 р. // Там само. – 1998. – №20. – Ст. 99.
65. Прокурорський нагляд в Україні: Підруч. / Ю. М. Грошевий, І. Є. Марочкін та ін.; за ред. Ю. М. Грошевого, І. Є. Марочкіна. – Д.: “Донецчина”, 1997. – 256 с.
66. Решняк М. Г. Прослушивание телефонных переговоров как элемент розыска скрывшегося обвиняемого // Юрист. – 1997. – № 12. – С. 57–58.
67. Руденко М. Про співвідношення державного контролю і прокурорського нагляду (концептуальні зауваження на перехідний період) // Право України. – 1997. – №5. – С. 29–33.
68. Савицкий В. М. Очерк теории прокурорского надзора в уголовном судопроизводстве. – М.: Наука, 1975. – 383 с.
69. Сазонов Б. Прокурор и оперативно-розыскная деятельность // Законность. – 1993. – № 11. – С. 11–14.
70. Суйц В.П. Внутрипроизводственный контроль. – М.: Финансы и статистика, 1987. – 125 с.
71. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. – М.: Астрель, 2003. – 4-е изд. – 671 с.

Список літератури

72. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – М.: Русский язык, 1999. – Т. 1 – 3-е изд. – 624 с.
73. Шишкін В. І. Правомочність суддів Канади в санкціонуванні деяких заходів спеціальних служб // Наук. вісн. Акад. СБ України, 1996. – № 2. – С. 52–57.
74. Шишкін В. І. Регулювання деяких аспектів діяльності спецслужб у судовій процедурі США // Наук. вісн. Акад. СБ України, 1997. – № 5. – С. 85–88.
75. Шумилов А. Прокурорский надзор – театральная декорация на сцене наших спец-служб? // Рос. юстиция. – 1995. – № 3. – С. 26–27.
76. Якунов Р. Х., Батюк В. И., Галузо В. Н. Надзор прокурора и судебный контроль за исполнением законов в стадии предварительного расследования: лекция. – М.: МЮИ МВД России, 1998. – 28 с.

ТЕМА 8

Підрозділи, уповноважені проводити оперативно-розшукову діяльність

8.1. Види підрозділів, що виконують оперативно-розшукову діяльність

Підрозділи, що виконують оперативно-розшукову діяльність, є складовою частиною державних правоохоронних органів, одна із функцій яких – правоохоронна діяльність, що спеціалізуються на проведенні визначених нормативно-правовими актами оперативно-розшукових, контррозвідувальних, розвідувальних заходів з метою запобігання злочинам, виявлення їх ознак та осіб, що готують або вчинили злочини.

Відповідно до ст. 5 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, підрозділами, які уповноважені проводити ОРД, є такі:

Міністерство внутрішніх справ України – кримінальна, транспортна та спеціальна міліція, спеціальні підрозділи, що проводять боротьбу з організованою злочинністю, судова міліція.

У системі МВС України особливе місце посідає кримінальна міліція, до складу якої входять підрозділи, що мають повноваження проводити ОРД, а саме: Департамент карного розшуку, Департамент Державної служби боротьби з економічною злочинністю; Департамент боротьби з незаконним обігом наркотиків; Департамент боротьби зі злочинами, пов’язаними з торгівлею людьми; Департамент кримінальної міліції у справах дітей; Департамент оперативної служби; Департамент оперативно-технічних заходів; Управління спеціальних операцій;

Служба безпеки України – розвідка, контррозвідка, військова контррозвідка, захист національної державності, спеціальні підрозділи боротьби з корупцією та організованою злочинністю, оперативно-технічні, внутрішньої безпеки, оперативного документування, боротьби з тероризмом і захисту учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів;

Державна прикордонна служби України – розвідувальний орган спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону, підрозділи з охорони державного

8.2. Обов'язки підрозділів, що проводять оперативно-розшукову діяльність

кордону органів охорони державного кордону та Морської охорони, забезпечення внутрішньої безпеки, забезпечення власної безпеки, оперативного документування та оперативно-технічні;

Управління державної охорони – підрозділ оперативного забезпечення охорони винятково з метою гарантування безпеки осіб та об'єктів, щодо яких здійснюється державна охорона;

- *органи державної податкової служби* – оперативні підрозділи податкової міліції;
- *органи і установи Державного департаменту України з питань виконання покарань* – оперативні підрозділи;
- *розвідувальний орган Міністерства оборони України* – оперативні, оперативно-технічні, та підрозділ власної безпеки.

Законодавець передбачає, що проведення оперативно-розшукової діяльності іншими підрозділами зазначених органів, підрозділами інших міністерств, відомств, громадськими, приватними організаціями та окремими особами *забороняється*.

Відповідно до чинного законодавства, оперативні підрозділи поділяються на два види: ті, що проводять оперативно-розшукову діяльність і наділені повноваженнями вести роботу з негласними співробітниками (гласні), і ті, що сприяють їх здійсненню, зокрема оперативно-технічні та оперативно-пошукові (негласні), які проводять ОРД лише за завданнями гласних підрозділів.

8.2. Обов'язки підрозділів, що проводять оперативно-розшукову діяльність

Обов'язки оперативних підрозділів полягають у беззастережному виконанні покладених на них законодавством дій для досягнення цілей ОРД і виконання покладених на них завдань.

Законодавчо визначено два види обов'язків: викладені в Законі України “Про оперативно-розшукову діяльність” і передбачені іншими нормативно-правовими актами, а саме – Законами України “Про міліцію”, “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”, “Про службу безпеки України” та ін.

Отже, відповідно до вимог ст. 7 Закону про ОРД, підрозділи, які проводять ОРД, зобов'язані:

- 1) у межах своїх повноважень відповідно до законів, що становлять правову основу ОРД, вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо запобігання злочинам, своєчасного їх виявлення, припинення і розкриття та з'ясування причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, здійснювати профілактику правопорушень;
- 2) виконувати письмові доручення слідчого, вказівки прокурора, ухвали суду і запити повноважних державних органів, установ та організацій про проведення оперативно-розшукових заходів;
- 3) виконувати запити відповідних міжнародних правоохоронних організацій та правоохоронних органів інших держав на підставі договорів і угод;
- 4) інформувати відповідні державні органи про відомі їм факти та дані, що свідчать про загрозу безпеці суспільства і держави, а також про порушення законодавства, пов'язані зі службовою діяльністю посадових осіб;
- 5) налагоджувати взаємодію між собою та іншими правоохоронними органами, в тому числі відповідними органами іноземних держав та міжнародних антитерористичних організацій, з метою швидкого і повного розкриття злочинів та виявлення винних;
- 6) забезпечити із залученням інших підрозділів безпеку працівників суду і правоохоронних органів, осіб, які надають допомогу, сприяють оперативно-розшуковій діяльності, осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів;
- 7) брати участь у здійсненні заходів щодо фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, а також у проведенні спеціальної перевірки допуску до особливих робіт.

8.3. Права підрозділів, які проводять оперативно-розшукову діяльність

Права оперативних підрозділів – це комплекс заходів, передбачених нормативно-правовими актами, для належного виконання поставлених перед оперативними підрозділами обов'язків з метою вирішення завдань

оперативно-розшукової діяльності, а саме – пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України. Як і обов'язки, права поділяються на два види: 1) передбачені Законом України “Про оперативно-розшукову діяльність” і 2) визначені іншими законами.

Згідно зі ст. 8 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, оперативні підрозділи для виконання ОРД мають право:

- 1) опитувати осіб за їх згодою, використовувати їх добровільну допомогу;
- 2) проводити контрольну та оперативну закупівлю і постачання товарів, предметів та речовин, у тому числі заборонених для обігу, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форм власності з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь. Порядок проведення оперативної закупівлі та контрольного постачання визначається нормативними актами Міністерства внутрішніх справ України, податкової міліції, Служби безпеки України, погодженими з Генеральною прокуратурою України та зареєстрованими у Міністерстві юстиції України;
- 3) порушувати в установленому законом порядку питання проведення перевірок фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності та осіб, які займаються підприємницькою діяльністю або іншими видами господарської діяльності індивідуально, і брати участь у їх проведенні;
- 4) ознайомлюватися з документами і даними про діяльність підприємств, установ та організацій, вивчати їх; за рахунок коштів, що виділяються на утримання підрозділів, які проводять ОРД, виготовляти копії таких документів, на вимогу керівників підприємств, установ та організацій – виключно на території таких підприємств, установ та організацій, а з дозволу суду – витребувати документи й дані про діяльність підприємств, установ, організацій, а також про спосіб життя окремих осіб, підозрюваних у підготовці або вчиненні злочину, джерело та розміри їх доходів із залишенням копій таких документів та опису вилучених документів особам, в яких вони витребувані, та забезпеченням їх збереження і повернення у встановленому порядку;

- 5) проводити операції щодо захоплення злочинців, припинення злочинів, розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб;
- 6) відвідувати житлові та інші приміщення за згодою їх власників або мешканців для з'ясування обставин вчиненого або такого, що готується, злочину, а також збирати відомості про протиправну діяльність підозрюваних або осіб, щодо яких провадиться перевірка;
- 7) негласно виявляти й фіксувати сліди тяжкого або особливо тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, чи одержувати розвідувальну інформацію, у тому числі шляхом проникнення оперативного працівника у приміщення, транспортні засоби, на земельні ділянки;
- 8) здійснювати проникнення в злочинну групу негласного працівника оперативного підрозділу або особи, яка співпрацює з останнім, із збереженням у таємниці достовірних даних про їх особистість. Про необхідність такого проникнення приймають постанову, яку затверджує начальник відповідного органу;
- 9) знімати інформацію з каналів зв'язку, застосовувати інші технічні засоби її отримання;
- 10) контролювати шляхом відбору за окремими ознаками телеграфно-поштової відправлення;
- 11) здійснювати візуальне спостереження в громадських місцях із застосуванням фото-, кіно- і відеозйомки, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів;
- 12) мати гласних і негласних штатних і позаштатних працівників;
- 13) налагоджувати конфіденційну співпрацю з особами на засадах добровільності;
- 14) отримувати від юридичних та фізичних осіб безкоштовно або за винагороду інформацію про злочини, які готуються або вчинені, та про загрозу безпеці суспільства і держави;
- 15) використовувати за згодою адміністрації службові приміщення, транспортні засоби та інше майно підприємств, установ, організацій, а так само за згодою осіб – житло, інші приміщення, транспортні засоби і майно, які їм належать;
- 16) створювати з метою конспірації підприємства, організації, використовувати документи, які зашифровують особу чи відомчу

належність працівників, приміщень і транспортних засобів оперативних підрозділів;

17) створювати і застосовувати автоматизовані інформаційні системи;

18) застосовувати засоби фізичного впливу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю на підставах і в порядку, встановлених законами про міліцію, Службу безпеки, Державну прикордонну службу України, державну охорону органів державної влади України та посадових осіб.

Для виконання окремих доручень у процесі ОРД можуть бути залучені працівники інших підрозділів.

Запитання для самоконтролю

1. *Які підрозділи проводять оперативно-розшукову діяльність в Україні?*
2. *Які підрозділи займаються оперативно-розшуковою діяльністю в системі МВС України?*
3. *Які права мають підрозділи, що проводять оперативно-розшукову діяльність?*
4. *Якими є обов'язки підрозділів, що проводять оперативно-розшукову діяльність?*

Список літератури

1. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
2. Оперативно-розыскная деятельность: Учеб. / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шуилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 794 с. – (Серия “Высшее образование”).
3. *Погорецький М. А.* Оперативно-розшукова діяльність: правові основи (структурно-логічні схеми): Навч. посіб. / За ред. Ю. М. Грошевого. – Х. – РВФ “Арсис, ЛТД”, 2005. – 192 с.
4. *Погорецький М. А.* Проект Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” потребує подальшого вдосконалення // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – К., 2008. – № 18. – С. 303–313.
5. *Погорецький М. А.* Спеціальні підрозділи по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю: проблеми порушення кримінальних справ // Вісн. прокуратури. – 2002. – № 6. – С. 53–58.
6. Популярна юридична енциклопедія. – К.: Юрінком Інтер, 2002.

ТЕМА 9

Оперативно-розшукова профілактика злочинів

9.1. Поняття і значення оперативно-розшукового запобігання злочинам та їх профілактики

Своєчасне запобігання злочинам у діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ України має велике юридичне значення і є першочерговим за нормативно-правовими актами та відомчими наказами.

Попередження злочинів – досить складна діяльність, про що свідчить і сама термінологія. У перекладі з грецької означає “попередити”, “запобігти”. Крім виразу “попередження злочинів”, часто використовують і такі терміни, як “профілактика”, “запобігання”, “припинення”. Ці терміни застосовуються також у медичній практиці, виражаючи заходи забезпечення здоров'я та запобігання захворюванням.

Елементами попередження злочинів є профілактика, запобігання та припинення. Кожний є відносно самостійним, але всі вони взаємопов'язані між собою і мають одну й ту саму мету – запобігти вчиненню злочину.

Спробуймо з'ясувати відмінність між зазначеними діями.

Із кримінологічного погляду, попередження правопорушень є системою загальних і спеціальних заходів, які органи державної влади, громадські організації, правоохоронні органи проводять з метою нейтралізації, ослаблення чи усунення факторів, що спричиняють злочини та інші правопорушення, вплив на потенційних правопорушників з метою утримати їх від вчинення протиправних дій.

Попередженням злочинів займаються як державні, так і громадські організації, аби запобігти злочину й усунути умови, які його породжують.

У курсі кримінології попередження злочинів тлумачиться як особливий вид соціального управління, що має забезпечити безпеку правоохоронних цінностей і полягає у розробленні та здійсненні спеціальних

9.1. Поняття і значення оперативно-розшукового запобігання злочинам та їх профілактики

заходів щодо виявлення й усунення детермінант злочинності, тобто чинників у різних сферах і на різних рівнях суспільного життя, що зумовлюють злочинність, а також запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

О. М. Джужа вважає попередження злочинів системою соціальних і правових заходів щодо усунення причин та умов скоєння злочинів, яка є провідною у запобіганні злочинності та її ліквідації.

Отже, оперативно-розшукове попередження злочинів є оперативно-розшуковою діяльністю уповноважених на те підрозділів і спрямована на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють їх скоєнню, а також на виявлення осіб, схильних до вчинення протиправних дій, і вчинення щодо них профілактичного впливу.

Запобігання означає уникнення чогось, що заздалегідь готується.

У юридичній енциклопедії запобігання злочинності тлумачиться як соціальна діяльність, що полягає в усуненні причин та умов злочинності і є різновидом соціального контролю та соціальної профілактики антигромадської поведінки, зокрема тієї, що виявляється у вчиненні злочинів.

За рівнем сформованості причин і умов злочинної поведінки і пов'язаним із ними моментом її реалізації у запобіганні злочину розрізняють:

- профілактику, яка здійснюється до формування злочинного умислу;
- запобігання, тобто заходи, до яких вдаються після сформування злочинного умислу до початку вчинення злочину;
- припинення злочину – запобіжні заходи, здійснювані після початку кримінальнокарних дій.

Під запобіганням ми розуміємо дії, спрямовані на встановлення осіб, що планують конкретні злочини, і вжиття заходів, які унеможливають реалізацію їх намірів.

Я.Ю. Кондратьєв у монографії “Теоретичні правові та оперативно-тактичні засади запобігання злочинам оперативними підрозділами кримінальної міліції” роз’яснює, що запобігання злочину є похідним від об’єкта і предмета ОРД і його властивості відповідають специфіці предмета оперативно-розшукової діяльності.

Автор також розрізняє запобігання в широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні це комплексне використання оперативно-розшукових сил і засобів, у вузькому – використання оперативно-

розшукових сил і засобів як спеціально, чітко врегульована законом і підзаконними актами діяльність оперативних підрозділів щодо протидії кримінальній активності конкретних осіб.

Отже, під запобіганням злочинів слід розуміти комплекс оперативно-розшукових заходів, спрямованих на виявлення осіб, що замислили і підготували злочини, і профілактичний вплив стосовно них з метою унеможливлення продовження, завершення та реалізації кримінальних намірів.

Припиняти означає перервати будь-яку дію, процес, стан, що триває; змушувати когось перестати робити щось чи поводити себе відповідно до встановленого порядку.

Припинення злочинів є діяльністю оперативних підрозділів та інших правоохоронних органів, яка спрямована на те, щоб унеможливити продовження й завершення злочину, знешкодити злочинні дії на стадії підготовки чи замаху на злочин, припинити злочин, що готується.

І. В. Сервецький у науково-практичному коментарі закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” припиненням злочину вважає застосування оперативно-розшукових заходів до конкретної особи або групи осіб з метою позбавити їх реальної можливості продовжувати вчинення злочину.

Для припинення злочину потрібні: інформація про те, що вчиняється злочин; прямий контакт із фігурантом для того, щоб припинити його дію і за можливості затримати фігуранта для подальших слідчих дій.

На думку російського кримінолога Г. А. Аванесова, поняття “припинення злочину” використовується зазвичай лише тоді, коли йдеться про припинення вже розпочатого злочину.

Отже, припинення злочинів є оперативно-розшуковою діяльністю оперативних підрозділів з метою перервати злочин, який мають намір вчинити ті чи інші особи.

Профілактика злочинів – це особливий вид соціального управління, який має на меті гарантувати безпеку правоохоронних цінностей і полягає в розробленні і здійсненні системи цілеспрямованих заходів щодо виявлення та усунення причин злочинів, умов, які сприяють їх здійсненню, а також запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

Відповідно до ст. 1 проекту Закону України “Про профілактику злочинів” від 12.05. 1998 р. під профілактикою злочинів розуміють здійснення системи заходів щодо виявлення й усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів.

У кримінології визначено декілька рівнів профілактики злочинів, а саме:

- загальносоціальна, що здійснюється у суспільстві загалом;
- у соціальних групах і колективах;
- індивідуальна (рання і безпосередня).

Отже, профілактику слід поділяти на загальну й індивідуальну. *Загальна профілактика* – це діяльність щодо виявлення детермінант злочинності, а також розроблення і здійснення заходів щодо їх усунення чи нейтралізації.

Індивідуальна профілактика є системою цілеспрямованого, організованого з урахуванням педагогічних вимог виховного впливу на свідомість, почуття, волю профілактованої особи з метою усунення, нейтралізації, блокування в неї негативних і одночасно формування позитивних якостей, стереотипів і звичок законотворчої поведінки, тобто здійснення профілактичного впливу – сукупності різних впливів з метою позбавлення та усунення антисуспільних намірів у свідомості осіб, які вчиняють або потенційно здатні припуститись правопорушень.

Заходами загальної профілактики злочинів є такі: профілактична перевірка; профілактичний припис; повідомлення про невиконання профілактичного припису; кримінологічне дослідження; роз'яснення положень законодавства України з питань профілактики злочинів; інформування населення про стан злочинності; засоби і методи захисту населення від злочинних посягань.

Індивідуальна профілактика злочинів передбачає такі заходи: роз'яснення суспільної небезпечності поведінки особи, яка скоїла правопорушення, та усне її попередження про неприпустимість протиправних і антигромадських дій; офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки; профілактичний облік в органах внутрішніх справ чи служби безпеки і здійснювані у зв'язку з цим заходи; адміністративний нагляд ОВС; соціальний патронаж.

Отже, запобіжна діяльність правоохоронних органів складається з профілактики, запобігання і припинення злочинів, серед яких особливе місце посідає оперативно-розшукова профілактика.

Н.Є. Філіпченко вирізняє три її рівні:

- вирішення великих соціальних, економічних та інших життєвих проблем, що гарантує безпосередній планомірний вплив на всі прояви антигромадської поведінки;

- здійснення впливу на конкретні соціальні групи, в яких відбуваються негативні явища, зокрема, оперативне усунення різних недоліків, виявлених у житті колективу (соціальної групи);
- індивідуальна профілактична робота – позитивне заміщення системи ціннісних орієнтирів особи, поведінка якої заслуговує на особливу увагу.

У теорії ОРД оперативно-розшукову профілактику визначено як систему цілеспрямованих оперативно-профілактичних та інших передбачених чинним законодавством заходів, що проводяться стосовно осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, для здійснення оперативного контролю за ними, профілактичного впливу та профілактики злочинів, які готуються.

На думку І. П. Козаченка, оперативно-розшукова профілактика – це самостійна форма ОРД, а саме – цілісна система оперативного контролю і профілактичного впливу відносно осіб, криміногенної обстановки (ситуації) та інших антисуспільних явищ, попередження задуманих злочинів і тих, що готуються, з використанням оперативно-розшукових сил, засобів і методів. Оперативно-розшукова профілактика покладається на суб'єктів, які цілеспрямовано здійснюють профілактику злочинів як явну функцію, мають можливість вибирати лінії поведінки, мають у своєму розпорядженні спеціальні сили, заходи, методи і засоби профілактичного впливу.

На основі практичної діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ України і теоретичних засад ОРД доцільно вирізнити такі напрями оперативно-розшукової профілактики:

- 1) усунення причин і запобігання виникненню умов, які сприяють вчиненню злочинів (загальна профілактика);
- 2) виявлення осіб, від яких слід очікувати вчинення злочинів, з метою необхідного профілактичного впливу (індивідуальна профілактика);
- 3) запобігання злочинам.

Отже, оперативно-розшукова профілактика відрізняється від інших видів профілактики ще й тим, що вивчає особливості не тільки гласної, а й негласної діяльності оперативних підрозділів щодо усунення умов, які сприяють вчиненню злочинів, а також впливу на осіб, яких профілактують за допомогою сил, заходів, засобів і методів, що є в їх розпорядженні.

Таким чином, оперативно-розшукова профілактика злочинів є врегульованою нормативно-правовими актами діяльністю оперативних підрозділів з проведення систематичного контролю за оперативною ситуацією з метою усунення причин та запобігання виникненню умов, що сприяють їх вчиненню, і виявлення осіб, від яких слід очікувати вчинення правопорушень, та здійснення на них профілактичного впливу з метою запобігання вчиненню задуманих злочинів або тих, що готуються.

9.2. Нормативно-правове регулювання оперативно-розшукової профілактики злочинів

Для здійснення оперативної профілактики злочинів оперативні працівники повинні знати і чітко виконувати вимоги законів і підзаконних нормативних актів, які дають змогу уникнути як порушень законності і прав об'єктів профілактики, так і невиконання оперативними працівниками визначених відомчими нормативними актами їхніх дій.

Відповідно до чинного законодавства України, а також до міжнародних угод про права людини, профілактика злочинів є одним із пріоритетних напрямів державної діяльності; головним завданням усіх органів державної влади, правоохоронних органів, серед яких особливе місце посідають органи внутрішніх справ.

Стан профілактики злочинів нині потребує поліпшення, використання нових форм і методів цієї роботи. Оперативно-слідча практика свідчить, що оперативна профілактика нині має декларативний характер, що підтверджують проведені авторами опитування оперативних працівників ОВС. На запитання "Чи є актуальною оперативна профілактика злочинів у Вашому оперативному підрозділі?" 88,4% респондентів відповіли заперечливо і лише 11,6% вважали, що це питання є актуальним. Пояснити це можна тим, що основним показником оцінювання роботи оперативного підрозділу є кількість викритих злочинів, відшкодування завданих збитків, а не їх профілактика.

Викриття злочинів має загальне *превентивне* значення, але конкретна профілактика в процесі викриття злочину майже не здійснюється, при цьому можуть бути виявлені причини і умови, які сприяють вчи-

ненню правопорушення, однак здійснення заходів щодо їх усунення виходить за межі викриття злочину. І лише на стадії досудового слідства слідчий, орган дізнання, відповідно до ст. 23-1 КПК України, може вносити подання фізичній, юридичній особі про вжиття заходів щодо усунення цих причин і умов.

На нашу думку, доти, доки не буде змінено оцінювання роботи оперативних підрозділів не тільки з юридичного погляду, а й фактично, про що зазначають фахівці з ОРД, а саме — доки гонитва за кількісними показниками не буде замінена на якісно-кількісні і одним із елементів оцінювання роботи стане наявність не тільки порушеної кримінальної справи, а й наявність судового рішення, що набрало законної сили, і доки оперативно-розшукова профілактика злочинів не стоятиме на першому плані, ставлення населення до міліції не зміниться на краще.

Як відомо з історії становлення оперативних підрозділів, завдання оперативної профілактики злочинів було поставлено перед ними ще на початку їх діяльності.

У другій половині 50-х років ХХ ст. по суті вперше було узагальнено досвід роботи оперативних підрозділів і розпочато розроблення теоретичних основ профілактичної діяльності, формувались певні об'єктивні передумови для поєднання заходів профілактики і викриття злочинів у роботі оперативних підрозділів, намітилася тактика виявлення злочинів та контингенту осіб, які здійснюють приховані злочинні дії, у сфері своєї діяльності.

Протягом 60–70 років ХХ ст. удосконалювалося правове регулювання діяльності оперативних підрозділів, що створило основу для оперативно-профілактичної діяльності.

Відповідно до ст. 1 Кримінального кодексу України, завданням кримінального законодавства є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності від злочинних посягань, а також запобігання злочинам.

28.12.1960 р. прийнято Кримінально-процесуальний кодекс України, відповідно до якого (ст. 103) на органи дізнання покладено вжиття необхідних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину і осіб, що його вчинили, а за ст. 23 при проведенні дізнання, досудового слідства і судового розгляду кримінальної справи орган дізнання, слідчий, прокурор зобов'язані *виявити причини і умови, які сприяють вчиненню злочину*.

Як зазначає колишній співробітник карного розшуку І.І. Карпец у книзі "Сыск (записки начальника уголовного розыска)", у 60–70-ті роки

XX ст., коли велике значення надавалося профілактиці і припиненню злочинів, було створено навіть спеціальну систему реєстрації і звітності про кількість злочинів, припинених співробітниками міліції.

Після проголошення незалежності України і розвитку нових економічних відносин для успішного виявлення злочинів Верховна Рада, Президент, Уряд України стали більше приділяти уваги профілактиці злочинності в державі. Для цього створювалася відповідна правова база, зокрема в такій новій галузі права, як оперативно-розшукова діяльність.

Відповідно до закону України “Про міліцію” від 20.12.1990 р., на міліцію було покладено низку функцій, серед яких особливе місце відведено оперативно-розшуковій та профілактичній діяльності.

У ст. 2 цього закону основними завданнями міліції визначено: запобігання правопорушенням, їх виявлення, розкриття і припинення злочинів, розшук осіб, які їх вчинили.

Для виконання цих завдань працівники міліції зобов’язані виявляти злочини, запобігати їм, припиняти й розкривати їх, вживати з цією метою оперативно-розшукових та профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством; виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню правопорушень; вживати у межах своєї компетенції заходів щодо їх усунення; проводити профілактичну роботу серед осіб, схильних до вчинення злочинів.

Для більш успішного запобігання злочинам та їх розкриття 18.02.1992 р. було ухвалено дуже важливий для оперативних підрозділів Закон України “Про оперативно-розшукову діяльність”.

Основними завданнями ОРД було визначено пошук і фіксацію фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб, груп з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства.

Згідно зі ст. 7 цього закону, основними обов’язками оперативних підрозділів є: у межах своїх повноважень відповідно до законів, що становлять правову основу оперативно-розшукової діяльності, вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, своєчасного виявлення, припинення і розкриття злочинів та визначення причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, здійснювати профілактику правопорушень.

За ст. 6 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” основними напрямками боротьби

з організованою злочинністю у діяльності оперативних підрозділів є: виявлення та усунення або нейтралізація негативних соціальних процесів і явищ, що породжують організовану злочинність та сприяють їй; запобігання виникненню організованих злочинних угруповань; запобігання встановленню корумпованих зв'язків з державними службовцями та посадовими особами, втягненню їх у злочинну діяльність; протидія використанню учасниками ОЗУ у своїх інтересах громадських об'єднань і засобів масової інформації; запобігання легалізації коштів, добутих злочинним шляхом, використання суб'єктів господарювання для реалізації злочинних намірів тощо.

У ст. 19 Закону України "Про державну податкову службу в Україні" визначено, що податкова міліція виконує оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну та охоронну функції. При цьому на них покладено завдання, серед яких запобігання злочинам та іншим правопорушенням у сфері оподаткування тощо.

Служба безпеки України – це державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. На її підрозділи, згідно зі ст. 2 Закону України "Про службу безпеки України", покладено завдання щодо попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 510 від 05.07.1993 р. "Про утворення Державної служби боротьби з економічною злочинністю", до головних завдань цього підрозділу належать: своєчасне припинення злочинів у сфері економіки та запобігання їм; аналіз і прогнозування криміногенних процесів в економіці та своєчасне інформування про них органів виконавчої влади; виявлення причин і умов, які сприяють вчиненню правопорушень у галузі економіки та вжиття заходів щодо їх усунення тощо.

Для забезпечення правових, організаційних і матеріально-технічних передумов з метою більш ефективної боротьби із злочинністю Верховна Рада України 25.06.1993 р. за № 3325-ХІІ затвердила Державну програму боротьби із злочинністю. У ній було зазначено, що криміногенна ситуація, що склалася в Україні, перетворилася у найбільш небезпечне соціальне лихо, що створює серйозну загрозу розбудові незалежної держави, а небувале зростання злочинності зумовлене кризовими явищами

в політичному й економічному розвитку, в усіх сферах суспільного життя, правовим нігілізмом, фактичною відсутністю контролю за підприємницькою, кредитно-фінансовою, банківською діяльністю та загальнокримінальною злочинністю.

Здійснювані заходи виявилися недостатніми для ефективного впливу на стан справ; ухвалені закони виконуються незадовільно і не забезпечують своєчасне вирішення назрілих проблем.

Спостерігається тенденція злиття загальнокримінальної та організованої злочинності, дедалі більше в злочинну діяльність втягується молодь. Загострення криміногенної обстановки потребує вжиття державою великомасштабних комплексних заходів, що мали б забезпечити її стабілізацію у найближчі три роки.

Пріоритетним за цих умов має бути питання правового забезпечення правоохоронної діяльності, вдосконалення системи профілактики правопорушень, посилення боротьби з організованою та економічною злочинністю.

Отже, з першими кроками розбудови правового поля незалежної держави питання профілактики злочинів, в т.ч. оперативно-розшукової, дістало законодавче відображення.

Нині завдання оперативно-розшукової профілактики злочинів стали першочерговими. У класичному варіанті діяльність оперативних підрозділів проводиться у таких взаємопов'язаних напрямках:

- 1) оперативне обслуговування об'єктів (лінії роботи), у процесі якого накопичується інформація про оперативну обстановку і здійснюється стеження за її станом за напрямками;
- 2) пошукова робота, під час якої виявляють осіб і факти, що становлять оперативний інтерес;
- 3) профілактика злочинів, під час якої отримана у процесі пошукової роботи та перевірена первинна інформація про причини й умови, що сприяють скоєнню злочинів, і осіб, які потребують профілактичного впливу, реалізується під впливом профілактичних заходів, котрі передбачають загальну та індивідуальну профілактику;
- 4) викриття злочинів оперативним шляхом, яке є завершальним напрямом.

З метою створення правових, організаційних і матеріально-технічних передумов для боротьби зі злочинністю, зміцнення законності та правопорядку в державі протягом останніх років приймалися комплексні про-

грами профілактики злочинності. Так, Президентом України 17.09.1996 р. за №37/96 була затверджена Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки, яка була схвалена Кабінетом Міністрів України.

Враховуючи актуальність профілактики злочинів, 12.05.1998 р. зареєстровано проект закону “Про профілактику злочинів”, який визначив систему заходів профілактики злочинів, порядок їх здійснення державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, організаціями, об’єднаннями громадян, а також права та обов’язки державних органів і організацій, що проводять роботу для профілактики злочинів, і осіб, щодо яких здійснюються передбачені заходи, але, на жаль, цей законопроект до цього часу ще не прийнятий.

Стан правопорядку в Україні впливає на її соціально-економічний розвиток. Правопорядок забезпечується виявленням винних у вчиненні протиправних дій осіб та притягненням їх до відповідальності, а також запровадженням форм і методів профілактики правопорушень з метою усунення причин та запобігання виникненню умов, що сприяють їх вчиненню.

Здійснення заходів профілактики злочинності у 2001–2005 рр. дало змогу певною мірою поліпшити стан правопорядку в державі та вдосконалити систему профілактики правопорушень. За результатами проведеного аналізу криміногенна ситуація в державі стала більш стабільною порівняно з 2001 р.

Відповідно до Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженого Указом Президента України 17.10.2000 р. № 1138 зі змінами від 11.07.2003 р. № 593, Міністерство внутрішніх справ України організовує здійснення профілактичних і оперативно-розшукових заходів щодо запобігання злочинам, їх виявлення, припинення і розкриття тощо.

Для подальшого зміцнення законності та правопорядку в державі Указом Президента України від 25.12.2000 р. № 1376/2000 була затверджена Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 рр., метою якої є забезпечення активної наступальної протидії злочинності та уповільнення темпів її зростання на основі чітко визначених пріоритетів, поступове нарощування зусиль держави і громадськості, вдосконалення законодавства, організації, засобів і методів запобігання злочинам і їх розкриття.

На продовження профілактичної діяльності була розроблена Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 рр. і

затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 20.12.2006 р. № 1767.

Завданням цієї програми є:

- вдосконалення нормативно-правової бази з питань правоохоронної діяльності та профілактики правопорушень;
- оптимізація структури органів, установ і організацій, що здійснюють заходи профілактики правопорушень;
- підвищення рівня фахової підготовки посадових і службових осіб, що здійснюють заходи профілактики правопорушень;
- розроблення нових форм і методів профілактики правопорушень та запровадження їх у практику;
- вдосконалення форм і методів профілактики правопорушень та підвищення ефективності оперативно-розшукових заходів у сфері протидії організованим злочинності та корупції;
- вдосконалення інформаційно-аналітичного та матеріально-технічного забезпечення профілактичної діяльності;
- виконання інформаційно-пропагандистських та культурно-виховних програм профілактики правопорушень тощо.

МВС України, врахувавши погляди науковців, відмовилось від практики видання відомчих нормативних актів, які детально регламентують організацію і тактику проведення профілактичних заходів, оскільки в раніше чинних наказах та інструкціях (хоча їх було видано не так багато, особливо з оперативно-розшукової профілактики) були намагання визначити організаційно-тактичні положення профілактики злочинів для всіх структурних підрозділів ОВС. Це, безумовно, було нереальним через специфіку діяльності різних служб і підрозділів.

Отже, оперативні підрозділи для виконання своїх функціональних обов'язків, в тому числі й оперативної профілактики злочинів, зобов'язані у межах своїх повноважень відповідно до законів, що становлять правову основу оперативно-розшукової діяльності, вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, своєчасного виявлення, припинення і розкриття злочинів та викриття причин і умов, які сприяють їх вчиненню, здійснювати профілактику правопорушень.

Отже, процес розширення завдань і функцій оперативних підрозділів з оперативно-розшукової профілактики злочинів постійно вдосконалюється і перебуває в динамічному розвитку, але ще не повною мірою відповідає вимогам сьогодення.

9.3. Усунення причин і запобігання виникненню умов, які сприяють вчиненню злочинів (загальна профілактика)

Об'єктом індивідуальної профілактики є конкретна особа, а загальної соціальної – все суспільство. Відмінність між ними полягає в тому, що соціальна профілактика не спрямована тільки на протидію злочинам, а має більш загальні завдання. Матеріали оперативно-розшукових та кримінальних справ і проведені дослідження свідчать, що до загальнопрофілактичних заходів належать:

- усунення недоліків соціально-економічного, управлінського, нормативно-правового характеру;
- профілактична робота правоохоронних органів;
- своєчасне розкриття скоєних злочинів.

Відповідно до нормативних актів та Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 рр., одним із основних завдань оперативних підрозділів є виявлення винних у вчиненні протиправних дій осіб та притягнення їх до передбаченої законом відповідальності, а також запровадження таких форм і методів профілактики правопорушень, щоб усунути причини та запобігти виникненню умов, що сприяють їх вчиненню.

Проте, на думку багатьох науковців, з якою ми погоджуємося, існують певні неточності у визначених завданнях для органів внутрішніх справ, а саме – “усунення причин злочинів”.

Оскільки причини злочинів мають об'єктивний характер, то, як свідчить оперативно-слідча практика, усунення їх не під силу не тільки правоохоронним органам, в тому числі оперативним підрозділам, а й державі загалом. А умовами, які сприяють вчиненню злочинів, є ті факти реальної діяльності, які не викликають злочин, проте їх наявність може сприяти виникненню в людини наміру вчинити злочин.

Отже, йдеться тільки про виявлення і аналіз причин, які сприяють вчиненню злочинів, а не про їх усунення, оскільки їх виникнення і вплив пов'язані з негативними явищами, що відбуваються в державі і стосуються не стільки окремих осіб, скільки суспільства загалом. Звідси – діяльність оперативних підрозділів з виявлення умов, що сприяють скоєнню злочинів, проводиться переважно в процесі оперативно-розшукової роботи.

Організація розшукової роботи з виявлення негативних умов має бути плановою, бути основним елементом індивідуальних планів, а також планів оперативних підрозділів з організації оперативного обслуговування і проведення цільових операцій. У такій роботі потрібно враховувати особливості виробничого процесу, зовнішніх чинників тощо.

У процесі загальної профілактики пошукова робота полягає у збиранні та аналізі інформації про різні недоліки, існуючі чи можливі.

Найбільш поширені умови, що сприяють вчиненню злочинів, є такі:

- недосконалість нормативно-правової бази;
- недостатній відомчий контроль;
- недостатня ефективність роботи державних контролюючих органів;
- недоліки в підборі, розстановці і вихованні кадрів;
- недоліки в обліку, зберіганні та охороні товарно-матеріальних цінностей;
- недостатньо ефективна робота внутрішніх охоронних структур підприємств;
- вади технологічних процесів;
- недостатньо ефективна робота правоохоронних органів у галузі профілактики злочинів, особливо оперативно-розшукова тощо.

Цей загальний перелік містить тільки ті умови, на які оперативні підрозділи здатні здійснювати нейтралізуючий вплив, на відміну від умов, що підтверджені історичним етапом соціально-економічного розвитку суспільства.

Успіх профілактичної діяльності залежить насамперед від того, настільки повно оперативні співробітники володіють інформацією. Джерела такої інформації можуть бути як гласними, так і негласними, що дає змогу своєчасно виявляти умови, сприятливі для скоєння злочинів. Не володіючи інформацією про явища, які перебувають у причинному зв'язку зі злочинними діями, неможливо правильно організувати профілактичну роботу, досягти її цілей.

До джерел інформації належать:

- повідомлення громадян, службових осіб і громадських організацій;
- дані різних документів;
- матеріали різних перевірок, рейдів;

- матеріали кримінальних справ і слідчих дій;
- статистичні дані;
- матеріали органів контролю, засобів масової інформації;
- повідомлення осіб;
- матеріали перевірок первинної інформації;
- матеріали оперативно-розшукових справ (в тому числі архівні);
- результати проведення оперативно-розшукових і оперативно-технічних заходів з викриття, профілактики злочинів на обслуговуваних об'єктах.

Особливо важливою в організації пошукової роботи є організація взаємодії оперативних підрозділів з іншими правоохоронними, державними та контролюючими органами. Наприклад, використання можливостей медичних, фінансових установ, банків, контрольно-ревізійних служб, податкових інспекцій та інших суб'єктів, які повинні у разі виявлення правопорушень повідомляти про це правоохоронним органам, зокрема оперативним підрозділам. Це зумовлено тим, що пошукові ознаки наявності зазначених обставин (іноді ретельно приховані від оперативних підрозділів) можуть виявлятися і в діяльності цих суб'єктів. Позитивним є інформування населення, службових осіб, суб'єктів господарської діяльності через газети, журнали, радіо, телебачення, Інтернет, читання лекцій і проведення бесід про способи, прийоми та умови, які використовують особи для того, аби вчинити протиправні дії.

З урахуванням зазначеного такі заходи проводять у взаємодії з іншими службами, державними органами або особисто оперативний співробітник. Останній має перебувати в епіцентрі всіх подій – бути організатором профілактичних заходів, координувати діяльність інших суб'єктів.

Однак проведення таких заходів має деякі вади, а саме: не в усіх бесідах, публікаціях про злочини потрібно детально описувати механізми вчинення злочинів, зважаючи на аудиторію, оскільки замість очікуваних результатів профілактики можна мати протилежний наслідок.

Вихідні дані для загальнопрофілактичної роботи можна отримати і в процесі оперативного спостереження за певними категоріями осіб, які здатні скоїти злочини (в цьому аспекті з'ясовують умови, які вони мають намір використати).

Аналізуючи оперативну обстановку, доцільно вивчати інформацію про кількість і вид злочинів порівняно з даними за минулі аналогічні

періоди (місяць, квартал, півріччя, рік), виявляти тенденції зменшення чи збільшення їх кількості. Отримані дані групують за такими ознаками: види злочинів, місце, час, спосіб, мотив їх вчинення; особи, які їх скоїли (стать, вік, освіта, минулі судимості, зайнятість), а також те, чи перебувають ці особи на обліку ОВС. Аналіз такої інформації є важливим для визначення умов вчинення злочинів, допомагає виявити слабкі місця в профілактичній роботі, намітити заходи для посилення боротьби з певними видами злочинів, здійснювати необхідні організаційні заходи.

Аналіз оперативної обстановки є лише одним із початкових елементів визначення умов, що сприяють вчиненню злочину. Для цього вивчають кримінальні та оперативно-розшукові справи, звертаючи увагу на:

- спосіб, місце скоєння злочину; злочин скоєний окремою особою чи організованою групою;
- в чому полягає помилка, якої припустилися органи державної влади, фінансові установи тощо;
- чи знали про вчинення злочинів до порушення кримінальної справи близькі, рідні, знайомі;
- у яких стосунках між собою були злочинець і потерпіла сторона;
- який відрізок часу минув з моменту, коли потерпіла сторона дізналася, що стосовно неї був скоєний злочин.

Вивчення умов злочинів доповнюють аналізом справ, які розглядають в порядку цивільного судочинства.

Отже, при проведенні оперативно-профілактичних заходів залежно від обставин справи і особи, яка готується скоїти злочин, проводять комплекс негласних і гласних оперативно-розшукових дій.

Заходи *негласного характеру* заходів вживають лише тоді, коли гласно виявити обставини підготовки до вчинення злочину неможливо або надзвичайно важко. При цьому зазначимо, що деякі злочини (наприклад, шахрайство) є переважно латентними. Це означає, що лише через деякий час, коли потерпіла сторона дізнається, що стала жертвою злочину, вона може звертатись по допомогу до правоохоронних органів, тільки тоді доводиться займатися безпосередньо розкриттям цього злочину, а не його профілактикою.

Отриману інформацію про підготовку до вчинення злочину потрібно ретельно перевірити, проаналізувати і на цій підставі визначити:

- 1) суть причин, що породжують злочини, та умови, які сприяють їх скоєнню;

- 2) конкретну ділянку обслуговуваного об'єкта, на якому вони існують;
- 3) зміст заходів організації їх усунення.

Оскільки оперативні підрозділи за своїм організаційно-правовим статусом не мають можливості безпосередньо (своїми силами) усувати виявлені умови, основну роботу в цьому напрямі виконують державні, господарські та муніципальні органи, громадські формування тощо. Тому загальнопрофілактичні заходи є переважно гласними.

За такої ситуації оперативні підрозділи можуть:

- 1) вносити пропозиції щодо вжиття ефективних заходів компетентними суб'єктами;
- 2) надавати необхідну методичну допомогу в реалізації внесених пропозицій;
- 3) здійснювати контроль (оперативне спостереження) за усуненням виявлених умов, які сприяють скоєнню злочинів.

Пропозиції мають ґрунтуватися на об'єктивній і ретельно перевірній інформації, глибокому аналізі фактичних даних, бути конкретними, обґрунтованими і такими, які реально можна виконати.

Оперативно-слідча практика виробила певну класифікацію документів, що направляються підприємствам і установам з пропозиціями щодо усунення умов, які сприяють скоєнню злочинів:

1. Повідомлення про виявлені криміногенні умови і пропозиції щодо їх усунення.
2. Оглядова інформація місцевим і державним органам влади, головам адміністрацій, вищим організаціям, яка доводить цим суб'єктам стан оперативної обстановки в певному регіоні, на певній території, із зазначенням заходів, які здійснюються оперативними підрозділами щодо її оздоровлення.
3. Подання за порушеними кримінальними справами. Ці подання згідно з нормами ст. 23-1 КПК України, направляються слідчим, прокурором, органом дізнання до відповідного державного органу, службової особи для усунення причин та умов злочинів.

Отже, загальнопрофілактичну роботу неможливо оцінювати лише за кількістю направлених подань, проведених бесід тощо. Основним критерієм її ефективності має бути нормалізація стану оперативної обстановки, а також висока оцінка законослухняними громадянами і суб'єктами підприємництва діяльності оперативних підрозділів.

9.4. Виявлення осіб, від яких слід очікувати вчинення злочинів, з метою профілактичного впливу (індивідуальна профілактика)

Досягнення мети індивідуальної оперативної профілактики пов'язане з вирішенням комплексу таких завдань:

- виявлення осіб, які можуть вчинити злочини, та взяття їх на облік;
- вивчення цих осіб, їхнього оточення, способу життя;
- схиляння цих осіб до відмови від злочинних намірів.

На думку Н. Є. Філіпенка, оперативно-профілактичній роботі має передувати ретельна підготовка, в якій виокремлюють кілька етапів:

- 1) ретельне вивчення особи, з якою проводитимуться профілактичні заходи;
- 2) прогнозування ймовірної злочинної поведінки;
- 3) визначення комплексу заходів профілактичного впливу безпосередньо на особу чи на її оточення.

Причому в процесі пошуку осіб, які можуть вчинити злочин, вивчають:

- умови, які сприяють скоєнню злочинів (виявляють осіб, що здатні їх використати);
- оточення осіб, що припускаються різних правопорушень (визначають коло осіб, які потребують профілактичного впливу);
- оперативно-розшукові справи;
- результати проведення окремих оперативно-розшукових дій;
- матеріали кримінальних справ (у тому числі архівні) і окремих слідчих дій;
- різні матеріали про осіб, які припускаються адміністративних, фінансових і дисциплінарних порушень.

Система збирання даних про осіб може бути різною. Зокрема, можна використати відомості з різних галузей знань: кримінального права, криміналістики, кримінології, соціології тощо.

Для оперативної профілактики потрібно знати, яка категорія осіб може вчиняти такі злочини. За даними оперативно-слідчої практики, серед виявлених осіб, що вчиняють злочини, переважають раніше засуджені, особи із неблагополучних сімей, неповнолітні, особи, що зловживають спиртними напоями та наркотичними засобами, і т. ін.

Дані про те, який контингент людей найчастіше вчиняє злочини, є важливими для оперативних підрозділів, дають змогу визначити, на які групи (вікові, посадовців тощо) слід насамперед спрямовувати зусилля щодо виявлення осіб, схильних до порушення норм законодавства, на які категорії людей можна орієнтуватися при підборі агентури, її розстановці тощо.

Виявляти осіб, які готуються скоїти злочин, дуже складно. Тому в цій роботі мають бути задіяні достатньо кваліфіковані оперативні працівники, здатні викривати злочини і здійснювати їх профілактику.

При виявленні осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, збирають інформацію про них, їхніх знайомих, а також про вид діяльності, обізнаність у методах роботи оперативних підрозділів, наявність корумпованих зв'язків з органами державної влади, правоохоронними органами тощо.

Важливим під час збирання такої інформації є використання оперативних і криміналістичних обліків, де можуть бути дані про цих осіб, зокрема про те, чи не притягувались вони раніше до відповідальності, та ін.

Крім зазначених вище, проводяться також оперативно-розшукові та інші заходи щодо схилення осіб до відмови від злочинних намірів.

У процесі індивідуальної профілактики велике значення мають заходи щодо виявлення порушень з боку особи, зокрема заходи адміністративного, фінансового, громадського впливу з використанням при цьому допомоги інших служб.

Отже, методи профілактичного впливу обирають залежно від характеристик особи та її оточення. Такими методами можуть бути переконання і примус. Метод *переконання* полягає у повідомленні даних з метою викликати певну думку або дію особи, що підлягає профілактичному впливу. У цьому разі здійснюють вплив на емоційну та інтелектуальну сферу особи, аби активізувати всі її позитивні якості. Профілактичні заходи, що ґрунтуються на переконанні, можна проводити у формі ознайомлювальних, профілактичних і виховних бесід. Якщо застосування методу переконання не дає позитивних результатів, застосовують метод *примусу*, суть якого полягає у виключенні можливості здійснення особою певних дій, які не залежать від неї.

Отже, профілактичний вплив може виражатись у таких заходах:

- правового, виховного, адміністративного, дисциплінарного та оперативно-розшукового характеру;

- громадсько-правового впливу.

Викладене дає підстави для таких висновків:

- індивідуальна профілактика визначає те, як оперативним працівникам вдалося змінити складові механізмів протиправної поведінки особи, враховуючи, що внутрішні й зовнішні фактори формують інтереси особи та систему її цінностей, а можливість вибору тієї чи іншої поведінки часто не залежить від цієї особи;
- індивідуальна профілактика є важливим напрямом профілактичної роботи оперативних підрозділів з метою позитивної переорієнтації злочинних намірів особи;
- для досягнення цієї мети оперативні підрозділи можуть використовувати методи як переконання, так і примусу, що виражається в заходах, яких вони вживають;
- в індивідуально-профілактичній роботі в повному обсязі використовують оперативно-розшукові можливості і допомогу інших служб.

9.5. Запобігання злочинам

Запобігання задуманим злочинам є творчим процесом, який потребує від оперативних працівників високої професійної майстерності у виконанні оперативно-розшукових та психологічних дій.

У розвитку кожного навмисного злочину вирізняють кілька стадій: підготовку, замах і закінчення.

До запобігання злочинам вдаються тоді, коли:

- в особи сформований злочинний задум (план);
- особа вже приступила до скоєння конкретних підготовчих дій, спрямованих на певний об'єкт.

Успішно виявити осіб, які готують злочини, можна лише за правильного визначення основних напрямів розшуку. При цьому доцільно звертати увагу на об'єкти, де можливе скоєння різних протиправних діянь, і ті місця, де працюють особи, які становлять оперативний інтерес. Пошукові заходи можуть бути проведені у місцях мешкання, відпочинку, проведення вільного від роботи часу перевірюваних тощо. Особливу увагу в запобіганні злочинам слід приділяти таким категоріям осіб:

- індивідуально-профілактичні заходи щодо яких не дали позитивного впливу;
- раніше засудженим і таким, що не стали на шлях виправлення;
- які підтримують тісні зв'язки з представниками злочинних угруповань;
- котрі здійснюють протиправні підготовчі дії.

Завдяки своєчасному виявленню таких осіб оперативний співробітник має можливість своєчасно:

- з'ясувати характер злочинних намірів і ступінь суспільної небезпеки злочину, який готується;
- визначити обставини, якими мала намір скористатися особа з метою скоєння злочину;
- здійснити комплекс оперативно-розшукових та інших заходів для попередження злочинів.

Наявність оптимального обсягу інформації про конкретний злочинний задум дає змогу обрати правильну тактику впливу на особу з метою переконати її добровільно відмовитися від здійснення своїх злочинних намірів. Для цього зазвичай використовують ті самі методи і прийоми, що і в індивідуальній профілактиці, з урахуванням особливостей, зумовлених значно більшим ступенем суспільної небезпеки від таких осіб. За такої ситуації потрібно вживати усіх заходів запобігання реалізації злочинних намірів, їх переростання в конкретні підготовчі дії. Аби запобігти переходу підготовчих дій до замаху на скоєння і закінчення злочину, можна здійснити комплекс заходів, в тому числі й оперативно-розшукових, спрямованих на:

- з'ясування фактів і обставин підготовчих дій, їх документальне закріплення;
- виявлення умов, які можуть бути використані в процесі скоєння злочину;
- запобігання підготовчим діям з притягненням особи до дисциплінарної або адміністративної відповідальності;
- притягнення до кримінальної відповідальності осіб за підготовчі дії, які становлять самостійний склад злочину, або за причетність до інших (раніше скоєних) злочинів;
- затримання під час замаху на скоєння злочину і притягнення осіб до кримінальної відповідальності.

Для з'ясування фактів і обставин підготовчих, глибоко законспірованих дій оперативні співробітники повинні застосовувати весь ар-

сенал оперативно-розшукових сил, засобів, методів і заходів. Оскільки на стадії підготовки є можливість притягнути осіб до кримінальної відповідальності, потрібно докласти максимум зусиль для отримання фактичних даних, які підтверджують підготовчі дії і причетність до них конкретних осіб. Для отримання таких даних проводять комплекс заходів:

- виявлення осіб (очевидців) підготовчих дій;
- виявлення предметів і документів, які можуть бути доказами підготовчих дій або на основі яких можна сформулювати такі докази;
- фіксація підготовчих дій, які проводять зловмисники.

Важливе значення у профілактичній роботі має також усунення умов, які можуть бути використані в процесі скоєння злочину. Потрібно з'ясувати, якими конкретними умовами мають намір скористатися особи, і з урахуванням усіх обставин розробити і здійснити комплекс заходів щодо їх усунення. Якщо запобігти злочину на стадії його підготовки не вдалося або якщо інформація надійшла занадто пізно, вживають заходів припинення злочину на стадії замаху.

Отже, запобігання злочинам на стадії підготовки можливе і через притягнення осіб до кримінальної відповідальності за підготовчі дії, якщо вони містять склад самостійного злочину. Для цього потрібно з'ясувати сутність дій щодо замаху на той чи інший злочин, спрогнозувати схему їх подальшого розвитку та передбачити адекватні суспільній небезпеці найбільш дієві заходи, спрямовані на припинення замаху.

Основними критеріями, за якими оцінюють ефективність діяльності із запобігання злочинам, є кількість злочинів, які були викриті на стадії замаху.

На основі викладеного можна зробити такі висновки:

- діяльність щодо запобігання злочинам є самостійним напрямом оперативно-профілактичної роботи;
- запобігання злочинам має схожі з індивідуальною профілактикою елементи, але відрізняється від неї за об'єктом впливу, суспільною небезпекою дій, методами роботи, критеріями оцінювання тощо.

Запитання для самоконтролю

1. Якими є поняття, сутність та завдання оперативно-розшукової профілактики?
2. Як здійснюється нормативно-правове регулювання оперативно-розшукової профілактики?
3. Які ви знаєте напрями оперативно-розшукової профілактики? Охарактеризуйте їх.

Список літератури

1. *Аванесов Г. А.* Криминология. – М.: Академия МВД СССР, 1984. – 498 с.
2. *Алексеев А. И., Герасимов С. И., Сухарев А. Я.* Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы: монография. – М.: НОРМА, 2001. – 496 с.
3. *Алексеев А. И.* Криминология: курс лекцій. 4-е изд., испр. и доп. – М.: Щит-М, 2004. – 340 с.
4. *Антонов К. В.* Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному судочинстві // Проблеми оперативно-розшукової діяльності й забезпечення прокурорського нагляду за її законністю: 36. матеріалів між нар. наук.-практ. конф. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – С. 194–208.
5. *Антонов К. В.* Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному судочинстві // Там само. – С. 194–208.
6. *Бертовский Л. В., Образцов В. А.* Выявление и расследование экономических преступлений: учеб.-практ. изд. – М.: Экзамен, 2003. – 255 с.
7. *Василинчук В. І.* Деякі проблеми правового регулювання при перевірці заяв та повідомлень підрозділами ДСБЕЗ про підготовку до вчинення злочинів у сфері економіки // Наук. вісн. НАВСУ. – К., 2005. – № 3. – С. 143–150.
8. *Василинчук В. І.* Запобігання та розкриття злочинів підрозділами ДСБЕЗ // Там само. – К., 2004. – № 4. – С. 102–110.
9. *Василинчук В. І.* Оперативно-розшукова профілактика злочинів підрозділами ДСБЕЗ у сфері господарської діяльності // Наук. вісн. НАВСУ. – К., 2004. – № 5. – С. 66–72.
10. *Василинчук В. І.* Організація оперативної роботи підрозділів ДСБЕЗ щодо виявлення та розкриття злочинів у сфері економіки // Там само. – К., 2003. – № 15. – С. 68–71.
11. *Василинчук В. І.* Поняття та сутність оперативно-розшукової профілактики злочинів у сфері економіки // Наук. вісн. Національної академії державної податкової служби України (економіка, право). – К., 2005. – № 3 (30). – С. 239–245.
12. *Василинчук В. І., Глушков В. О.* Правові й організаційно-тактичні основи попередження та викриття шахрайств з фінансовими ресурсами підрозділами ДСБЕЗ: монографія. – Луганськ, 2004. – 232 с.
13. *Василинчук В. І.* Система завдань та повноважень оперативних підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову профілактику злочинів у сфері економіки // Наук. вісн. НАВСУ. – К., 2006. – № 1. – С. 177–186.

14. Джуржа О. М. Стислий словник кримінологічних термінів: навч посіб. – К.: НА-ВСУ, 2000. – 55 с.
15. Дриманов В. Использование результатов ОРД по делам экономической направленности // Законность. – М., 2003. – № 10. – С. 24–26.
16. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 651.
17. Про міліцію: Закон України: станом на 17.06.2005 р. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2005. – 34 с.
18. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
19. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю Закон України від 30.06.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358.
20. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та практичні проблеми попередження: автореф. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. – К., 2004. – 49 с.
21. Карцев И. И. Сыск. Записки начальника уголовного розыска. – М., 1994.
22. Кондратьев Я. Ю., Василичук В. І. Особливості попередження злочинів у сфері економіки оперативними підрозділами ДСБЕЗ МВС України // Наук. вісн. НА-ВСУ. – К., 2003. – № 4. – С. 105.
23. Кондратьев Я. Ю., Василичук В. І. Правові та організаційно-тактичні основи запобігання вчиненню злочинів у фінансово-кредитній та банківській сфері // Там само. – К., 2004. – № 2. – С. 3–12.
24. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року (з відповідними змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
25. Кримінально-процесуальний кодекс України: станом на 01.12.2005 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2005. – 207 с.
26. Криминология: учебник / Под общ. ред. А. И. Долговой. – М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 780 с.
27. Криминология: учебник / Под ред. В. Н. Бурлакова, В. П. Сальникова. – СПб.: Акад. МВД России, 1998. – 334 с.
28. Криминологія: підручник / За заг. ред. О. М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
29. Кудряцев В. Н. Стратегия борьбы с преступностью. – М., 2003. – 352 с.
30. Курс кримінології. Заг. частина / За заг. ред. О. М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 345 с.
31. Курс кримінології. Особлива частина / За заг. ред. О. М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 468 с.
32. Популярна юридична енциклопедія. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
33. Організація діяльності підрозділів ДСБЕЗ МВС України: Практич. посіб. / О. Ф. Долженков, Є. О. Железов, В. Ю. Журавльов та ін.; За ред. Л. П. Скалозуба, О. М. Бандурки – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – 287 с.
34. Сервецький І. В. Науково-практичний коментар Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”. – К.: Парлам. вид-во, 2000. – 208 с.
35. Словник спеціальних термінів правоохоронної діяльності / За ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: НАВСУ, 2004. – 560 с.

Сутність і значення оперативно-розшукової тактики

При вирішенні завдань у сфері суспільної діяльності, в тому числі й оперативно-розшукової, потрібно зазвичай керуватися вихідними положеннями (директивами, рекомендаціями, наказами), що закріплені нормативно-правовими актами. Дія цих положень може бути розрахована як на короткий, так і на тривалий час, і тому вони можуть містити тактичні рекомендації щодо здійснення окремого заходу або цілого комплексу заходів.

Вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності регламентується положеннями Конституції України, Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України, Законів України “Про прокуратуру”, “Про міліцію”, “Про Службу безпеки України”, “Про Державну прикордонну службу України”, “Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб”, “Про статус суддів”, “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві”, “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”, іншими законодавчими актами та міжнародно-правовими угодами й договорами, учасником яких є Україна, а також відомчими наказами, вказівками та розпорядженнями. На основі цих документів розробляються загальні стратегічні напрями діяльності і тактичні особливості здійснення окремих заходів. Теорія оперативно-розшукової діяльності висвітлює як стратегічні питання, так і тактику їх вирішення.

Уперше термін “тактика” з’явився у військовій науці, після чого набув значного поширення, оскільки застосування тактики зумовлене станом озброєної боротьби, що здійснюється з метою знищення супротивника та збереження своїх сил. Водночас і в інших видах діяльності застосування тактики є безперечним, переважно в ситуаціях з елементами боротьби, протиборства, пошуку істини в умовах протидії та дезінформації, коли досягнення мети потребує шифрування завдань, планів і конспірації дій учасників. Тактика відтворює надзвичайно складну, суперечливу природу особливого соціального явища – про-

тиборства сторін, кожна з яких має за мету досягнення діаметрально протилежних цілей¹⁴³.

Одним із загальновизнаних значень тактики, незалежно від сфери застосування, є "...прийоми, способи досягнення якої-небудь мети; лінія поведінки кого-небудь"¹⁴⁴.

Криміналісти запозичили термін "тактика" з військової науки тому, що він відповідає змісту практичної діяльності правоохоронних органів і має на меті боротьбу зі злочинністю.

Теоретичним розробкам із проблем оперативно-розшукової тактики в різні роки приділяли увагу науковці-юристи Російської Федерації: В.Г. Боброва, Д.В. Гребельський, А.Г. Лекарь, В.О. Лукашов, А.Г. Маркушин, В.Г. Самойлов, Г.К. Сінілов, С.О. Смирнов, В.С. Овчинський, Б.П. Смагорінський та ін. Окремим питанням тактики оперативно-розшукової діяльності присвячені праці вітчизняних учених-юристів: О.М. Бандурки, Е.О. Дідоренка, В.П. Евтушка, І.П. Козаченка, В.Л. Регульського, М.Й. Сидоренка, Д.Й. Никифорчука, Я.Ю. Кондратьєва та ін.

У монографії колективу авторів "Оперативне розпізнання" оперативно-розшукову тактику визначено як¹⁴⁵:

- комплексну систему наукових положень і рекомендацій з організації оперативно-тактичного планування, а також застосування апробованих практикою тактичних прийомів здійснення оперативно-розшукових заходів різного виду та призначення (пошукових, агентурно-оперативних, оперативно-технічних та інформаційно-пошукових), що ставлять за мету попередження, розкриття злочинів, розшук злочинців, що переховуються, та інших категорій розшукуваних осіб (авт. В.О. Лукашов, С.О. Смирнов);
- самостійну частину ОРД з найбільш доцільного та ефективного використання спеціальних засобів і методів, а також із творчого їх використання оперативними працівниками з урахуванням ситуацій, що склалися, та мети вирішення оперативно-розшукових завдань. Тактика є певною системою наукових

¹⁴³ *Евтушок В. П.* Правові та організаційні засади оперативно-розшукової тактики: Дис. ... кандидата юрид. наук / МВС України. Львів. ін. внутр. справ при Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1999 – 196 с.

¹⁴⁴ *Современный словарь иностранных слов.* – М., 1993. – С. 593.

¹⁴⁵ *Некрасов В. А., Мацюк В. Я., Філіпенко Н. С., Родинюк Л. В.* Оперативне розпізнання: Монографія. – К.: КНТ, 2007. – 213 с.

рекомендацій тактичного характеру, які ґрунтуються на принципах ОРД щодо виконання органами дізнання завдань, визначених кримінально-процесуальним законом (І.П.Козаченко);

- категорію ОРД, що передбачає оцінювання оперативно-розшукової ситуації, способи дій, лінію поведінки суб'єктів цієї діяльності для досягнення мети попередження, розкриття злочинів, розшукової роботи (В.С. Овчинський, В.Е. Ємінов, Н.П. Яблоков);
- комплекс, систему прийомів і методів, за допомогою яких забезпечується правильне визначення напрямку та обсягу оперативно-розшукової діяльності, а також найбільш доцільне, планове й ефективне здійснення окремих заходів для досягнення конкретних цілей (авт. Б.П. Смагорінський);
- суб'єктивне відображення об'єктивних процесів, зв'язків і відносин, які складаються у процесі здійснення оперативно-розшукових заходів боротьби зі злочинністю (Р. К. Безруких).

Отже, оперативно-розшукова тактика – це система наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо проведення комплексу заходів (дій, операцій, комбінацій тощо) суб'єктами оперативно-розшукової діяльності, що здійснюються на підставі законів та підзаконних нормативних актів з урахуванням особливостей криміногенної ситуації та спрямованих на вирішення завдань оперативних підрозділів. Це визначення містить низку таких основних положень. По-перше, оперативно-розшукова тактика – це сукупність заходів, що проводяться суб'єктами оперативно-розшукової діяльності і формуються двома шляхами¹⁴⁶:

- узагальненню досвіду працівників оперативних підрозділів, якого набувають у процесі безпосередньої боротьби зі злочинністю;
- розробленню рекомендацій ученими в галузі теорії оперативно-розшукової діяльності. Цей шлях звичайно пов'язаний із потребою розроблення тактики документування певних злочинів.

По-друге, всі оперативно-тактичні заходи потрібно здійснювати лише після ретельного вивчення та аналізу оперативної обстановки, що склалася, як загальної, так і в певному місці, у певний час.

¹⁴⁶ Мешков В. М., Попов В. Л. Оперативно-розыскная тактика и особенности легализации полученной информации в ходе предварительного следствия. Учеб.-практ. пособ. – М.: ЦИТ-М, 1999.

По-третє, всі дії оперативного працівника мають відповідати вимогам Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” та положенням Морально-етичного кодексу оперативного працівника. Водночас у законах та підзаконних нормативних актах неможливо врахувати всі особливості особистих взаємин оперативного працівника, які, на перший погляд, не стосуються його службової діяльності, зокрема, з керівництвом підрозділу, прокурором, суддею, слідчим, колегами по службі. Неможливо також детально регламентувати весь спектр стосунків із громадянами, які залучаються до виконання оперативних завдань і надають допомогу оперативним підрозділам із цих питань.

По-четверте, оперативно-розшукова тактика має бути спрямована на вирішення різних завдань, поставлених перед оперативним працівником, котрі стосуються переважно боротьби зі злочинністю, але може бути спрямована й на виправдання особи, яка випадково потрапила у поле зору правоохоронних органів. Саме тому сфера застосування оперативно-розшукової тактики не обмежується лише боротьбою зі злочинністю.

Тактика, як і будь-яка наукова категорія, має свої елементи:

- вивчення та аналіз конкретної існуючої ситуації, зокрема оперативно-тактичної;
- ухвалення відповідного тактичного рішення;
- вибір сил і засобів ОРД;
- реалізація тактичного рішення та контроль за здійсненням тактичних заходів з метою визначення їх ефективності.

Отже, на тактичному рівні на основі аналізу конкретної ситуації при виявленні, документуванні, розкритті, розслідуванні й оперативному супроводженні кримінальної справи фахівці органів досудового слідства та суду розробляють відповідні рекомендації. Їх особливість полягає в тому, що жодна з них не має обов'язкового характеру, а залишає за оперативним працівником право вибору варіанта дій в тій чи іншій ситуації.

Тактична рекомендація здебільшого містить відповідний алгоритм дій оперативного працівника: аналіз ситуацій, за яких використання певної програми найбільш доцільне; облік сил і засобів, необхідних для її успішного здійснення та передбачення можливих негативних наслідків, що можуть виникнути у разі її застосування¹⁴⁷.

¹⁴⁷ В. М. Мешков, В. Л. Попов. Оперативно-розыскная тактика и особенности легализации полученной информации в ходе предварительного следствия. Учеб.-практ. пособие. – М.: ЦИГ-М, 1999.

Отже, здійснюється розумова діяльність, пов'язана з передбаченням (інтелектуальні операції) та наявністю професійних знань і досвіду оперативного працівника.

На підставі отриманих результатів розробляють тактичні рішення, обирають сили, засоби, методи та інші можливості оперативно-розшукової діяльності. При цьому обов'язково враховують характер і ступінь протидії кримінально активних та інших осіб, визначають заходи (гласні й негласні) забезпечення законності, конспірації, наступальності.

Теорія і практика оперативно-розшукової діяльності одним із головних принципів оперативно-розшукової тактики визначають принцип законності, що закріплений ст. 4 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність". Причому обов'язковою умовою оперативно-розшукової тактики є здійснення всіх заходів (дій, операцій, комбінацій тощо) на основі суворого дотримання вимог закону. Принцип законності, разом з іншими загальноправовими принципами (дотримання прав і свобод людини, взаємодії з органами управління й населенням – ст. 4 Закону) тісно пов'язаний зі спеціальними принципами – конспірації, наступальності та поєднання гласних і негласних заходів у боротьбі зі злочинністю.

Щодо *принципу конспірації* слід урахувати те, що ст. 9 зазначеного Закону не тільки закріпила гарантії законності при здійсненні оперативно-розшукових заходів, а й визначила положення, що не підлягають розголошенню: відомості про заходи безпеки взагалі та осіб, взятих під захист; нерозкриті злочини або такі, що можуть зашкодити слідству чи інтересам людини, безпеці України; інформація щодо організації і тактики оперативних заходів; відомості про осіб, які співпрацюють з оперативними підрозділами, та ін. Ці та інші положення дають змогу окреслити оптимальний рівень таємності, визначити конспірацію як комплекс заходів, який оперативні працівники здійснюють з метою збереження в таємниці специфічних аспектів оперативно-розшукової діяльності.

Принцип наступальності полягає у здійсненні оперативно-розшукових та процесуальних заходів, спрямованих на випередження дій злочинців. Специфічним при цьому є те, що цей принцип характеризує та відображує несподіваність для злочинців здійснених заходів і припускає повне використання сил, засобів та методів ОРД з метою попередження злочинів на стадіях підготовки, замаху та своєчасного розкриття злочину.

Поєднання гласних і негласних заходів у боротьбі зі злочинністю є характерною і водночас відмітною ознакою ОРД. Цей принцип полягає в поінформованості громадян про мету, завдання, права та обов'язки роботи оперативних підрозділів, з одного боку, і громадян, посадових осіб, державних органів і громадських організацій – з другого про межі законного втручання оперативних підрозділів у сферу суспільних відносин, що охороняються правом, а також про діяльність правоохоронних органів лише в межах установленій для них компетенції. Вибір форм поєднання гласних і негласних заходів залежить від конкретних обставин і визначається або оперативним працівником самостійно, або за вказівкою керівника, прокурора у взаємодії зі слідчим тощо. Але за всіх форм поєднання гласних і негласних заходів обов'язково має бути дотримана головна умова – їх законність, без якої всі результати визнаватимуться недійсними, незаконними¹⁴⁸.

У практичній діяльності принцип поєднання гласних і негласних заходів у боротьбі зі злочинністю виявляється постійно, наприклад, отримання оперативним працівником інформації про ознаки злочину, місцезнаходження розшукуваного злочинця, викраденого майна тощо, перевірка якої буде здійснюватися гласно – проведенням обшуку з метою вилучення доказів злочинної діяльності тощо. Причому не підлягає розголошенню інформація, про державну або іншу таємницю, а також та, що стосується особистого життя, честі та гідності громадян, крім випадків та в порядку відповідно до положень чинного законодавства у сфері ОРД. Отже, цей принцип забезпечує взаємозв'язок оперативно-розшукової і процесуальної діяльності, а результати ОРД (легалізовані) можуть слугувати об'єктивною підставою для порушення кримінальної справи або використовуватися в процесі доказування.

Взаємозв'язок і поєднання загальноправових і спеціальних принципів сприяють якісному розробленню оперативно-тактичних рекомендацій, оскільки оперативні підрозділи не можуть виконувати свої завдання лише за допомогою гласних методів роботи.

Існує низка об'єктивних факторів, що визначають необхідність існування оперативно-розшукової тактики. До них, зокрема, можна віднести такі¹⁴⁹:

¹⁴⁸ Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність. Підручник. – НУВС. – Харків, 2002.

¹⁴⁹ Мешков В. М., Попов В. Л. Оперативно-розыскная тактика и особенности легализации полученной информации в ходе предварительного следствия. Учеб.-практ. пособ. – М.: Щит-М, 1999

- наявність достатньо розвинених кримінального і злочинного середовищ, проникнення в які ускладнюється через специфічність взаємин осіб (членів угруповання);
- прагнення лідерів злочинного світу утвердити норми поведінки та стосунків, що викликають і підтримують почуття страху в причетних до злочинів та обізнаних про них осіб, штовхають їх на приховування істини;
- забезпечення конфіденційності інформації про особисте життя громадян, а також осіб, залучених до оперативно-розшукової діяльності;
- запобігання фактам оприлюднення інформації про участь особи у злочинній діяльності до набуття законної сили вироку суду.

Завдання оперативно-розшукової тактики у боротьбі зі злочинністю є такі:

1) вивчення практики виникнення та організації діяльності злочинних груп:

- як формується група;
- як визначається єдина психологічна установка членів групи на вчинення злочину;
- як розподіляються функціональні обов'язки між членами групи;
- як здійснюється подальше поповнення злочинної групи новими членами (спортивні секції, неформальні молодіжні групи тощо);
- як фінансується злочинна група;
- як легалізуються злочинні доходи;
- як здійснюються контррозвідувальні заходи стосовно приховування результатів злочинної діяльності;

2) розроблення загальної стратегії і тактики боротьби як з однією (окремою) злочинною групою, так із кількома подібними групами на певній території або у сфері кримінальної діяльності.

Розробляють такі рекомендації за принципом, відповідно до якого діяльність оперативного співробітника і слідчого щодо виявлення, розкриття і розслідування злочинів є єдиною і неподільною. Це дає змогу, по-перше, усунути штучно створені перешкоди між оперативною інформацією і отриманою в результаті слідчих дій, а по-друге, правильно вибрати тактичні способи легалізації отриманої інформації. Отже, дані, отримані слідчим або оперативним шляхом, на будь-якому етапі досудового слідства та судового засідання мають бути використані без обмежень, якщо вони:

- отримані в результаті заходів, які не суперечать Конституції, законам і підзаконним актам держави;
- відповідають принципу об'єктивності;
- можуть бути перевірені та підтверджені при здійсненні процесуальних заходів.

У процесі розкриття злочину оперативний працівник має право використовувати як оперативно-розшукові заходи, так і певні слідчі дії, навіть не маючи на це окремого доручення слідчого.

Підготовлений відповідним чином працівник повинен мати навички проведення, наприклад, як оперативного огляду, так і слідчого огляду приміщення; вміти правильно організовувати опитування особи, а також допитувати її відповідно до вимог кримінально-процесуального закону тощо. Залежно від ситуації він повинен самостійно приймати рішення про те, якими методами користуватися на певному етапі розслідування – гласними чи негласними. Вкрай важливо, щоб результати всієї діяльності суб'єкта доказування, незалежно від ступеня гласності джерел отримання інформації, після відповідної перевірки та оцінювання судом могли бути визнані доказами у справі.

Закон не забороняє участь працівників оперативних підрозділів у кримінальному судочинстві, вони можуть інформувати про свою діяльність, не розкриваючи конкретних джерел оперативної інформації, сил і засобів, що використовуються при проведенні оперативно-розшукових заходів, організацію і тактику їх проведення, методи і засоби захисту таємної інформації.

Залежно від специфіки завдань у практичній діяльності підрозділів МВС України функціонують оперативно-розшукові та слідчо-оперативні групи, до складу яких входять працівники оперативних і слідчих підрозділів. Їх члени беруть участь у розробленні комплексу тактичних заходів як оперативних – виявляють, документують та реалізують інформацію про злочин, так і слідчих – фіксують докази у процесуальних документах (протоколах допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання осіб або предметів тощо). Ст. 65 Кримінально-процесуального кодексу України передбачає можливість використання протоколів оперативно-розшукових заходів з відповідними додатками як доказів. Водночас у чинному законодавстві про оперативно-розшукову діяльність не визначено правової норми і не закріплено переліку таких заходів з розкриттям їх змісту, не визначено й законодавчо не закріплено порядок їх здійснення, не визначено вимог до протоколів з відповідними додатками до них, що складені уповноваженими органами за результатами

оперативно-розшукових заходів. Характеризуючи такий вид доказів як протоколи оперативно-розшукових заходів з відповідними додатками, зазначимо, що в практичній діяльності оперативні працівники за перелік оперативно-розшукових заходів частково використовують перелік прав оперативних підрозділів відповідно до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”. Але таке вільне тлумачення положень цього закону не може бути підставою для повного використання шляхом легалізації оперативних матеріалів як доказів у кримінальному судочинстві у зв’язку з тим, що відмінністю протоколу оперативно-розшукового заходу (ч.2 ст. 65 КПК) від довідки, рапорту є визнання його самостійним видом джерела фактичних даних і того, що такий протокол за змістом має відрізнятися від вказаних оперативно-розшукових документів.

Запитання для самоконтролю

1. Яка потреба в науковій категорії “тактика”?
2. Тактична рекомендація як алгоритм дій оперативного працівника.
3. Які принципи безпосередньо стосуються оперативно-розшукової діяльності?
4. Якими є завдання оперативно-розшукової тактики у боротьбі зі злочинністю?

Список літератури

1. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст.303.
2. Кримінальний кодекс України: Офіц. видання. – К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2001. – 336с.
3. Оперативно-розыскная деятельность: Учеб. / Под ред. К. К.Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – XXII, 794 с. – (Серия “Высшее образование”).
4. Современный словарь иностранных слов. – М., 1993.
5. Мешков В. М., Попов В. Л. Оперативно-розыскная тактика и особенности легализации полученной информации в ходе предварительного следствия: Учеб.-практ. пособ. – М.: Щит-М, 1999.
6. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підруч. – Х.: НУВС, 2002. – 336 с.

ТЕМА 11

Сутність і значення оперативно-розшукових заходів

Визначаючи роль і місце оперативно-розшукових заходів у теорії і практиці ОРД як вихідного поняття, використовують термін “захід”, який означає організовану дію або сукупність дій, мета яких – здійснити щось, або сукупність дій, поєднаних однією метою.

У Законі України “Про оперативно-розшукову діяльність” немає визначення оперативно-розшукового заходу та переліку заходів. Це не може не впливати на сприйняття практичними працівниками сутності і змісту ОРЗ. Від розуміння сутності оперативно-розшукового заходу залежить тактика його здійснення у зв’язку з тим, що:

- 1) оперативно-розшукові заходи мають розвідувально-пошуковий характер;
- 2) оперативно-розшукові заходи спрямовані на отримання інформації про місцезнаходження осіб, що переховуються від слідства й суду, безвісти зниклих осіб, про сліди злочинної діяльності, а також іншої оперативно-значущої інформації щодо попередження та розкриття злочинів;
- 3) використовувати матеріали, отримані за результатами здійснення оперативно-розшукових заходів, у кримінальному судочинстві потрібно на законних підставах.

Заслужовує на увагу визначення оперативно-розшукового заходу, яке наводить у своїй праці “Понятие оперативно-розыскного мероприятия” В. Г. Бобров. На його думку, захід є організованою відповідно до нормативно-правових актів системою взаємопов’язаних дій, які спрямовані на отримання та використання оперативно-розшукової та іншої інформації, предметів і документів як джерел таких даних, що мають значення для виявлення, попередження, припинення та розкриття протиправних діянь, розшуку злочинців та осіб, які пропали безвісти, а також для вирішення інших оперативно-тактичних завдань боротьби зі злочинністю¹⁵⁰.

¹⁵⁰ Бобров В. Г. Понятие оперативно-розыскного мероприятия. Основания и условия проведения оперативно-розыскных мероприятий: Лекция. – М.: Акад. управ. МВД России, 2003.

Визначення оперативно-розшукового заходу, наведеного в підручнику з ОРД за загальною редакцією К. К. Горіянова, В.С. Овчинського, А.Ю. Шумилова, є таким: це суспільно значуще, навмисне й конфіденційне (в організаційному і тактичному аспекті), вчинюване передбачене Федеральним законом про ОРД оперативно-розшукове діяння (дія, захід або операція), за допомогою сукупності яких здійснюється ОРД¹⁵¹.

На думку Я.В. Давидова, оперативно-розшукові заходи є складовим структурним елементом ОРД і складаються з системи взаємопов'язаних дій, спрямованих на вирішення конкретних тактичних завдань¹⁵².

Серед українських фахівців теж відбувається дискусія з цього приводу. Так, Е. О. Дидоренко та Б.І. Бараненко вважають, що під оперативно-розшуковими заходами слід розуміти законодавчо закріплені передбачені організаційні дії або сукупність таких дій, що здійснюються суб'єктами ОРД з використанням оперативних та оперативно-технічних засобів, а також способів і прийомів реалізації цих заходів і засобів для вирішення основних завдань і досягнення головних цілей оперативно-розшукової діяльності¹⁵³.

З урахуванням практичної діяльності зазначимо, що оперативно-розшукові заходи, здійснювані оперативними підрозділами Росії, в теорії і практиці ОРД України нині визначаються неоднозначно і можуть бути названі методами, прийомами, слідчими діями, правами оперативних підрозділів, елементами тактики та ін.

З урахуванням змін у Кримінально-процесуальному кодексі України (ст.65 КПК), які дали змогу використовувати як докази "...протоколи з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів", на наш погляд, потрібно врегулювати в законодавчому порядку:

- визначення оперативно-розшукового заходу;
- вичерпний перелік оперативно-розшукових заходів;
- порядок складання та необхідні реквізити протоколу оперативно-розшукового заходу;

¹⁵¹ Оперативно-розыскная деятельность: Учеб. / Под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – XXII. – 794 с. – (Серия "Высшее образование").

¹⁵² Давидов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность. (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.

¹⁵³ Дидоренко Э. А., Бараненко Б. И., Глазков В. А. Основы оперативно-розыскной деятельности Украины (понятие, принципы, правовое обеспечение): Учеб. пособ. – К.: Центр учеб. лит-ры, 2007. – 264 с.

- визначення межі допустимості використання матеріалів, отриманих у результаті проведення оперативно-розшукових заходів як доказів у кримінальному судочинстві.

Важливим є також аргумент, що при плануванні дій за висунутими версіями розкриття злочинів потрібно скласти “план оперативно-розшукових заходів та слідчих дій”. Проте, якщо “слідчі дії”, їх перелік і порядок документального оформлення процесу чітко регламентовані статтями Кримінально-процесуального кодексу України, то під назвою “оперативно-розшукові заходи”, як зазначалося раніше, можуть міститися права, методи, дії, тактичні прийоми та елементи тактики тощо. Тому результати їх здійснення (отримані матеріали) неможливо використати в повному обсязі як докази у кримінальній справі, тобто роль оперативних підрозділів у кримінальному процесі є другорядною. Основна причина цього полягає у відсутності і законодавчому закріпленні переліку оперативно-розшукових заходів, які дозволено здійснювати оперативним підрозділам України.

З порівняльного аналізу оперативно-розшукових заходів оперативних підрозділів Росії видно, що при застосуванні кожного оперативно-розшукового заходу використовуються методи, дії, тактичні прийоми тощо (складові елементи ОРЗ), спрямовані на реалізацію прав оперативних підрозділів та об'єднаних однією конкретною метою – метою саме оперативного заходу. Поряд із цим, залежно від конкретної оперативно-тактичної ситуації й мети оперативного заходу, перелік складових ОРЗ може змінюватися. Кожний оперативно-розшуковий захід має характерні ознаки, які повинні визначати його правовий характер і структуру¹⁵⁴.

Правовий характер ОРЗ визначається такими ознаками:

а) мають правову основу, яку становить сукупність законодавчих, відомчих та інших нормативно-правових актів, що регулюють оперативно-розшукову діяльність загалом;

б) результати ОРЗ тягнуть за собою юридично значущі наслідки, до яких можуть бути віднесені:

- порушення кримінальної справи за даними, що отримані оперативними підрозділами щодо ознак вчиненого, вчинюваного чи такого, що готується, злочину;
- поновлення попереднього слідства при встановленні в результаті проведення ОРЗ особи підозрюваного;

¹⁵⁴ Бобров В. Г. Понятие оперативно-розыскного мероприятия. Основания и условия проведения оперативно-розыскных мероприятий: Лекция. – М.: Акад. управл. МВД России, 2003.

- припинення розшуку особи, яка пропала безвісти, при її встановленні в результаті здійснення ОРЗ;
- використання ОРЗ як доказів у кримінальних справах;
- обмеження конституційних прав особи в результаті проведення ОРЗ, санкціонованих судом;
- відмова у допуску громадян до певних видів робіт чи до державної таємниці;
- юридична відповідальність посадових осіб оперативних підрозділів у разі порушення ними вимог законності під час проведення оперативно-розшукових заходів тощо.

в) ОРЗ зумовлюють, змінюють і припиняють певні правовідносини, які існують між самими суб'єктами, посадовими особами підрозділів, що здійснюють ОРД, судом, громадянами, стосовно яких здійснюються ці заходи, тощо. Певні правовідносини виникають також між органами, що здійснюють ОРД, особами, які надають допомогу цим органам (передусім на конфіденційній основі), а також такими, що беруть участь у підготовці та проведенні ОРЗ. Щодо цих осіб в оперативних підрозділах є певні права та обов'язки, такі самі права і обов'язки виникають в осіб, які надають допомогу оперативним підрозділам чи сприяють здійсненню ОРД. Ознаками ОРЗ є й такі, що зумовлюють їх правову сутність:

- проведення ОРЗ завжди пов'язане з розглядом юридичного факту;
- предмет і об'єкт пізнання зазначених заходів лежать у сфері правових явищ;
- службова функція, при виконанні якої здійснюються ОРЗ, стосується правової форми діяльності оперативних підрозділів;
- юридичний обов'язок щодо організації та проведення ОРЗ покладено винятково на суб'єкти, визначені Законом;
- ухвалення рішень щодо проведення ОРЗ і їх безпосереднє виконання з використанням методів і засобів ОРД, також безпосередньо пов'язане з обов'язками оперативних підрозділів, що встановлені нормами права;
- відомчий контроль, прокурорський і судовий нагляд за організацією та проведенням ОРЗ мають юридичний характер.

Перелічені ознаки ОРЗ та їх поєднання визначають правову природу цих заходів. Структуру ОРЗ становлять взаємопов'язані між собою елементи (складові частини):

- а) функціональна сторона – поєднання певних дій, які визначають сутність ОРЗ (конкретні способи, тактичні прийоми, дії, в результаті яких отримують, фіксують, перевіряють, реалізують оперативну інформацію);
- б) об'єкт – фізичні та юридичні особи, а також факти (обставини), місця (помешкання, споруди, ділянки місцевості, транспортні засоби тощо), інші об'єкти доказової інформації (предмети, документи, біологічні об'єкти і сліди, невпізнані трупи тощо), які можуть мати доказове значення;
- в) оперативно-тактичне завдання (мета ОРЗ) – питання, яке належить вирішити в результаті проведення конкретного заходу щодо певного об'єкта;
- г) суб'єкти ОРЗ – особи, які організують, безпосередньо здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також беруть участь у ній чи мають певну правоздатність щодо її проведення;
- д) прийоми організаційного характеру – елементи ОРЗ, що забезпечують інтеграцію його основних частин, тому набувають ознак організованої системи взаємопов'язаних планомірних дій, спрямованих на вирішення оперативно-тактичних завдань. Такими прийомами є аналіз та оцінювання оперативно-тактичної ситуації, прогнозування її можливих змін, визначення конкретного заходу, місця, часу, суб'єкта, умов, порядку і тактики його здійснення.

Оперативно-розшукові заходи (дії, операції) зазвичай мають розвідувально-пошуковий характер і спрямовані на отримання інформації про:

- осіб, які задумують, готують і вчиняють злочини;
- матеріальні сліди протиправної діяльності, в тому числі знарядь злочинів, предметів, здобутих злочинним шляхом, про можливості їх використання як джерел доказів;
- місцезнаходження осіб, що переховуються від слідства й суду, та осіб, які володіють інформацією про подію, котра цікавить оперативного працівника;
- безвісти зниклих громадян.

Ці заходи здійснюють як оперативні працівники, так і особи, з якими встановлено конфіденційну співпрацю. Тактика здійснення цих заходів зазвичай не розшифровується.

Оперативно-розшукові заходи (операції) здебільшого мають значний часовий проміжок від кількох годин до кількох місяців і років. Термін

їх здійснення обмежений терміном ведення оперативно-розшукових справ.

Ухвалення рішення про здійснення оперативно-розшукових заходів має бути обґрунтованим. Законні підстави для їх проведення, викладені в ч.1 ст.6 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, – наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових сил, заходів і засобів:

- про злочини, що готуються або вчинені не встановленими особами чи особами, які готують або скоїли злочин. Інформація може міститися як у джерелах, перелічених у ст.94 КПК України, так і в інших, зокрема в конфіденційних повідомленнях. Ці відомості незрідка є неповними, містять мінімум інформації про події, мають обмежений характер. Ухвалення рішення здебільшого супроводжується дефіцитом часу, суперечливістю інформації, браком достатніх сил і засобів;
- про осіб, які переховуються від органів розслідування, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання чи безвісти пропали. Інформація може міститися в матеріалах, оформлених слідчим при оголошенні особи, яка підлягає притягненню до кримінальної відповідальності, в розшук; орієнтуваннях органів внутрішніх справ, пошукових завданнях, конфіденційній інформації, а також у матеріалах кримінальної справи, коли є об’єктивні підстави припускати, що особа причетна до вчиненого злочину.

Має особливості і виконання запитів міжнародних правоохоронних організацій та правоохоронних органів іноземних держав. Оперативно-розшукові заходи щодо них можуть здійснюватися, як правило, лише у випадках, коли не потрібне судове рішення.

У разі потреби обмеження конституційних прав громадян по запитах, що надійшли з цих органів, замовник або виконавець зобов’язаний одержати рішення судді за місцем проведення заходу.

Крім того, органи, що проводять оперативно-розшукову діяльність, мають також право збирати дані, потрібні для прийняття деяких рішень, зокрема про допуск до відомостей, що становлять державну таємницю, і до роботи з ядерними матеріалами. Деколи необхідною умовою для початку здійснення оперативно-розшукових заходів є наявність порушеної кримінальної справи з конкретної події, факту. При цьому

не має значення, хто порушив кримінальну справу – орган дізнання чи слідчий і в провадженні якого підрозділу вона перебуває. Трапляються випадки, коли при проведенні оперативно-розшукових заходів з однієї кримінальної справи з'ясовується причетність перевірюваних осіб до інших злочинів, за фактом яких кримінальна справа ще не порушена. У такому разі оперативна інформація має бути оцінена відповідно до п.5 ст.94 Кримінально-процесуального кодексу України як підстава для порушення кримінальної справи. Ця інформація може бути оформлена або рапортом оперативного співробітника, або довідкою, складеною на ім'я безпосереднього керівника.

За порушеними кримінальними справами, що перебувають у провадженні слідчого (дізнавача), оперативно-розшукові заходи можуть проводитись як за дорученням особи, що здійснює попереднє слідство, так і без неї.

При розкритті злочину, вчиненого в умовах неочевидності, слідчий зобов'язаний вжити заходів щодо його розкриття та задіяти можливості оперативних підрозділів. Відповідно до ст.118 Кримінально-процесуального кодексу України слідчий дає окреме письмове доручення про здійснення заходів з метою встановлення злочинця, що є формальною підставою для здійснення всього комплексу оперативно-розшукових заходів.

Якщо такого доручення немає, оперативний працівник може самостійно приймати рішення про здійснення необхідних оперативно-розшукових заходів. Про хід і результати своєї діяльності в цьому разі оперативний працівник повідомляє слідчому зі своєї ініціативи. Активність та ініціативність оперативного працівника не повинна залежати від наявності чи відсутності документа, підписаного слідчим, і залежати від кваліфікації та знань останнього щодо можливостей негласних методів розкриття злочинів.

Тактика проведення оперативно-розшукових заходів (дій, операцій) залежить від ситуації, що склалася, досвіду оперативного працівника, наявності необхідних сил і засобів, дефіциту часу та інших чинників, що істотно впливають на вибір як самого елемента, так і тактики його проведення.

Здебільшого оперативний працівник діє у складних криміногенних ситуаціях, при цьому одним із головних завдань є цілеспрямоване створення ним вигідних умов для більш ефективного здійснення запланованих заходів.

При виконанні складних оперативно-розшукових заходів, у проведенні яких можуть брати участь працівники як одного оперативного підрозділу, так і кількох, пов'язаних із використанням оперативнотехнічних засобів, конфіденційної допомоги осіб, постає питання щодо гласності їх проведення.

В. Г. Бобров визначає, що негласне проведення оперативнорозшукових заходів передбачає таємне їх здійснення, насамперед таємне від осіб, яких перевіряють, обвинувачують, а також від їх зв'язків тощо. Негласність таких заходів є умовою і може бути як абсолютною, так і відносною¹⁵⁵. За абсолютної негласності про проведення ОРЗ знають лише оперативні працівники, що їх здійснюють, а також особи, які діють за їх дорученням та безпосередньо виконують ці заходи (співробітники оперативнотехнічних підрозділів, особи, які залучаються до виконання завдань ОРД). За відносної негласності про проведення ОРЗ не знають лише ті громадяни, стосовно яких вони здійснюються, але про це відомо деяким іншим особам. З урахуванням цих позицій та особливо аспекту необхідності санкціонування заходи можна поділити на:

- санкціоновані судом;
- санкціоновані керівником органу внутрішніх справ (оперативного підрозділу).

Отже, оперативнорозшуковий захід – це законодавчо визначений і санкціонований судом або керівником органу внутрішніх справ (оперативного підрозділу) конкретний акт (або їх сукупність), який здійснюється суб'єктом ОРД у взаємодії з іншими підрозділами та органами чи самостійно з метою вирішення оперативнотактичних завдань боротьби зі злочинністю.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність оперативнорозшукового заходу?
2. Які ознаки визначають правовий характер оперативнорозшукового заходу?
3. Якою є структура оперативнорозшукового заходу?

¹⁵⁵ Бобров В. Г. Понятіе оперативно-розыскного мероприятия. Основания и условия проведения оперативно-розыскных мероприятий: лекция. – М.: Акад. упр. МВД России, 2003.

Список літератури

1. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підручник. – Х.: НУВС, 2002. – Ч. 1. – 335 с.
2. Бобров В. Г. Понятие оперативно-розыскного мероприятия. Основания и условия проведения оперативно-розыскных мероприятий: Лекция. – М.: Акад. управ. МВД России, 2003. – 31 с.
3. Давыдов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность: Конспект лекций. – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.
4. Кримінальний кодекс України: Офіц. вид. – К.: Вид. Дім "Ін Юре", 2001. – 336 с.
5. Некрасов В. А., Мацюк В. Я., Філіпенко Н. Є., Родинюк Л. В. Оперативне розпізнавання: монографія. – К.: КНТ, 2007. – 213с.
6. Оперативно-розыскная деятельность: Учебник / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 794 с.
7. Основы оперативно-розыскной деятельности Украины (понятие, принципы, правовое обеспечение): учеб. пособ. / Э. А. Дидоренко, Б. И. Бараненко, В. А. Глазков и др. – К.: Центр учеб. лит-ры, 2007. – 264 с.
8. Правовые основы оперативно-розыскных мероприятий: Науч.-практ. пособ. / Под ред. Е. М. Рябкова, В. В. Петрова. – М.: Изд-во И.И. Шумиловой, 2004. – 57 с.
9. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

ТЕМА 12

Порівняльний аналіз оперативно-розшукових заходів (прав) оперативних підрозділів Росії та України

З визначень оперативно-розшукового заходу випливає, що в оперативно-розшуковій діяльності, як правило, здійснюється комплекс заходів щодо використання окремих методів і методик, прийомів і способів вирішення тактичних завдань. Водночас через брак нормативно закріпленого переліку та визначення оперативно-розшукових заходів у Законі України “Про оперативно-розшукову діяльність” оперативні працівники фактично позбавлені можливості складати протоколи оперативно-розшукових заходів, не знаючи, які дії слід вважати заходами.

За аналогічним законом Російської Федерації це питання в правоохоронних органах цієї держави вирішено. Так, ст. 6 Федерального закону РФ “Об оперативно-розыскной деятельности”¹⁵⁶ дає вичерпний перелік оперативно-розшукових заходів (на наш погляд, назви окремих заходів потребують уточнення, тому що мають децю інше змістове навантаження). До них належать:

1. Опитування.
2. Наведення довідок.
3. Збирання зразків для порівняльного дослідження.
4. Перевірка закупівля.
5. Дослідження предметів і документів.
6. Спостереження.
7. Ототожнення особистості.
8. Обстеження приміщень, будинків, споруд, ділянок місцевості і транспортних засобів.
9. Контроль поштових відправлень, телеграфних та інших повідомлень.
10. Прослуховування телефонних переговорів.
11. Зняття інформації з технічних каналів зв'язку.

¹⁵⁶ Об оперативно-розыскной деятельности: Федеральный закон от 12.08.1995 г. № 144-ФЗ // СЗ РФ. – 1995. – № 33.

12. Оперативне впровадження.
13. Контрольоване постачання.
14. Оперативний експеримент.

Враховуючи особисті думки авторів, пропонуємо порівняльний аналіз наведених вище оперативно-розшукових заходів з положеннями теорії і практики, законодавчих актів, які регламентують ОРД в Україні.

12.1. Опитування

(ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”)

Цей захід регламентований п. 1 ст. 8 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” і є одним із прав оперативних підрозділів. У теорії ОРД є самостійним методом¹⁵⁷.

Означає бесіду з громадянами, що обізнані з фактами та обставинами, які мають значення у вирішенні поставлених перед оперативним працівником завдань. Це можуть бути відомості про злочин, про осіб, які його вчинили, сліди злочинної діяльності тощо.

У теорії і практиці ОРД оперативних підрозділів Росії цей захід традиційно називається *розвідувальним опитуванням*, що підкреслює його дослідницький, пошуковий характер та спрямованість на виявлення невідомої, прихованої інформації. Я.В. Давидов¹⁵⁸ визначає опитування як спеціальну бесіду, що проводиться з громадянами, яким можуть бути відомі дані про досліджувані події або причетних до них осіб. *Об'єктами опитування* є особи, що володіють оперативно значущою інформацією, незалежно від громадянства, віку, посадового та соціального рівня, психічного стану, релігійних переконань та будь-яких інших особливостей.

Суб'єктами опитування можуть бути оперативні працівники або інші особи, за їх дорученням.

Залежно від конкретної ситуації, опитування можуть бути попередньо підготовленими або непередньо підготовленими¹⁵⁹ і проводяться як за місцем перебування громадян, так і в службовому приміщенні правоохоронного органу.

¹⁵⁷ Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підруч. – Х., 2002.; Некрасов В.А., Мацюк В.Я., Філіпенко Н.Є., Родинюк Л.В. Оперативне розпізнання: Монографія. – К., КНТ, 2007. – 213 с.

¹⁵⁸ Давидов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность. (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.

¹⁵⁹ Оперативно-розыскная деятельность: Учеб. / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шуმიлова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – XXII. – 794 с. – (Серия “Высшее образование”).

Опитування можливе тільки за добровільної згоди на це особи. У випадках, коли від опитуваного надійшло прохання про конфіденційний характер відомостей, що повідомляються, дані про цю особу не розголошуються, і згодом її як свідка у процесі попереднього або судового слідства не допитують.

Особи, що відмовилися з'явитися для проведення бесіди за запрошенням, не можуть бути піддані приводу.

Як зазначають російські науковці¹⁶⁰, працівники оперативних підрозділів, здійснюючи опитування, з тактичних міркувань мають право приховувати справжню мету бесіди або свою професійну належність. Опитування може бути конфіденційним.

Результати розвідувального опитування оформляють поясненням, рапортом або довідкою. Пояснення може бути додане до матеріалів кримінальної справи, і згодом опитаного зазвичай допитують як свідка у кримінальній справі. При оформленні результатів опитування у формі *рапорту* отримані відомості використовують як орієнтовну інформацію при висуванні версій, плануванні процесу розслідування, а також як джерело щодо особи, яка володіє інформацією. Рапорт також може бути доданий до матеріалів кримінальної справи.

Під час опитування можуть бути використані технічні засоби (магнітофон, відео й кінокамера). Факт звуко-, відеозапису оформляють рапортом працівника. У цьому документі мають бути відображені такі дані: вид магнітофона, тип магнітної плівки, умови здійснення запису, текст записаного повідомлення тощо. Згодом магнітна плівка може бути направлена на дослідження експертові, перед яким ставляться такі запитання¹⁶¹:

- чи належить звукова мова, записана на фонограмі, конкретному громадянину;
- скільки осіб брало участь у розмові;
- чи не піддавалася фонограма фізичному й електронно-акустичному впливу;
- де здійснювався запис, яке звукове середовище місця розвідувальної бесіди;
- фонограма запису бесіди записана безупинно чи із зупинками, якщо із зупинками, то скільки їх було.

¹⁶⁰ Давидов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.; Оперативно-розыскная деятельность: Учебник / Под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Щуმიлова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – XXII. – 794 с. – (Серия "Высшее образование").

¹⁶¹ Салтеевский М. В., Попов Ю. П., Орлов Ю. Ю., Дрюченко А. Я., Тимко Е. А. Судебно-акустическая экспертиза. – Х., 1997. – С. 25–27.

Звукозапис бесіди, у встановленому порядку досліджений експертом в галузі акустики, може бути визнаний джерелом доказів у справі та покладений в основу обвинувального (або виправдувального) вироку.

12.2. Наведення довідок

(ст. 6 ФЗ РФ "Об ОРД")

Частково цей захід регламентований пунктами 4, 6 ст.8 закону про ОРД як право оперативних підрозділів витребувати, збирати і вивчати документи й дані, а також збирати відомості про протиправну діяльність підозрюваних осіб або осіб, щодо яких проводиться перевірка.

У теорії і практиці оперативно-розшукової діяльності оперативних підрозділів Росії наведення довідок полягає у збиранні інформації, необхідної для вирішення завдань ОРД, шляхом: безпосереднього вивчення документів (у т.ч. архівних); направлення запитів до будь-яких органів, підприємств, закладів та організацій, що мають інформаційні системи. Отримання такої інформації можливе двома шляхами – через звернення оперативного працівника (або за його завданням іншою особою) до відповідної організації або направлення документального запиту до тієї чи іншої організації.

Інформація, що має значення для всебічного й повного розслідування та розгляду справи в суді й така, що отримана за допомогою перевірки особи за інформаційними системами, може бути додана до матеріалів кримінальної справи, якщо вона не містить відомостей, що становлять державну таємницю¹⁶².

Аналогічно у практичній діяльності оперативні підрозділи України мають право витребувати, збирати і вивчати документи й дані, а також збирати відомості про протиправну діяльність підозрюваних осіб або осіб, щодо яких проводиться перевірка.

Загалом інформація, яку збирають про осіб, яких перевіряють, є такою: прізвище, ім'я, побатькові (особливі прикмети), місцепроживання (громадянство), біографічні дані, родинні зв'язки, освіта, рід занять, майновий стан, факти правопорушень, судимість та інші дані, що дають змогу визначити ознаки протиправної діяльності. Цей захід здійснюють як гласно, так і негласно та відповідно до Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність". Оперативні працівники при цьому мають право використовувати відео- та аудіозасоби.

¹⁶² Давидов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.; Оперативно-розыскная деятельность: Учебн. / Под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – XXII. – 794 с. – (Серия "Высшее образование").

12.3. Збирання зразків для порівняльного дослідження

(ст. 6 ФЗ РФ "Об ОРД")

Частково цей захід регламентований як право оперативних підрозділів України "негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення злочину" (п.2 ст.8 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність").

Російський учений Я.В. Давидов визначає захід збирання зразків для порівняльного дослідження як дії, спрямовані на виявлення різних об'єктів для розпізнавання та ідентифікації за наявними аналогами та встановлення ознак злочинної діяльності.

К.К. Горяїнов, В.С. Овчинський, А.Ю. Шумилов вважають цей захід як виявлення, фізичне вилучення та консервацію матеріальних носіїв інформації з метою порівняння з матеріалами, які є в розпорядженні оперативного підрозділу, або з метою наступного виявлення ідентичності предметів в осіб – об'єктів оперативної зацікавленості для вирішення конкретного завдання ОРД. Тобто зразки потрібні для встановлення зв'язку між матеріалами, що є в розпорядженні оперативного підрозділу або які цей підрозділ планує отримати, розкриваючи (розслідуючи) злочин.

Отримувати зразки оперативні працівники можуть гласно, негласно й зашифровано. *Гласне* збирання зразків здійснюють за умови добровільної згоди осіб, що володіють необхідними зразками. Якщо факт збирання зразків потрібно зберегти в таємниці від осіб, що перевіряються, то використовують *негласні* прийоми для їх отримання. Організація і тактика використання таких негласних прийомів регламентована відомчими нормативними актами.

При збиранні зразків можуть бути *зашифровані* мета і належність особи, яка здійснює захід до правоохоронних органів¹⁶³.

Джерелами отримання зразків є: особи, предмети (ті, що, можливо, зберегли сліди злочину на собі або були об'єктом злочинних посягань, та інші, що можуть бути засобом виявлення злочину та причетних осіб), тварини, рослини, результати експериментальних дій.

Під час збирання зразків оперативним працівникам забороняється порушувати конституційні принципи та проводити дії, що принижують честь та гідність осіб, порушують нормальний перебіг життя

¹⁶³ Давидов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.

та створюють загрозу здоров'ю громадян, ускладнюють нормальне функціонування підприємств, установ і організацій

Виконавець заходу оформляє результати негласного збирання зразків для порівняльного дослідження рапортом або довідкою, до яких додають отримані зразки в упакованому вигляді, завірені підписами учасників заходу та печаткою підприємства, установи чи організації.

Результати гласного збирання зразків оформляють актом або зазначають у дактилоскопічній картці чи інших офіційних документах.

Прикладом негласного виявлення й фіксування слідів злочину, що можуть бути доказами підготовки або вчинення злочину, і збирання зразків для порівняльного дослідження у практиці оперативних підрозділів МВС України є здійснення такого тактичного прийому, як “контрольна закупівля” (регламентована як право оперативних підрозділів).

Оформлення результатів здійснення “контрольної закупівлі” у гласній формі виражається таким документом, як акт, складений оперативними працівниками підрозділів ДСБЕЗ та використовується разом із отриманими матеріалами як доказ у кримінальному судочинстві.

За результатами контрольної закупівлі вилучені об'єкти можуть бути направлені на дослідження.

12.4. Перевірна закупівля

(ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”)

Цей захід полягає у здійсненні угоди купівлі-продажу співробітником оперативного підрозділу або будь-якою іншою особою, що діє за його дорученням, з особою, підозрюваною в протизаконній діяльності (обмані споживачів, торгівлі забороненими товарами тощо), з метою виявлення протизаконної діяльності¹⁶⁴.

Я. В. Давидов об'єктами перевірної закупівлі вважає товари, предмети, речовини як заборонені (зброя, боеприпаси, наркотики) для вільного обігу, так і не заборонені. Перевірну закупівлю можна здійснювати гласно (із шифруванням мети і без нього) й негласно.

Тактика гласної перевірної закупівлі (угоди купівлі-продажу) припускає пояснення продавцеві фактичної мети здійснення заходу, контрольне зважування, огляд товару та складання за його присутності відповідного акта, який засвідчують підписами особи, що беруть участь в угоді.

¹⁶⁴ Давидов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность. (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.

Шифрування мети означає приховування від продавця справжньої мети придбання товару або свою належність до правоохоронних органів.

Тактика негласної перевіркої закупівлі не передбачає негайного використання результатів проведеного заходу, і продавця не інформують про справжню мету. В цьому разі результати оформляють довідкою працівника оперативного підрозділу, а за потреби – поясненнями залучених громадян. Мета негласної перевіркої закупівлі на цьому етапі – отримання інформації і доказів, що мають орієнтовне значення для викриття протиправної діяльності підозрюваних осіб у майбутньому.

Термінологічний аналіз цього визначення свідчить, що такий оперативно-розшуковий захід можна назвати “*оперативною закупівлею*”, “*контрольною закупівлею*”, які регламентуються п.2 ст.8 закону про ОРД як право оперативних підрозділів. У Законі це визначено так: “...проводити контрольну та оперативну закупівлю та постачання”. Тобто права оперативних підрозділів можуть реалізовуватися такими способами ОРД:

- контрольної закупівлі – тактичний прийом (див. “Збирання зразків для порівняльного дослідження”);
- оперативної закупівлі – метод ОРД;
- оперативне постачання (визначення в теорії і практиці оперативних підрозділів МВС України і Росії немає).

Ст. 5 Закону України “Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними” визначає, що для одержання доказів злочинної діяльності, пов’язаної з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, працівникам органів (підрозділів), яким надано право здійснювати оперативно-розшукову діяльність, за постановою начальника відповідного органу, погодженою з прокурором, дозволяється проведення операції щодо придбання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів – **оперативної закупівлі**.

Законом України “Про оперативно-розшукову діяльність” оперативним підрозділам надано право здійснювати оперативну закупівлю не тільки наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, а й інших товарів, предметів і речовин, у т. ч. заборонених для обігу, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форми власності. Право здійснювати оперативну закупівлю також мають відповідні підрозділи податкової міліції.

Положення чинного законодавства і нормативних актів, що регламентують здійснення оперативної закупівлі, є суперечливим щодо

визначення її поняття. Закон України “Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними” визначає оперативну закупівлю як операцію, а закон України “Про оперативно-розшукову діяльність” – як право оперативних підрозділів, міжвідомча інструкція 2001 р. – як оперативно-розшуковий захід.

Підставою для проведення оперативної закупівлі є наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, про особу чи групу осіб, які займаються незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, і потребує перевірки у межах ведення відповідної оперативно-розшукової справи.

Сутність оперативної закупівлі полягає у нібито здійсненні угоди купівлі-продажу з особою, яку підозрюють у торгівлі забороненими для легального обігу предметами, товарами і речовинами (наприклад, наркотичними засобами, радіоактивними речовинами, зброєю тощо).

Матеріальною підставою для здійснення оперативної закупівлі є постанова, яку затверджує начальник відповідного органу та погоджує з прокурором, котрий здійснює нагляд за додержанням законів при проведенні оперативно-розшукової діяльності.

Після винесення постанови складають план проведення оперативної закупівлі, у якому зазначають задум операції, завдання, які потрібно вирішити, виконавців і заходи, які забезпечують її здійснення.

Застосування спеціальних технічних засобів при проведенні оперативної закупівлі здійснюється з дозволу суду відповідно до чинного законодавства України.

Усі документи щодо факту здійснення оперативної закупівлі, як правило, передають до органів попереднього слідства. Фактичні результати оперативної закупівлі є підставою для порушення кримінальної справи або можуть бути використані з іншими доказами у кримінальній справі.

Протокол оперативної закупівлі складають у присутності понятих. Зразки вилучених наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (за потреби – все вилучене) направляють на дослідження.

12.5. Дослідження предметів і документів

(ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”)

У теорії і практиці оперативно-розшукової діяльності оперативних підрозділів Росії цей захід полягає в непроцесуальному

криміналістичному дослідженні об'єктів, отриманих за результатами оперативно-розшукових заходів. Тобто досліджуються матеріальні об'єкти, що зберегли (могли зберегти) на собі сліди злочину, є або могли бути знаряддям злочину чи результатом злочинної діяльності, або визначаються особливості, які сприятимуть вирішенню інших конкретних завдань ОРД¹⁶⁵.

Досліджують предмети і документи за письмовим дорученням оперативних підрозділів і зазвичай до порушення кримінальної справи. Інформація, отримана під час проведення цього заходу, стосується призначення предметів, речовин і документів, їх якісних характеристик, часу та місця виготовлення, змісту документів та їх виконавців, а також біологічних об'єктів (кров, сперма, волосся тощо), їх належності, інших властивостей і характеристик.

Суб'єктами складу дослідження предметів і документів є експертно-криміналістичні служби правоохоронних органів, фахівці науково-дослідних установ, інших міністерств і відомств, а також безпосередньо працівники оперативних підрозділів (наприклад, визначення наркотичного складу за допомогою експрес-аналізатора). За потреби до дослідження предметів, речовин і документів можуть бути залучені інші фахівці, які володіють спеціальними знаннями про досліджуваний предмет.

Результати дослідження оформляють *актом* (ревізії, перевірки), але без відомостей, що становлять державну таємницю. Акт дослідження надається слідчому або судді, за винятком випадків, коли досліджуваний об'єкт був отриманий за допомогою особи, яка конфіденційно співпрацює з оперативним підрозділом.

Оперативні підрозділи МВС України не мають права самостійно здійснювати дослідження предметів і документів. Частково такі дії регламентуються п.3 ст.8 Закону про ОРД, як право "...порушувати у встановленому порядку питання про проведення перевірок фінансово-господарської діяльності підприємств... та брати участь в їх проведенні".

¹⁶⁵ Давыдов Я.В. Оперативно-розыскная деятельность (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80с.; Оперативно-розыскная деятельность: Учеб. / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – XXII. 794 с. – (Серия "Высшее образование").

12.6. Спостереження

(ст. 6 ФЗ РФ "Об ОРД")

Цей захід регламентований п.11 ст. 8 Закону про ОРД як право оперативних підрозділів "...здійснювати візуальне спостереження в громадських місцях". Теорія ОРД України визначає його як самостійний метод¹⁶⁶.

У теорії і практиці ОРД оперативних підрозділів Росії цей захід полягає в негласному спостереженні (стеженні) за особами, які становлять оперативний інтерес, у т. ч. за причетними до вчиненої кримінальної події транспортними засобами, які використовувалися ними з метою одержання значущої інформації (наприклад, про ознаки злочинної діяльності, організацію злочинного угруповання, стосунки його членів, можливих співучасників, способи фінансування, місця зберігання знарядь учинення та викраденого майна тощо).

Тактичні особливості спостереження розглянемо за даними праць російських вчених¹⁶⁷. Спостереження здійснюється за рішенням керівника оперативного підрозділу МВС (УВС) і зазвичай – за особами, підозрюваними у скоєнні тяжких або особливо тяжких злочинів.

Суб'єктом складу спостереження є безпосередньо оперативні працівники або інші особи, що діють за їх дорученням. Цей захід дає змогу фіксувати всі пересування, дії і контакти особи за певний проміжок часу. Під час спостереження можуть бути використані технічні засоби – фотоапарати, відеокамери. Тобто за формами спостереження може бути фізичним (ґрунтується на візуальному способі спостереження) з використанням технічних засобів або комплексним (поєднує елементи фізичного й технічного спостереження). Спостереження з використанням спеціальних технічних засобів для стеження за діями особи, яку перевіряють, у приміщеннях і транспортних засобах проводять співробітники спеціальних оперативно-технічних підрозділів правоохоронних органів. Захід можна здійснювати також за допомогою пристроїв аудіозапису з метою слухового контролю та запису розмов підозрюваних.

Результати спостереження оформляють рапортом, актом спостереження, за потреби – поясненнями інших учасників спостереження. До цих матеріалів додають фотографії, негативи, відеокасети, матеріали звукозапису.

¹⁶⁶ Некрасов В. А., Мацюк В. Я., Філіпенко Н. Є., Родинюк Л. В. Оперативне розпізнавання: Монографія. – К., КНТ, 2007. – 213с.

¹⁶⁷ Давыдов Я.В. Оперативно-розыскная деятельность (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80с. ; Оперативно-розыскная деятельность: Учеб. / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – XXII. – 794 с. – (Серия "Высшее образование").

Отримана інформація може бути використана в кримінальному судочинстві як доказ лише після підтвердження та оформлення відповідних дій, передбачених кримінально-процесуальним законодавством.

Об'єктивність і вірогідність інформації, отриманої за допомогою технічних джерел, можна перевірити в процесі окремих слідчих дій (під час допиту особи як свідка у справі, проведення між нею і підозрюваним очної ставки) або під час експертизи.

12.7. Ототожнення особистості

(ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”)

Аналога цього оперативно-розшукового заходу в Законі України “Про оперативно-розшукову діяльність” немає, хоча в практичній діяльності правоохоронних органів його застосовують. Якщо кримінальну справу порушено, проводять слідчу дію “пред’явлення особи для впізнання” відповідно до ст.174 КПК України і результати використовують як доказ. Специфічним при цьому є те, що працівники оперативних підрозділів МВС України відповідно до своїх завдань здійснюють розшукові заходи щодо встановлення та ідентифікації осіб, причетних до злочину, тих, що перебувають у розшуку, невпізнаних трупів, а також за особливими прикметами, за слідами, залишеними на місці скоєння злочину, тощо. Це дає змогу як потерпілим, свідкам, так і очевидцям злочину з великою вірогідністю впізнати особу, що скоїла його. Результати такого заходу можна використовувати як оперативну орієнтовну інформацію, а після порушення кримінальної справи дублювати слідчою дією.

Фахівці з оперативно-розшукової діяльності Росії визначають захід ототожнення особистості як спосіб установлення осіб, причетних до злочинної діяльності, або тих, що перебувають у розшуку, який полягає в непроцесуальному впізнанні особистості за ознаками її зовнішності, голосу, запаху та іншими даними¹⁶⁸.

Непроцесуальне впізнання проводиться у різних організаційно-тактичних формах з використанням засобів оперативно-розшукової діяльності. Факт його проведення зберігається в таємниці від розшукуваного.

Способи ототожнення особистості різні: перевірка за дактило-скопічними та криміналістичними обліками, впізнання особистості підозрюваного потерпілими, очевидцями або іншими особами за на-

¹⁶⁸ Давыдов Я.В. Оперативно-розыскная деятельность (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.; Оперативно-розыскная деятельность: учебник / под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. XXII, 794с. – (Серия “Высшее образование”).

12.8. Обстеження приміщень, будинків, споруд, ділянок місцевості і транспортних засобів

явними в органах внутрішніх справ фотовідеообліками або окремою фотокарткою (фотороботом). Причому умови проведення заходу ототожнення мають бути максимально наближені до умов проведення процесуального впізнання за фотографією.

Одним із різновидів цього заходу є пошук “по гарячих слідах” з участю потерпілих та очевидців. Його проводять також у процесі розшуку підозрюваного за участю потерпілих і очевидців у місцях його ймовірної появи.

При ототожненні особистості використовують також службово-розшукових собак.

Результати ототожнення можна оформити рапортом, довідкою оперативного працівника, а також поясненням особи, яка впізнала розшукуваного.

12.8. Обстеження приміщень, будинків, споруд, ділянок місцевості і транспортних засобів

(ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”)

Аналогічний захід регламентується пунктами 6,7 ст.8 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” як право оперативних підрозділів щодо відвідування житлових та інших приміщень за згодою їх власників або мешканців для з’ясування обставин вчиненого або такого, що готується, злочину, а також збирати відомості про протиправну діяльність підозрюваних або осіб, щодо яких проводиться перевірка; негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого або особливо тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення злочину, чи одержувати розвідувальну інформацію, в т. ч. шляхом проникнення оперативного працівника в приміщення, транспортні засоби, на земельні ділянки.

Російський учений Я. В. Давидов визначає обстеження приміщень, будинків, споруд, ділянок місцевості і транспортних засобів як *оперативний (непроцесуальний) огляд* житлових і службових приміщень, транспортних засобів та інших об’єктів з метою пошуку слідів злочинної діяльності, знарядь учинення злочину, розшукуваних злочинців, а також одержання іншої інформації, необхідної для вирішення завдань ОРД. Крім перелічених вище, об’єктами огляду можуть бути також документи, особисті речі, одяг, тварини, людина, на тілі якої є сліди злочину.

У монографії “Оперативне розпізнання” зазначено, що “*оперативний огляд*” залежно від мети, суб’єктів і тактики проведення може

бути гласним, зашифрованим і негласним. Його здійснюють спеціально уповноважені підрозділи з використанням оперативно-технічних засобів¹⁶⁹.

Гласний оперативний огляд проводять за згодою власника об'єкта, який оглядають, можливо, за його присутності. За такого обстеження обов'язково потрібна згода власника об'єкта, а також участь представника організації, від імені якої здійснюється цей захід.

Під час гласного огляду допустимим є вилучення предметів, документів та одержання від присутніх осіб відповідних пояснень, у т. ч. й письмових. Результати такого огляду оформляють здебільшого довідкою, актом чи протоколом, до яких додають відповідні креслення, замальовки, фото, таблиці, відеокасети тощо. Вилучені об'єкти відповідно упаковують, скріплюють печаткою оперативного працівника і згодом подають фахівцям (експертам) для дослідження. У разі підтвердження факту їх належності до розслідуваної події вилучені об'єкти можуть бути додані до матеріалів кримінальної справи.

Російські фахівці з оперативно-розшукової діяльності вважають, що для *негласного обстеження (огляд)*, яке здійснюють оперативні працівники таємно від власників об'єктів, що підлягають огляду, і зацікавлених осіб, властива особлива процедура, передбачена відомчими нормативними актами. Таке негласне обстеження, пов'язане з обмеженням конституційного права громадян на недоторканність житла, допускається тільки на підставі судового рішення.

Негласне обстеження проводять з використанням оперативно-технічних засобів коштом органів, що здійснюють ОРД, за участю ініціаторів заходу. Під час обстеження допускаються переміщення, фотографування, копіювання, позначка виявлених об'єктів за допомогою спеціальних хімічних речовин та ін.

Вилучення або заміна виявлених під час негласного обстеження предметів допускається у виняткових випадках з дозволу керівника, що затвердив постанову на проведення заходу.

Результати обстеження, проведеного безпосередньо оперативним працівником, оформляють рапортом або довідкою.

Російські фахівці з оперативно-розшукової діяльності рекомендують до участі в усіх видах огляду запрошувати фахівців, які мають навички відшукування відповідних слідів, фіксації обстановки, установлення хімічних пасток, технічних засобів аудіо- та відеоконтролю тощо. Результати діяльності фахівця докладно фіксують у довідках, актах, які складають

¹⁶⁹ Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність: підручник. – К., 2002.; Некрасов В.А., Мацюк В.Я., Філіпенко Н.Є., Родинюк Л.В. Оперативне розпізнання: монографія. – К., КНТ, 2007. – 213 с.

після закінчення огляду, з точним визначенням технічних характеристик застосованих і запроваджених технічних засобів фіксації інформації.

У випадках, коли оперативний працівник здійснив огляд без залучення фахівців, результати огляду оформляють рапортом, який доповідає керівник ОВС або оперативного підрозділу і який в подальшому може бути судовим доказом, у якому є відомості про спосіб фіксації фактичного положення об'єктів, предметів, місця його здійснення, хімічні чи інші речовини, якими маркувалися предмети, документи.

12.9. Контроль поштових відправлень, телеграфних та інших повідомлень (ст. 6 ФЗ РФ "Об ОРД")

Регламентується цей захід п.10 ст. 8 Закону про ОРД як *право оперативних підрозділів "контролювати шляхом відбору за окремими ознаками телеграфно-поштової відправки"*. У теорії ОРД України його віднесено до методів, а в практичній діяльності він може виступати як слідча дія відповідно до статей 187, 187¹ КПК України або як оперативно-технічний захід¹⁷⁰, який проводиться спеціально уповноваженими підрозділами.

Контроль способом відбору за певними ознаками телеграфно-поштових відправлень – це здійснення заходів щодо одержання інформації про злочинну діяльність підозрюваних осіб за допомогою перегляду (перлюстрації) міжнародних і внутрішніх телеграфно-поштових відправлень.

Російські фахівці вважають, що це право реалізується за завданням оперативних працівників і спеціальними підрозділами правоохоронних органів відповідно до спеціальних міжвідомчих та відомчих нормативних актів.

До об'єктів контролю належать листи, телеграми, радіограми, посилки, бандеролі, поштові контейнери, грошові перекази, інша кореспонденція, передана системою поштового зв'язку. В процесі контролю можна вирішувати питання стосовно ідентифікації почерку і відбитків друкарських пристроїв, що належать конкретним особам.

Залежно від оперативної ситуації контроль способом відбору за окремими ознаками телеграфно-поштових відправлень можна здійснювати за кореспонденцією, що адресована конкретній особі (вихідної від неї). За потреби контролю піддають також усю кореспонденцію, що надходить на конкретну адресу або виходить з неї.

¹⁷⁰ Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Підручник. – Х., 2002.

Здійснювати цей оперативно-розшуковий захід можна лише за наявності судового рішення, яке виносять за вмотивованим поданням відповідного керівника органу внутрішніх справ.

Контроль поштових відправлень може бути разовим або тривалим, про що зазначають у постанові суду. За потреби з поштових відправлень можна знімати копії, фотографувати вміст посилок, відбирати зразки для дослідження. Ці матеріальні носії інформації на підставі постанови керівника органу внутрішніх справ можуть бути передані співробітникові, у провадженні якого перебуває кримінальна справа, для використання в процесі доказування.

Арешт на кореспонденцію (слідча дія) можна накладати до порушення кримінальної справи і лише за наявності достатніх підстав вважати, що в телеграфно-поштових відправленнях містяться дані про вчинений злочин або документи, що мають доказове значення, і якщо іншими способами їх одержати неможливо. Відповідно до ст. 187 КПК України голова суду чи його заступник виносить постанову про накладення арешту на кореспонденцію. Постанова оскарженню не підлягає, на неї не може бути внесено подання прокурором.

Постанову про накладення арешту на кореспонденцію слідчий направляє начальнику відповідної установи, а її виконання здійснюється в режимі, який забезпечує нерозголошення даних досудового слідства або оперативно-розшукової діяльності

Арешт на кореспонденцію скасовується після закінчення терміну, встановленого для виконання цієї слідчої дії постановою судді.

Огляд кореспонденції проводиться в установі зв'язку з участю понятих (службовці цієї установи), а за потреби – і з участю спеціаліста. У присутності зазначених осіб слідчий відкриває і оглядає затриману кореспонденцію.

Виявивши документи чи предмети, що мають доказове значення, слідчий проводить виїмку кореспонденції або знімає з неї копії. За відсутності документів чи предметів, що мають доказове значення, слідчий дає вказівку про вручення оглянутої кореспонденції або про її затримання до визначеного ним терміну.

Про здійснення слідчої дії (огляд, виїмка, затримання кореспонденції) складають *протокол* із визначенням таких питань: які конкретно відправлення були оглянуті, що з них вилучено і що потрібно доставити адресатові або тимчасово затримати, з яких відправлень знято копії.

12.10. Прослуховування телефонних переговорів і зняття інформації з технічних каналів зв'язку (ст. 6 ФЗ РФ "Об ОРД")

За тактикою такі заходи мають багато спільного. В українському законодавстві "знімати інформацію з каналів зв'язку..." є правом оперативних підрозділів і регламентується п.9. ст. 8 Закону про ОРД. Водночас у теорії ОРД це право визначено як метод, а в практичній діяльності – як слідчу дію відповідно до статей 187, 187¹ КПК України або як оперативно-технічний захід¹⁷¹, який здійснюється спеціально-уповноваженими підрозділами.

Фахівці з оперативно-розшукової діяльності Росії визначають оперативно-розшуковий захід "*прослуховування телефонних переговорів*" як негласне одержання інформації, переданої особами, підозрюваними у вчиненні злочинів, за абонентськими телефонними лініями зв'язку, а "*зняття інформації з технічних каналів зв'язку*" – як оперативно-технічний захід, що полягає в перехопленні за допомогою спеціальних технічних засобів відкритої (незашифрованої) інформації, яка передається особами, що підлягають перевірці за технічними каналами зв'язку¹⁷².

Право знімати інформацію з каналів зв'язку оперативні підрозділи реалізують негласним застосуванням технічних засобів з метою запису на магнітних носіях речової розмови перевірюваної особи з іншими особами. Під зняттям інформації з каналів зв'язку розуміють не тільки записи телефонних переговорів, а й інші форми обміну відомостями – аудіо-, радіопередачу цими сигналами, через комп'ютерні мережі, візуально.

Це право оперативний підрозділ реалізує тільки на підставі судового рішення, ухваленого за поданням керівника відповідного підрозділу або його заступника. Порядок зняття інформації з каналів зв'язку та застосування інших технічних засобів отримання інформації регулюються відомчими нормативними актами МВС України.

Відповідно до ст. 187 КПК України, зняття інформації з каналів зв'язку (слідча дія) можливе лише за наявності підстав вважати, що в інформації, якою обмінюються особи за допомогою зв'язку, містяться дані про вчинені злочини або інша доказова інформація і якщо іншими способами отримати ці дані неможливо.

¹⁷¹ Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підруч. – Х., 2002.

¹⁷² Давыдов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.

Зняття інформації з каналів зв'язку з метою запобігання злочину можливе до порушення кримінальної справи.

За наявності підстав слідчий за погодженням з прокурором звертається з поданням до голови апеляційного суду за місцем провадження слідства про зняття інформації з каналів зв'язку. Голова суду чи його заступник розглядає подання, вивчає матеріали справи, за потреби вислуховує слідчого, вислуховує думку прокурора, після чого залежно від підстав для прийняття такого рішення виносить постанову про зняття інформації з каналів зв'язку або про відмову в ньому.

Постанову виносять у режимі, який забезпечує нерозголошення даних досудового слідства або оперативно-розшукової діяльності.

Постанову про зняття інформації з каналів зв'язку слідчий направляє начальнику відповідної установи, який здійснює заходи щодо її виконання.

Зняття інформації з каналів зв'язку припиняється після закінчення терміну, встановленого для виконання слідчих дій постановою судді.

Для дослідження інформації, знятої з каналів зв'язку, за потреби запрошують відповідних спеціалістів. Слідчий прослуховує і вивчає зміст знятої інформації та складає протокол, у якому відтворює відповідну частину запису, що має доказове значення, і своєю постановою визнає носій знятої інформації доказом та додає його до справи.

12.11. Оперативне впровадження

(ст. 6 ФЗ РФ "Об ОРД")

Фахівці з оперативно-розшукової діяльності Росії визначають оперативне впровадження як спосіб отримання інформації шляхом легенованого введення співробітників оперативних підрозділів і осіб, що здійснюють конфіденційне сприяння, у кримінальне середовище та об'єкти з метою розвідувального збирання інформації, необхідної для вирішення завдань ОРД¹⁷³.

За цим визначенням такий оперативно-розшуковий захід дещо подібний із правом оперативних підрозділів (п.8 ст. 8 Закону про ОРД) здійснювати проникнення в злочинну групу негласного працівника або особи, яка співпрацює з останнім, зі збереженням у таємниці достовірних даних про їх особистості.

У працях деяких російських учених¹⁷⁴ визначено тактичні особливості оперативного впровадження.

¹⁷³ Давыдов Я.В. Оперативно-розыскная деятельность (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.

¹⁷⁴ Давыдов Я.В. Оперативно-розыскная деятельность (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.; Оперативно-розыскная деятельность: Учеб. / Под ред. К.К. Гординова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. XXI. 794с. – (Серия "Высшее образование").

На їх думку, воно доцільне в ситуаціях, коли докази про злочинну діяльність неможливо отримати під час процесуальних дій або в умовах дефіциту часу, неможливо запобігти злочину, що готується, або учасники організованого злочинного угруповання можуть переховуватися від правосуддя або перейти на нелегальне становище.

Суб'єктами цього оперативно-розшукового заходу можуть бути:

- штатні негласні співробітники оперативних підрозділів, належність яких до органів внутрішніх справ зашифрована;
- особи, які здійснюють конфіденційне сприяння оперативним підрозділам;
- працівники оперативних підрозділів, що виконують свої посадові обов'язки на гласній основі;
- інші працівники органів внутрішніх справ.

Отже, оперативне впровадження здійснює штатний співробітник оперативного підрозділу або особа, яка співпрацює з ним, що діють під легендою, щодо впровадження в злочинне угруповання, яке підозрюється у вчиненні злочину. Відповідно до легенди, впроваджені особи можуть імітувати злочинну діяльність (наприклад, використовувати без ліцензії наркотичні засоби) та інші дії, аби викликати довіру у злочинців.

Оперативне впровадження може здійснюватися проникненням суб'єкта в злочинне угруповання або безпосереднім залученням конфіденційного джерела із членів об'єкта оперативної зацікавленості.

При здійсненні впровадження оперативні працівники мають право користуватися документами, що зашифровують їх належність до правоохоронних органів.

Права осіб, що впроваджуються до складу злочинних угруповань, додатково захищені. Відомості про них становлять державну таємницю й можуть бути розголошені лише з їхньої письмової згоди і лише на підставі постанови керівника органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність. Працівники оперативних підрозділів, що виконують свої посадові обов'язки гласно, за потреби можуть виступати як свідки у кримінальному процесі.

За терміном дії оперативне впровадження може бути як короткостроковим, що триває близько кількох годин, так і довгостроковим, що триває упродовж кількох місяців або років.

Інформацію, отриману в результаті оперативного впровадження, оформляють рапортом оперативного працівника або повідомленням особи, що здійснює конфіденційне сприяння.

12.12. Контрольована поставка

(ст. 6 ФЗ РФ "Об ОРД")

Фахівці з оперативно-розшукової діяльності Росії визначають цей оперативно-розшуковий захід як спосіб отримання інформації про ознаки злочинної діяльності, установивши контроль за поставкою, купівлею, продажем, переміщенням предметів, речовин і продукції, вільна реалізація яких заборонена, а обіг обмежений, а також тих, що є об'єктами або знаряддями злочинних посягань¹⁷⁵.

Контрольовану поставку широко використовують у світовій практиці боротьби з незаконним обігом наркотиків. В Україні її здійснення регламентується п.2 ст. 8 Закону про ОРД і є правом оперативних підрозділів.

Основоположним міжнародним правовим актом, що регламентує застосування контрольованої поставки, у т.ч. в українському законодавстві, є "Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин" від 20.12.1988 р.¹⁷⁶, ст. 11 якої визначає, що:

- сторони, якщо це дозволяють основні принципи їх національних правових систем, вживають у межах своїх можливостей необхідних заходів, які передбачають належне використання контрольованих поставок на міжнародному рівні на основі взаємоприйнятних угод або взаємних домовленостей з метою виявлення осіб, які беруть участь у правопорушеннях, визнаних такими відповідно до п. (1) ст. 3, та їх кримінального переслідування;
- рішення про використання контрольованих поставок приймають у кожному окремому випадку, враховуючи фінансові домовленості та взаєморозуміння у здійсненні юрисдикції, досягнуті відповідними Сторонами;
- незаконні партії, контрольовані поставки яких здійснюються згідно з досягнутими домовленостями, за згодою Сторін можуть бути перехоплені і залишені для подальшого перевезення із збереженням або вилученням чи повною або частковою заміною наркотичних засобів або психотропних речовин.

¹⁷⁵ Давыдов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.

¹⁷⁶ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20 грудня 1988 року // Законодавство у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів: Зб. нормат. актів: У 2 ч. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – Ч. 1. – С. 191–231.

У підпункті г ст. 1 вказаної Конвенції контрольовану поставку визначено як “метод, за якого допускається вивезення, провезення або ввезення на територію однієї або кількох країн незаконних або таких, що викликають підозру, партій наркотичних засобів, психотропних речовин, речовин, включених до Таблиці I або Таблиці II, що містяться в Додатку до цієї Конвенції, або речовин, що їх замінюють, з відома і під наглядом їх компетентних органів з метою виявлення осіб, які беруть участь у здійсненні правопорушень, визнаних такими відповідно до пункту (1) статті 3 цієї Конвенції”.

Виконуючи міжнародні зобов'язання щодо виконання ратифікованої у 1991 р. зазначеної Конвенції ООН, Україна прийняла пакет антинаркотичного законодавства, в т. ч. “Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними”¹⁷⁷.

Відповідно до ст. 4 Закону України, Державний митний комітет України та державні органи (підрозділи), що мають право здійснювати оперативно-розшукову діяльність, з метою виявлення джерел і каналів незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, а також осіб, які беруть участь у цьому, в кожному окремому випадку за домовленістю з відповідними органами іноземних держав або на підставі міжнародних договорів можуть використовувати метод контрольованої поставки, тобто допускати під своїм контролем і оперативним наглядом ввезення в Україну, вивезення з України чи транзит через її територію наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Контрольовану поставку можна також здійснювати щодо незаконного перевезення та пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів в межах території України.

Порядок проведення контрольованої поставки визначається Митним кодексом України і нормативним актом Державного митного комітету України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону України, погодженим з Генеральною прокуратурою України і Міністерством юстиції України.

¹⁷⁷ Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Законів України “Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів” та “Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними”: Закон України від 15.02.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 10. – Ст. 64.; Про обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів: Закон України від 15.02.1995 р. (з відповідними змінами та доповненнями) // Там само. – Ст. 60; Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними: Закон України від 15.02.1995 р. (з відповідними змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 10. – Ст. 62.

На реалізацію вимог чинного антинаркотичного законодавства у ст. 317 Митного кодексу України¹⁷⁸ зазначено: “Відповідно до законів України митні органи з метою виявлення джерел і каналів незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, осіб, які беруть участь у цьому, разом з іншими державними органами (підрозділами), що мають право здійснювати оперативно-розшукову діяльність, можуть використовувати метод контрольованої поставки зазначених засобів, речовин і прекурсорів. Порядок проведення контрольованої поставки визначається Митним кодексом України і відповідним нормативно-правовим актом спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади в галузі митної справи, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону України, погодженим із Генеральною прокуратурою України та Міністерством юстиції України”.

У науковій літературі трапляються різні думки щодо визначення поняття “контрольована поставка”. Зокрема, в підготовленій Бюро з координації боротьби з організованою злочинністю та іншими небезпечними видами злочинів на території держав-учасників Співдружності Незалежних Держав Типовій методиці для працівників правоохоронних органів держав-учасниць СНД: “Проведення операції “Міжнародна контрольована поставка наркотиків” контрольована поставка визначається як комплекс оперативно-розшукових та інших заходів, пов’язаних із забезпеченням контрольованого переміщення (перевезення, пересилання) правоохоронними органами незаконної партії наркотичних засобів або психотропних речовин з метою виявлення і подальшого викриття максимально повної кількості учасників протиправних дій, пов’язаних із незаконним виробництвом і розповсюдженням вказаних засобів, а також отримання інших даних, що мають значення у боротьбі з наркозлочинністю”¹⁷⁹.

Методом оперативно-розшукової діяльності контрольовану поставку вважають О. Ф. Долженков, Ю. Н. Гальчинський, К. Г. Костенко, Р. М. Павленко, М. О. Сергатий, Ю.В. Тузов, О. Ф. Федотов та ін.

¹⁷⁸ Митний кодекс України від 11.07.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 38–39. – Ст. 288.

¹⁷⁹ Проведення операції “Міжнародна контрольована поставка наркотиків”: Типова методика для співробітників правоохоронних органів держав-учасниць СНД // Бюро з координації боротьби з організованою злочинністю та іншими небезпечними видами злочинів на території держав-учасниць СНД. Всеросійський науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації, Головне управління з боротьби з організованою злочинністю служби кримінальної міліції Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації, Державний комітет Російської Федерації з контролю за обігом наркотичних засобів і психотропних речовин. – М., 2004. – 63 с.

На думку інших учених (І. П. Козаченко, Я. Ю. Кондратьєв, В. І. Михайлов, Д. Й. Никифорчук, Л. І. Пясецький, В. П. Столбовий, М. Б. Саакян, О. М. Стрільців), контрольована поставка є оперативно-розшуковою операцією або комплексом оперативно-розшукових та інших заходів.

Причини таких різних тлумачень сутності контрольованої поставки полягають у тому, що нині не визначено підстав, за якими можна класифікувати методи ОРД. Наприклад, О. Ф. Волинський вважає, що методи ОРД реалізуються в конкретних оперативно-розшукових заходах і тактичних операціях і називаються означеними методами. Сам метод не охоплює окремих організаційно-тактичних моментів, водночас операція з його використанням містить різні елементи та організаційні заходи.

Поняття “комплекс оперативно-розшукових та інших заходів”, враховує, що під час контрольованої поставки проводять значну кількість оперативно-розшукових та інших заходів, зокрема: зняття інформації з каналів зв'язку; контроль способом відбору за певними ознаками телеграфно-поштових відправлень; негласне проникнення в житло чи інше володіння особи; негласне виявлення та фіксування слідів тяжкого або особливо тяжкого злочину, документів та інших предметів, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину; проникнення в злочинну групу негласного працівника оперативного підрозділу або особи, яка співпроче з останнім, зі збереженням в таємниці достовірних даних щодо їх особистості; спостереження, опитування осіб тощо.

Мета контрольованої поставки збігається із завданнями ОРД – пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України.

Відповідно до мети, *завданнями контрольованої поставки є:*

- документування протиправної діяльності та виявлення всіх осіб, причетних до незаконного обігу наркотиків;
- конфіскація за результатами контрольованої поставки наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів;
- визначення причин та умов вчинення наркозлочинів;
- виявлення джерел фінансування незаконних операцій з наркотиками та подальших шляхів “відмивання” (легалізації) отриманих кримінальних доходів;
- забезпечення доказів злочинної діяльності.

Контрольовану поставку здійснюють тільки спеціально уповноважені на те державні органи та підрозділи, які мають право проводити оперативно-розшукову діяльність, зокрема, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України.

Структурні підрозділи Генеральної прокуратури України здійснюють лише нагляд за дотриманням законності правоохоронними органами під час ОРД.

Проведення контрольованої поставки іншими підрозділами, які не визначені законодавством України, забороняється.

Проведення контрольованої поставки можливе у взаємодії з іншими державними органами, зокрема з Державною митною службою, яка забезпечує її здійснення у випадку перетину кордону.

Предметом контрольованої поставки є наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори, переміщення яких здійснюється протиправно. Відповідно до Конвенції ООН 1988 р. та національного антинаркотичного законодавства *предметом контрольованої поставки є:*

- наркотичні засоби – речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів¹⁸⁰;
- психотропні речовини – речовини природні чи синтетичні, препарати, природні матеріали, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;
- прекурсори – речовини, які використовуються для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Відповідно до Переліку наркотичні засоби поділяються на:

- а) особливо небезпечні, обіг яких заборонено (список I таблиця I Переліку);
- б) обіг яких обмежено (список I таблиця II Переліку);
- в) обіг яких обмежено і стосовно яких допускаються виключення деяких заходів контролю (список I таблиця III Переліку);
- психотропні речовини – на:
 - а) особливо небезпечні, обіг яких заборонено (список II таблиця I Переліку);
 - б) обіг яких обмежено (список II таблиця II Переліку);

¹⁸⁰ Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 року № 770 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 19. – Ст. 789.

- в) обіг яких обмежено і стосовно яких допускаються виключення деяких заходів контролю (список II таблиця III Переліку);
- прекурсори:
- а) обіг яких обмежено і стосовно яких встановлюються заходи контролю (список I таблиця VI Переліку);
- б) стосовно яких встановлюються заходи контролю (список II таблиця VI Переліку).

Конвенцією ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20.12.1988 р. передбачено, що країни можуть установлювати спеціальні заходи контролю щодо інших речовин, якщо вважають, що за своєю структурою та дією вони подібні до наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів.

Національне антинаркотичне законодавство визначає також, що предметом контрольованої поставки можуть бути лише ті наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори, які фактично перебувають у незаконному обігу, тобто діяння з якими здійснюється з порушенням вимог чинного законодавства та відповідальність за які передбачена нормами кримінального права.

Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20.12.1988 р. визначає об'єктом контрольованої поставки осіб, які беруть участь у здійсненні правопорушень, визнаних такими самою Конвенцією. Такими правопорушеннями в Конвенції зазначено висівання, вирощування, культивування, збір урожаю наркотиковмісних рослин; виробництво, виготовлення, екстрагування, виготовлення препаратів (обробку), пропозиції, пропозиції з метою придбання, розподілу (володіння), постачання, зберігання, купівля (придбання), продаж (призначення за рецептом), постачання на будь-яких умовах, посередництво, переправлення, пересилання поштою, транзитне переправлення, транспортування, ввезення чи вивезення (та обіг у будь-якій формі)¹⁸¹.

У ст. 4 Закону України "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними" та в Митному кодексі України зазначено, що об'єктами, на виявлення яких спрямована контрольована поставка, є особи, які беруть участь у незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів. Під незаконним обігом наркотичних засобів,

¹⁸¹ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20.12.1988 р. // Законодавство у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів: 36. нормат. актів: У 2 ч. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – Ч. 1. – С. 191–231.

психотропних речовин та прекурсорів розуміють такі діяння: культивування рослин, включених до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, розроблення, виробництво, виготовлення, зберігання, перевезення, пересилання, придбання, збут, ввезення на територію України, вивезення з території України, транзиту через територію України, використання, знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що здійснюються з порушенням законодавства про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори¹⁸².

Об'єкти контрольованої поставки групують за такими ознаками:

а) за участю у протиправній діяльності – особи, які причетні до:

- незаконного висівання, вирощування (культивування) таких рослин, як мак снодійний, кокаїновий куш або рослини роду канабіс;
- закупівлі (придбання) наркотиковмісної сировини та її поживних решток в осіб, які здійснюють їх ліцензійне або протиправне вирощування;
- розкрадання наркотиковмісної сировини, наркотичних засобів і психотропних речовин із місць їх ліцензійного чи протиправного вирощування;
- незаконного викрадення, привласнення, вимагання, зберігання, виробництва та виготовлення наркотичних засобів або заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем;
- викрадення, привласнення, вимагання обладнання для виготовлення наркотичних засобів чи заволодіння таким обладнанням шляхом шахрайства, а також незаконне виготовлення, придбання, зберігання, передача чи продаж іншим особам такого обладнання;
- незаконного перевезення та пересилання наркотичних засобів;
- забезпечення безпеки незаконного переміщення наркотичних засобів шляхом їх супроводження: гласного або негласного;
- забезпечення безпеки перетинання вантажу з наркотичними засобами та наркокур'єра через державний кордон України, а також кордони інших держав;

¹⁸² Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними: Закон України від 15.02.1995 р. (з відповідними змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 10. – Ст. 62.

- проведення контррозвідувальних заходів правоохоронних органів чи інших злочинних угруповань з метою забезпечення безперешкодного проходження наркотичних засобів до адресата;
- отримання, посередництва й подальшого незаконного розповсюдження наркотичних засобів;
- організації, керівництва або фінансування будь-яких вказаних вище злочинних дій, а також використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів;

б) за характером дій поставальників наркотичних засобів щодо предмета контрольованої поставки:

- особи, які безпосередньо здійснюють перевезення наркотичних засобів (вантаж перебуває в них);
- особи, які забезпечують контроль чи оперативне супроводження за перевезенням (пересиланням) вантажу з наркотичними засобами або наркокур'єра. Такий контроль може здійснюватись на відстані, а також в окремих місцях (пунктах), наприклад, під час проходження митного контролю або отримання поштового відправлення на об'єкті поштового зв'язку;

в) за отриманою інформацією за фактом виявлення незаконного переміщення наркотичних засобів:

- особи, які причетні до незаконних поставок наркотичних засобів, невідомі та невстановлені;
- установлений тільки один з учасників поставки наркотичних засобів, як правило, це кур'єр або отримувач наркотичних засобів;
- установлені окремі учасники ланцюга поставки наркотичних засобів;
- усі учасники повністю встановлені до початку здійснення контрольованої поставки;

г) за обізнаністю осіб, які беруть участь у поставці наркотичних засобів:

- особи, які усвідомлюють протиправний характер незаконного переміщення контрольованих предметів;
- особи, які не поінформовані про протиправний характер переміщення та використовуються злочинцями "втемну";

д) залежно від цивільного статусу відправником або отримувачем вантажу з наркотичними засобами можуть бути:

- фізична особа;
- юридична особа.

До контрабандних і міжрегіональних поставок наркотичних засобів може бути причетна значна кількість осіб, на встановлення яких саме й спрямована контрольована поставка.

Залежно від джерел отриманої інформації, походження вантажу та способу його переміщення, наявності супроводжувальних осіб та інших обставин розрізняють контрольовані поставки:

а) залежно від пункту відправлення і пункту призначення вантажу з наркотичними засобами та відповідної державної належності території, на якій планується проводити операцію:

- внутрішню (міжрегіональну) — контрольоване переміщення вантажу з наркотичними засобами, психотропними речовинами та прекурсорами, що незаконно транспортуються в межах території нашої держави. Практика свідчить про ефективність таких заходів, оскільки вони дають змогу виявити не лише наркопостачальника та наркоотримувача, а і їх міжрегіональні зв'язки, джерела й канали внутрішньодержавного нелегального обігу наркотичних засобів;
- зовнішню (пов'язана з перетином кордону) — контрольоване переміщення вантажу з наркотичними засобами, що незаконно транспортуються за межі або безпосередньо в Україну з-за кордону на підставі укладених односторонніх чи багатосторонніх угод та договорів з іноземними країнами. Зазвичай вона здійснюється за участю правоохоронних органів цих країн.

Окремим підвидом зовнішньої контрольованої поставки є транзитна контрольована поставка — контрольоване переміщення вантажу з наркотичними засобами через територію України, яке здійснюється на підставі запитів державних органів інших країн.

За кількістю країн, які беруть участь у проведенні контрольованих поставок останні поділяють на:

- двосторонні, які проводять правоохоронні органи двох країн;
- багатосторонні, які здійснюють правоохоронні органи трьох і більше країн. Звичайно такі поставки здійснюють за транзитного переміщення контрольованого вантажу з наркотичними засобами через територію нашої держави або за результатами документування міжнародного злочинного наркоугруповання, злочинний вантаж якого переміщується територією кількох країн або початковий чи кінцевий її етап відбувається в Україні.

Організаційно контрольовану поставку можна поділити на кілька етапів. У Типовій методиці для працівників правоохоронних органів

держав-учасниць СНД “Проведення операції “Міжнародна контрольована поставка” визначено такі основні етапи контрольованої поставки:

- а) збирання оперативної інформації про контрабанду наркотичних засобів та (або) проведення розшуково-пошукових заходів щодо виявлення фактів незаконного транспортування наркотичних засобів;
- б) документування факту незаконного транспортування вказаних засобів, що передбачає проведення всього комплексу дій, пов'язаних з оглядом місця події, виявлення та фіксацію слідів злочинної діяльності причетних до незаконного обігу осіб, оформлення відповідної документації процесуального значення;
- в) реалізація заходів щодо забезпечення негласного контролю за переміщенням забороненого вантажу та осіб, які його супроводжують, на маршруті слідування до адресата;
- г) затримання отримувача вантажу та викриття максимально повної кількості осіб, причетних до протиправної діяльності¹⁸³.

Російський учений В.І. Михайлов¹⁸⁴ поділяє контрольовану поставку на такі стадії:

- пізнавальну, або інформаційну, під час якої вивчають оперативну ситуацію, що склалася, виявляють проблеми, ресурси і перспективи її вирішення;
- цільову, на якій формується мета операції щодо контролю за переміщенням товарів, речовин або предметів, яку поділяють на підцілі, та ін.;
- організаційну, на якій здійснюють підготовку й затвердження оперативно-тактичного задуму операції, розроблення й опис заходів, засобів і шляхів реалізації задуму для досягнення поставленої мети, визначають виконавців намічених заходів щодо утворення органу управління цією системою, готують план, оцінюють можливі негативні наслідки і розробляють заходи їх локалізації;
- реалізаційно-практичну, на якій здійснюють систему активних оперативних заходів і комбінацій;

¹⁸³ Проведення операції “Міжнародна контрольована поставка наркотиків”: Типова методика для співробітників правоохоронних органів держав-учасниць СНД // Бюро з координації боротьби з організованою злочинністю та іншими небезпечними видами злочинів на території держав-учасниць СНД, Всерос. наук.-дослід. ін-т Мін-ва внутр. справ Російської Федерації, Гол. управління з боротьби з організованою злочинністю служби крим. міліції Мін-ва внутр. справ Російської Федерації, Держ. ком-т Російської Федерації з контролю за обігом наркот. засобів і психотроп. речовин. – М., 2004. – 63 с.

¹⁸⁴ Михайлов В. І. Контролируемая поставка как оперативно-розыскная операция: учеб.-практ. Пособ. / под ред. д-ра юрид. наук А.Ю. Шумилова. – М.: Изд. дом И.И. Шумиловой, 1998. – 96 с.

- результативну, на якій підводять підсумки операції, аналізують, оцінюють і використовують отримані результати.

Контрольовану поставку здійснюють у терміни ведення оперативно-розшукових справ, передбачених Законом України.

За результатами ухваленого рішення розробляють оперативний задум, реалізація якого передбачена у постанові про проведення контрольованої поставки наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Постанова є документом, у якому обґрунтовано потреби у правомірному (за погодженням із відповідним прокурором) переміщенні наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, обіг яких заборонений, під контролем та оперативним наглядом оперативних підрозділів без порушення кримінальної справи за фактом їх незаконного зберігання, перевезення чи пересилання.

Постанова про проведення контрольованої поставки наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів вноситься від імені керівника оперативного підрозділу МВС, ГУ МВС, УМВС або його заступника.

Особливості здійснення контрольованих поставок наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, пов'язаних з перетином кордону, визначаються специфікою міжнародного наркобізнесу і насамперед зумовлені значною віддаленістю місць нелегального вирощування і вироблення наркотичних засобів та психотропних речовин від країн їх поширеного нелегального споживання. Правоохоронні органи країн, у яких розповсюджуються наркотичні засоби, особливу увагу приділяють поставкам товарів з так званих країн ризику (Болівія, Колумбія, М'янма, Нідерланди, Афганістан, Пакистан), що спонукає міжнародні злочинні наркоугруповання шукати нові шляхи транспортування наркотичних засобів. При цьому використовується територія країн, які розташовані осторонь звичних маршрутів нелегального переміщення наркотичних засобів, у т. ч. і з використанням для їх транзитного переміщення території України.

Виявлено численні випадки транзитного контрабандного переміщення наркотичних засобів як із центральноазійських держав, так і з країн Латинської Америки через територію України до інших країн Європейського Союзу та Російської Федерації. Так, протягом 1995–2006 р. на кордонах України було вилучено понад 6 т гашишу, 800 кг кокаїну, 500 кг героїну тощо¹⁸⁵.

¹⁸⁵ Аналітично-інформаційні матеріали про стан протидії наркоманії і наркобізнесу в Україні до засідання Національної координаційної ради боротьби з наркоманією при Кабінеті Міністрів України від 28 квітня 2006 року / Департамент боротьби з незаконним обігом наркотиків МВС України. – К., 2007. – 24 с.

Злочинці застосовують безліч способів приховування наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів під час транспортування (у контейнерах, спеціальних ємкостях, тайниках, у багажу, що перевозиться окремо, в особистих речах, багажу у вантажних перевезеннях, у поштових відправленнях, з використанням порожнин тіла людини або тварин тощо), використовуючи автомобільний, залізничний, авіаційний, морський (річковий) транспорт або перетинаючи державний кордон пішки.

В організації і прийнятті рішення про здійснення контрольованої поставки важливим є встановлення контакту із владою країни, у якій було виявлено наркотичні засоби, або країни, до якої призначено надходження незаконного вантажу.

Відповідні правоохоронні органи надають один одному інформацію (документи, матеріали, інші дані) з питань, пов'язаних із підготовкою і проведенням контрольованої поставки. Передача такої інформації здійснюється в тому випадку, якщо це не завдає шкоди інтересам боротьби зі злочинністю, не суперечить законам держави і може допомогти органам іншої країни підготувати або провести операцію щодо контролю за наркотичними засобами або сприяти проведенню досудового розслідування.

Вибір мови та порядок інформування інших країн здійснюють відповідно до міжнародних угод про надання правової допомоги, учасником яких є Україна. Так, листування з правоохоронними органами країн – членів СНД здійснюється російською мовою. Зв'язок через акредитованих у ФРН, Польщі, Угорщині, Туреччині, Республіці Ізраїль офіцерів зв'язку МВС України – українською, з іншими країнами – англійською чи заздалегідь установленою мовою.

Після погодження обох сторін проводять контрольовану поставку на підставі отриманого міжнародного запиту в оперативному підрозділі (БНОН, боротьби з організованою злочинністю тощо) складають план оперативно-розшукових заходів щодо перекриття каналу контрабандного переміщення наркотичних засобів та документи щодо протиправної діяльності причетних осіб.

На відміну від постанови про проведення міжрегіональної контрольованої поставки, у постанові про контрольовану поставку, пов'язану з перетином кордону, додатково зазначають статті національного законодавства, які є правовою основою для контрольованої поставки.

За потреби копію постанови про проведення контрольованої поставки надсилають до країни, спільно з якою проводиться поставка. За потреби інформують про контрольовану поставку, пов'язану з перети-

ном кордону, відповідні підрозділи Держмитслужби, Держприкордонслужби та СБУ. Важливо своєчасно надати інформацію правоохоронним органам інших країн. Зазначене набуває особливого значення для координації спільних дій з метою одночасного вилучення наркотичних засобів чи затримання осіб.

Відповідно до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, матеріали, отримані під час контрольованої поставки, використовують:

- 1) як приводи та підстави для порушення кримінальної справи або проведення невідкладних слідчих дій;
- 2) для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі;
- 3) для попередження, припинення і розслідування злочинів;
- 4) для взаємного інформування підрозділів, уповноважених здійснювати ОРД, та інших правоохоронних органів;
- 5) для інформування державних органів відповідно до їх компетенції.

12.13. Оперативний експеримент

(ст. 6 ФЗРФ “Об ОРД”)

Фахівці з оперативно-розшукової діяльності Росії визначають цей оперативно-розшуковий захід як спосіб отримання інформації відтворенням негласно контрольованих умов і об’єктів для виявлення протиправних намірів осіб, яких обґрунтовано підозрюють у підготовці або вчиненні тяжких і особливо тяжких злочинів¹⁸⁶.

Проведення оперативного експерименту регламентується відомчими нормативними актами на підставі постанови, затвердженої керівником оперативного підрозділу і дозволяється тільки з метою виявлення, попередження, припинення й розкриття тяжких та особливо тяжких злочинів.

Оперативний експеримент може бути проведений як з метою виявлення конкретних осіб, які обґрунтовано підозрюються у злочинній діяльності (одержання хабарів, торгівля зброєю, операції з наркотиками тощо), так і для виявлення намірів невідомих осіб, які вчиняють серійні злочини, за допомогою різних “пасток”.

Здійснюючи цей захід, оперативні працівники повинні обов’язково дотримуватися таких вимог:

- не провокувати особу до здійснення протиправних дій;

¹⁸⁶ Давыдов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.

- не ставити особу в умови, що утруднюють задоволення її потреб законним способом;
- не принижувати честь і гідність осіб, які беруть участь в експерименті, та оточення;
- не створювати небезпеку для здоров'я осіб.

За результатами оперативного експерименту та у разі виявлення злочинів або осіб, причетних до них, складають акт, в інших випадках – рапорт оперативного працівника. До акта додають фізичні носії інформації, отримані в процесі проведення оперативного експерименту, або інші докази, які можуть бути використані в процесі доказування.

Аналогу оперативного експерименту в Законі України про ОРД немає. На наш погляд, цей оперативно-розшуковий захід дещо схожий з елементом тактики – оперативною комбінацією та зі слідчою дією – відтворення обстановки і обставин події (ст. 194 КПК), яку здійснюють з метою перевірки й уточнення результатів допиту свідка, потерпілого, підозрюваного та обвинуваченого або даних, отриманих при проведенні огляду та інших слідчих дій.

Відтворення обстановки і обставин події здійснює слідчий у присутності понятих (не менше двох), а за потреби – за участю спеціаліста, свідка, потерпілого, обвинуваченого (підозрюваного). Зокрема, відтворюють обстановку та умови, в яких ті чи інші події могли відбуватися насправді.

Таку слідчу дію проводять в умовах, максимально наближених до подій, вона включає слідчий експеримент, перевірку показань на місці без проведення експериментальних дій, перевірку зібраних доказів, одержання нових, виявлення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину.

У протоколі відтворення крім загальної інформації зазначають умови, за яких здійснювалося відтворення, експериментальні дії, хто їх проводив. До протоколу додають матеріали замірів, фотографування, схеми, креслення тощо.

При здійсненні відтворення, як і під час оперативного експерименту, працівники повинні обов'язково дотримуватися таких вимог:

- не принижувати людську гідність осіб, які беруть участь у цій дії;
- не створювати небезпеку для здоров'я осіб (ч. 2 ст. 194 КПК).

Запитання для самоконтролю

1. Що таке опитування?
2. Які загальні засади та особливості опитування?
3. Які загальні засади та особливості реалізації права оперативних підрозділів щодо витребування, збирання та вивчення документів і даних про протиправну діяльність підозрюваних осіб?
4. Які загальні засади та особливості реалізації права оперативних підрозділів щодо негласного виявлення та фіксування слідів тяжкого злочину?
5. Як визначено в чинних нормативних актах та науковій літературі поняття "оперативна закупівля наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів" ?
6. Які підстави здійснення оперативної закупівлі наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів?
7. Які особливості оперативної закупівлі наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів?
8. У чому відмінність оперативної закупівлі від контрольної закупівлі?
9. Які особливості реалізації права оперативних підрозділів порушувати у встановленному порядку питання про проведення перевірок фінансово-господарської діяльності підприємств?
10. Що таке спостереження?
11. Які загальні засади та особливості спостереження в громадських місцях?
12. Чим відрізняється оперативно-розшуковий захід "ототожнення особистості" від слідчої дії "пред'явлення особи для впізнання"?
13. Якими є загальні засади та особливості здійснення оперативного огляду?
14. Якими є загальні засади та особливості реалізації права оперативних підрозділів – контролювати шляхом відбору за окремими ознаками телеграфно-поштової відправлення?
15. Якими є загальні засади та особливості реалізації права оперативних підрозділів щодо зняття інформації з каналів зв'язку?
16. Які особливості реалізації права оперативних підрозділів щодо здійснення проникнення в злочинну групу негласного працівника або особи, яка співпрацює з останнім?
17. Як визначено в чинних нормативних актах та науковій літературі поняття "контрольована поставка наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів" ?

Список літератури

18. Якими є підстави для здійснення контрольованої поставки наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів?
19. Якими є мета і завдання контрольованої поставки наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів?
20. Які підрозділи мають право здійснювати контрольовану поставку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів?
21. Які є види контрольованої поставки наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.
22. Чим оперативно-розшуковий захід "оперативний експеримент" відрізняється від слідчої дії "відтворення обстановки і обставин події"?

Список літератури

1. Аналітично-інформаційні матеріали про стан протидії наркоманії і наркобізнесу в Україні до засідання Національної координаційної ради боротьби з наркоманією при Кабінеті Міністрів України від 28 квітня 2006 р. / Департамент боротьби з незаконним обігом наркотиків МВС України. – К., 2007. – 24 с.
2. Антонов К. В. Оперативна закупівля наркотиків – один з ефективних методів боротьби зі злочинністю // Актуальні проблеми протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин у сучасних умовах: Мат-ли. Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, ДДУВС, 12.10.2007). – С. 309–314. – Д.: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2007. – 360с.
3. Антонов К. В. Теоретичні аспекти визначення співвідношення понять "оперативно-розшукова міра" і "оперативно-розшуковий захід" // Наук. Вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ: Зб. наук. праць. 2007. – № 4(35). – С. 16–21.
4. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підруч. – Х.: НУВС, 2002. – Ч.1. – 335 с.
5. Бобров В. Г. Понятие оперативно-розыскного мероприятия. Основания и условия проведения оперативно-розыскных мероприятий: Лекция. – М.: Акад. Управ. МВД России, 2003. – 31 с.
6. Гриненко І. М. Наркобізнес та національна безпека // Міжнар. фонд "Відродження". – К.: Сфера, 2004. – 282 с.
7. Давидов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность: Конспект лекций. – М.: Приориздат, 2007. – 80 с.
8. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20.12.1988 р. // Законодавство у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів: Зб. нормат. актів. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – Ч. 1. – С. 191–231.
9. Кримінальний кодекс України: Офіц. вид. – К.: Вид. Дім "Ін Юре", 2001. – 336 с.
10. Митний кодекс України від 11 липня 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 38–39. – Ст. 288.
11. Оперативно-розыскная деятельность: Учеб. / Под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – XXII, 794с. – (Серия "Высшее образование").

Тема 12. Порівняльний аналіз оперативно-розшукових заходів (прав) оперативних...

12. Основы оперативно-розыскной деятельности Украины (понятие, принципы, правовое обеспечение): Учеб. пособ. / Э.А. Дидоренко, Б.И. Бараненко, В.А. Глазков та ін. – К.: Центр учеб. лит-ры, 2007. – 264 с.
13. Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 06.05.2000 р. // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 19. – Ст. 789
14. Правовые основы оперативно-розыскных мероприятий: Науч.-практ. пособие / Под ред. Е.М. Рябова, В.В. Петрова. – М.: Изд. И.И. Шумиловой, 2004. – 57 с.
15. Про внесення змін до Закону України “Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів”: Закон України від 22.12.2006 р. // Офіц. вісн. України, 2007. – №2. – Ст. 65.
16. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними: Закон України від 15.02.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 10. – Ст. 62.
17. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. (з відповідними змінами та доповненнями) // Там само. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
18. Проведення операції “Міжнародна контрольована поставка наркотиків”: Типова методика для співробітників правоохоронних органів держав-учасниць СНД // Бюро по координації боротьби з організованою злочинністю та іншими небезпечними видами злочинів на території держав-учасниць СНД, Всеросійський науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації, Головне управління по боротьбі з організованою злочинністю служби кримінальної міліції Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації, Державний комітет Російської Федерації з контролю за обігом наркотичних засобів і психотропних речовин. – М., 2004. – 63 с.
19. Столбовий В. П. Окремі аспекти боротьби з організованими злочинними угрупованнями, які займаються наркобізнесом // Вісн. Львів. ін-ту внутр. справ. – Л., 2003. – № 3. – С. 116–124.
20. Салтевский М. В., Попов Ю. П., Орлов Ю. Ю. и др. Судебно-акустическая экспертиза. – Харьков, 1997.
21. Федеральный закон от 12.08.1995 г. № 144-ФЗ “Об оперативно-розыскной деятельности” // СЗ РФ. – 1995. – № 33.
22. Федотов О. П. Організаційно-правові основи боротьби з контрабандою наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец 12.00.07. – О., 2004. – 20 с.

ТЕМА 13

Використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному судочинстві

Використання результатів оперативно-розшукової діяльності для формування доказів у кримінальних справах як проблема виникла на стику кримінального процесу та ОРД і має теоретичну і прикладну сторони. Під результатами оперативно-розшукової діяльності розуміють фактичні дані, відомості, інформацію, що сприяє визначенню обставин, пов'язаних з вчиненням злочином або таким, що готується, розшуком осіб, які переховуються від органів дізнання, попереднього розслідування та суду, а також безвісти зниклих.

Результати ОРД – це насамперед інформація, отримана оперативними підрозділами у встановленому законом порядку: щодо ознак вчиненого злочину або того, що готується; щодо осіб, які вчинили, вчиняють або готують правопорушення, переховуються від органів дізнання, слідства, суду, ухиляються від відбування кримінального покарання, та осіб, які зникли безвісти.

Результати ОРД можуть містити дві групи даних¹⁸⁷. До першої групи належать фактичні дані (відомості), що безпосередньо вказують на ознаки злочину, котрі, будучи закріплені в процесуальному порядку, можуть слугувати джерелами доказів з кримінальної справи. Вони можуть мати значення для встановлення обставин, що підлягають доказуванню (наприклад, про наявність та місця зберігання знарядь злочину, викрадених цінностей, грошей, предметів, що зберегли сліди злочину тощо.).

Другу групу становлять дані, котрі є допоміжними (про особу підозрюваного, способи маскування злочинної діяльності тощо) і можуть бути орієнтиром для вибору організаційних і тактичних прийомів проведення оперативно-розшукових заходів та слідчих дій. Джерелами такої інформації можуть бути:

- рапорти, довідки, акти, звіти, пояснення осіб, які здійснювали оперативні заходи і брали участь у них, а також об'єкти, додані до цих документів;

¹⁸⁷ Давыдов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность (конспект лекций). – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.

- матеріали фото-, кіно-, відеозйомки (фонограми, кіноплівки, фотоплівки, фотографії, магнітні, лазерні диски тощо), отримані за допомогою технічних засобів інформації;
- інформація оперативних джерел;
- протоколи оперативно-розшукових заходів з відповідними додатками.

Результати оперативно-розшукової діяльності, відповідно до ст. 10 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" і вимог Кримінально-процесуального кодексу України, можуть бути використані:

- як приводи та підстави для порушення кримінальної справи або проведення невідкладних слідчих дій;
- для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі;
- для попередження, припинення і розслідування злочинів, розвідувально-підривних посягань проти України, розшуку злочинців та осіб, які безвісти зникли;
- для забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів цих осіб;
- для взаємного інформування підрозділів, уповноважених здійснювати оперативно-розшукову діяльність та інших правоохоронних органів;
- для інформування державних органів відповідно до їх компетенції.

Результати оперативно-розшукової діяльності використовують у випадках:

- коли їх справжність та об'єктивність можна довести і перевірити у процесі інших слідчих та судових дій на стадіях попереднього розслідування та судового розгляду, а також при здійсненні відповідної судової експертизи;
- при доказуванні по кримінальних справах відповідно до положень кримінально-процесуального законодавства, що регламентують збирання, перевірку та оцінювання доказів.

Відповідно до ст.94 КПК України, однією з підстав порушення кримінальної справи є безпосереднє виявлення ознак злочину, наприклад, у ситуаціях, пов'язаних із злочинною діяльністю:

- працівник міліції став свідком-очевидцем кримінальної події;
- оперативний працівник здійснював виявлення злочинних дій осіб.

Тактика дій працівників міліції у зазначених ситуаціях може бути різною. Якщо в першому випадку поведінка працівника правоохоронного органу фактично не відрізняється від поведінки особи – свідка, очевидця злочину, то в другому оперативний працівник повинен скласти відповідні документи (рапорт, довідку тощо), що містять інформацію про ознаки злочину. Особливість цієї підстави порушення кримінальної справи полягає в тому, що надані оперативним працівником матеріали – це звіт про здійснені оперативно-розшукові заходи.

На підставі цих документів оперативний працівник, узгоджуючи з керівником органу дізнання це питання, може:

- самостійно порушити кримінальну справу і прийняти її до свого провадження з наступною передачею справи, відповідно до вимог ст.104 КПК України, за підслідністю до слідчого апарату органів внутрішніх справ або прокуратури;
- передати матеріал у встановленому порядку до слідчого підрозділу для прийняття одного з рішень: порушити кримінальну справу; відмовити в порушенні кримінальної справи; направити заяву або повідомлення за належністю¹⁸⁸.

У матеріалах за результатами ОРД, що надаються для вирішення питання про порушення кримінальної справи, обов'язково має бути інформація, що вказує на ознаки злочину, а саме:

- дата, місце і обставини виявлення ознак злочину;
- дані особи (осіб), яка вчинила злочин (якщо вона відома);
- дані очевидців, свідків злочину (якщо вони відомі);
- що є речовими доказами (сліди злочину, документи і предмети), їх місцезнаходження;
- інші факти і обставини, що мають значення для вирішення питання про порушення кримінальної справи.

Оскільки будь-яку слідчу дію та оперативно-розшуковий захід потрібно ретельно планувати, пріоритетною для використання на цій стадії є інформація, що міститься в оперативних матеріалах. Така інформація допомагає найбільш оптимально визначити час, місце, коло учасників відповідної дії або заходу, залучити необхідні технічні і транспортні засоби, задіяти фахівців, зробити вибір і визначити послідовність здійснення тактичних прийомів.

¹⁸⁸ Михеєнко М.М., Шибіко В.П., Дубинський А.Я. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / Відп. редактори В.Ф. Бойко, В.Г. Гончаренко. – К.: Юрінком Інтер, 1997

Визначаючи строк використання наявних матеріалів оперативний працівник обов'язково враховує можливість витоку інформації про час і місце здійснюваних оперативно-розшукових заходів, сили і засоби, задіяні для їх проведення, тощо. Ці питання узгоджують з керівником оперативного підрозділу.

В умовах дефіциту часу й суперечливості інформації, що супроводжує початковий етап розслідування більшості кримінальних справ, від отримання первинних даних про вчинений злочин залежить успішність його розкриття.

Матеріали, отримані при проведенні оперативно-розшукових заходів, можуть бути використані з метою формування доказів у кримінальній справі або з оперативною метою (для встановлення підмовників, пособників, організаторів і виконавців злочину; мотиву, мети, об'єкта, наслідків, часу, способу, місця і додаткових фактичних даних; місця перебування злочинців, трупів потерпілих, знарядь вчинення злочину, інших речових доказів і викраденого майна, свідків та висунення і перевірки версій, взаємного інформування оперативних підрозділів та інших правоохоронних органів, а також інформування державних органів відповідно до їх компетенції тощо).

Таке використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності допомагає оперативним працівникам визначити найбільш доцільний напрям запобігання злочину та його розкриття, пошуку злочинця, визначити особу, яка володіє відповідною інформацією і зможе її надати.

У кримінальному процесі використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності здійснюється переважно за допомогою "легалізації" (від лат. законний), тобто узаконення, надання законної сили документу. "Легалізувати" означає узаконити, визнати законним, надати законну силу, перевести на легальне положення. Отже, "легальний" – це законний, визнаний, дозволений законом.

Як бачимо, легалізація матеріалів ОРД – це специфічна діяльність оперативних і слідчих підрозділів з надання законної сили і введення в кримінальний процес матеріалів оперативно-розшукової діяльності.

При легалізації матеріалів правоохоронці враховують закономірності, які ґрунтуються на:

- а) загальному досвіді як оперативних, так і слідчих підрозділів;
- б) досвіді здійснення конкретних оперативно-розшукових заходів, наприклад оперативної закупівлі наркотичних засобів або забезпечення збереження предметів і документів, що можуть бути використані як докази у кримінальній справі;

- в) особливостях нейтралізації оперативно-розшуковими чи процесуальними запобіжними заходами протидії з боку злочинців або підозрюваних осіб на стадіях порушення кримінальної справи, попереднього розслідування, судового розгляду.

Суб'єктом легалізації є посадові особи, які за своїми функціональними обов'язками мають право здійснювати заходи щодо введення оперативно-розшукових матеріалів до кримінального судочинства:

- 1) оперативні працівники, які згідно з чинним законодавством наділені правом вести оперативно-розшукову діяльність;
- 2) слідчі, котрі згідно з кримінально-процесуальним законодавством за наявності ознак злочину зобов'язані порушити кримінальну справу і здійснювати провадження.

Об'єктом легалізації є матеріали оперативно-розшукової діяльності, що містять фактичні дані і можуть бути доказами у кримінальній справі.

Легалізація оперативних матеріалів завжди була складним завданням для органів дізнання та попереднього слідства. Закони України "Про міліцію", "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" не знімають повністю проблеми, а інколи породжують нові питання стосовно перетворення оперативної інформації на процесуально передбачену форму доказів.

На початковому етапі розслідування основні зусилля слідчого й оперативного працівника зазвичай спрямовані на збирання та аналіз інформації про певну подію з метою формування уявлення про вчинений злочин, осіб, причетних до цього, та висунення відповідних *версій*. Версії здебільшого мають множинний характер, тобто з приводу одного й того самого факту висувається кілька припущень. Вихідною інформацією висунутих версій щодо встановлення злочинця слугують результати проведення оперативно-розшукових заходів, а також передбачені ст.95 КПК України заяви або повідомлення представників влади, громадськості чи окремих громадян про злочин¹⁸⁹. Отже, значущу інформацію про досліджувану подію традиційно отримують двома способами: оперативним і слідчим.

Відповідно до положень кримінально-процесуального закону, до *слідчих дій* належать: огляд місця події; допит; затримання

¹⁸⁹ Михеєнко М.М., Шибіко В.П., Дубинський А.Я. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / Відп. редактори В.Ф. Бойко, В.Г. Гончаренко. – К.: Юрінком Інтер, 1997.

підозрюваного; пред'явлення для впізнання; відтворення обстановки і обставин події; обшук і виїмка тощо. Послідовність і перелік слідчих дій, що здійснюються у кримінальній справі, залежать від конкретних обставин, наявності оперативно-розшукових матеріалів, відповідних вказівок посадових осіб, які мають право їх надавати під час проведення конкретних заходів.

Огляд наукових розробок (А. Я. Дубинський, В. П. Бахін, А. В. Іщенко, В. С. Кузьмічов, П. М. Павлик, З. Д. Смітійенко)¹⁹⁰ і вивчення практики процесуальної та оперативно-розшукової діяльності дають підстави для умовного поділу слідчих дій на:

- а) *невідкладні*, які можуть бути проведені не тільки на початку розслідування, а й у процесі подальшого провадження у справі;
- б) *основні та додаткові*.

Результатом кожної слідчої дії є *протокол*, який складають відповідно до ст.85 КПК України.

І оперативний, і слідчий способи отримання інформації припускають використання всіх форм фіксації доказової інформації, а також їх різних комбінацій, у т. ч. вербальну (словесну), графічну, предметну, наочно-образну¹⁹¹.

Суперечливими є питання про значущість і первинність матеріалів, отриманих під час слідчих дій або оперативно-розшукових заходів. Хоча і перший, і другий способи отримання доказової інформації використовують під час розкриття злочинців в умовах явної протидії з боку кримінального співтовариства, вони мають свої особливості.

Оперативна інформація, отримана без зазначення джерела, не є доказом у справі. Проте її можна використовувати при висуванні версій щодо розкриття злочину, а також для відбору тактичних прийомів допиту, обшуку тощо, тобто таких заходів, які підтверджують злочинну діяльність перевірюваних.

У практичній діяльності, пов'язаній із розкриттям і розслідуванням злочинів, юридичної сили інформації, отриманої оперативним шляхом, надають здебільшого при провадженні слідчих дій.

¹⁹⁰ Смітійенко З.Д., Гевко В.В. Оптимізація попереднього розслідування в світлі дотримання прав людини // Наук. вісн. УАВС. – 1996. – № 1. – С.158–164.; Павлик П.М. Оперативно-розшукове забезпечення розслідування злочинів у досудових стадіях кримінального процесу: Дис. ... канд. юрид. наук / Україна МВС. НАВС. – К., 1998 – 217л.; Бахін В.П., Іщенко А.В., Кузмичев В.С. и др. Проблемы рационализации следствия // Теорет. и практ. проблемы обеспечения раскрытия и расследования преступлений криминалистическими методами и средствами. – К., 1992.

¹⁹¹ Белкин Р.С. Курс криминалистики: В 3 т. – М., 1997 – Т. 2: Частные криминалистические теории.

Огляд місця події. Це єдина слідча дія, яка може бути проведена до порушення кримінальної справи з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обставин злочину, а також інших обставин, що мають значення для справи¹⁹². У цьому випадку законодавець враховує можливість зволікання з проведенням огляду місця події (місцевості, приміщення, предметів і документів тощо), що може призвести до зміни обстановки, втрати слідів події. У цьому разі за наявності підстав кримінальну справу порушують негайно після огляду місця події.

Тактика огляду місця події залежно від конкретної ситуації (огляд місця здійснення злочину або ділянки місцевості, приміщення, транспортного засобу, які перебувають на певній відстані, але стосуються вчиненого злочину) має свої особливості.

За загальними правилами джерелом інформації, яку отримує слідчий під час огляду місця події, є свідчення осіб, а також певні предмети і документи. Оперативні підрозділи отримують інформацію у процесі документування фактів підготовки або вчинення злочину (опитування громадян, огляд приміщення чи документів, візуальне спостереження тощо). З такою інформацією слідчий може ознайомитися до проведення процесуального огляду. Джерела слідчих та оперативно-розшукових даних мають відповідати вимогам КПК України, крім того, ці дані мають збігатись. Отже, різниця між ними полягає в засобах отримання та фіксації результатів, оцінюванні і процесуальному використанні. Причому варто розрізняти оперативну інформацію, яка в перспективі може стати джерелом доказів при виконанні необхідних процесуальних дій, і таку, яка використовуватиметься в оперативно-розшуковому процесі.

Вибір тактики огляду місця події багато в чому залежить від оперативної інформації, наданої слідчому. Така інформація має попередньо зорієнтувати слідчого на характер злочинної діяльності та особу, яка, можливо, вчинила злочин. Це інформація про:

- 1) характер і можливий час вчинення злочину, шляхи проникнення і відходу злочинців, місцезнаходження знарядь злочину;
- 2) результати пошуку очевидців злочину, прочісування місцевості, загороджувальних заходів, використання службово-розшукових собак, застосування під час огляду оперативно-технічних засобів тощо;
- 3) можливу кількість осіб, які вчинили злочин, використання ав-

¹⁹² Смітєнко З.Д., Гевко В.В. Оптимізація попереднього розслідування в світлі дотримання прав людини // Наук. вісн. УАВС. – 1996. – № 1. – С.158–164

томототранспорту, зброї, підроблених документів, мотиви вчинення злочину;

- 4) типові способи вчинення злочину або укриття знарядь злочину;
- 5) осіб, які є джерелами доказової інформації.

Можливість використання оперативної інформації в процесі огляду місця події залежить передусім від організації слідчої дії, а саме: вжиття заходів щодо охорони місця події; безпосередньої участі оперативних працівників у проведенні огляду; спільному плануванні та розподілі обов'язків між учасниками огляду; перевірки підозрюваних осіб за обліками; переслідуванні злочинців "по гарячих слідах" тощо.

Значення огляду місця події як слідчої дії, під час якої можуть бути використані оперативні матеріали, визначається тим, що отримані результати дають змогу оцінити і підтвердити об'єктивність, повноту і вірогідність наявних оперативних матеріалів. Визначені об'єктивні зв'язки між предметами, виявленими під час різних слідчих дій і оперативних заходів, дають змогу вирішувати питання про належність цих предметів конкретній особі і причетність її до злочинної діяльності.

Затримання підозрюваного – це не лише короточасний арешт особи (у невідкладних випадках без санкції суду), а й спосіб отримання доказів. Протокол затримання є джерелом доказів, оскільки в ньому відображують інформацію, що має значення у справі (місце, час, обставини затримання особи за підозрою у вчиненні злочину тощо).

Орган дізнання має право затримати особу, яку підозрюють у вчиненні злочину, за наявності таких підстав:

- 1) особу застали під час вчинення злочину або безпосередньо після його вчинення;
- 2) очевидці, у т. ч. й потерпілі, прямо вказують на особу як на таку, що вчинила злочин;
- 3) на підозрюваній особі, її одязі, при ній або у її житлі виявлено явні сліди злочину.

За наявності інших даних, які дають підстави підозрювати особу у вчиненні злочину (наприклад, свідчення очевидців, потерпілих, осіб, які не були очевидцями злочину), її затримання можливе лише у разі, якщо вона намагається втекти або не має постійного місця проживання.

Тактична сторона затримання має особливості, що залежать від можливостей правоохоронних органів та поінформованості суб'єкта доказування щодо конкретної оперативно-розшукової ситуації. Від їх урахування і залежить визначення найбільш сприятливого моменту затримання. При цьому враховують і те, що затримання однієї із при-

четних до злочину осіб є сигналом небезпеки для інших співучасників, які, в свою чергу, здійснюють заходи, аби знищити сліди злочину, сховати здобуте злочинним шляхом, протидіяти слідству тощо.

Залежно від ситуації у практиці органів внутрішніх справ використовують такі *тактичні прийоми затримання*:

- затримання лідера (керівника) злочинної групи;
- затримання кількох членів групи;
- одночасне затримання всіх членів групи;
- затримання при безпосередньому вчиненні злочину “на гарячому”.

У разі причетності затриманого до нерозкритих злочинів та наявності оперативно-розшукової інформації про прикмети раніше не встановлених злочинців (наприклад, вік, зріст, колір волосся, характерні риси тощо) цю інформацію повідомляють слідчому, який за наявності підстав може провести процесуальне освідчування чи пред’явлення для впізнання.

Оперативно-розшукова інформація про причетних до злочинів осіб та забезпечення таких слідчих дій, як освідчування, пред’явлення для впізнання, огляд, призначення експертизи тощо, потрібна також при адміністративному затриманні правопорушників (у приймальниках-розподільниках, серед осіб, затриманих за порушення правопорядку, тощо).

Матеріали оперативно-розшукової діяльності органів дізнання можна використовувати:

- при безпосередньому затриманні і поміщенні підозрюваного в ізолятор тимчасового тримання з метою встановлення причетності особи до злочину і вирішення питання про застосування до нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (ст.106 КПК України);
- при передачі слідчому матеріалів щодо затримання підозрюваної особи внаслідок отримання заяви від представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали особу на місці злочину (ст. 94 КПК України);
- при інформуванні слідчого (у провадженні якого перебуває кримінальна справа) про затриманих в адміністративному порядку осіб, причетних до злочину, що розслідується, з метою застосування до них запобіжного заходу або проведення необхідних слідчих дій (допиту, освідчування, пред’явлення для впізнання, огляду тощо);

- при інформуванні і передачі слідчому матеріалів про встановлення або затримання обвинуваченого, який розшукувався оперативним підрозділом за дорученням слідчого.

Обшук і виймка є засобами отримання доказів, у т. ч. і при використанні оперативної інформації. *Обшук*, як правило, є невідкладною слідчою дією і здійснюється тоді, коли є законні підстави (ст.177 КПК України) вважати, що знаряддя злочину, речі і цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, які мають значення для встановлення істини у справі, заховані в певному приміщенні, місці чи у будь-якої особи, а також коли є достатні дані про те, що в конкретному приміщенні або місці переховується особа, яка вчинила злочин або перебуває труп.

Інколи підготовка до проведення обшуку здійснюється в умовах дефіциту часу, і через це слідчий не має можливості розробити детальний план та залучити достатні сили й засоби. Дієву допомогу в цьому йому мають надати оперативні працівники, які обов'язково є у складі слідчо-оперативної групи, здійснюють обшук і допомагають слідчому отримати відповіді на такі основні запитання: 1. Що (кого) шукати? 2. Де (в яких місцях, схованках тощо) шукати? 3. Коли (час) шукати? 4. Як (яким чином, за допомогою яких засобів) шукати? Визначаючи ці питання, слідчий і оперативний працівник повинні максимально використовувати фактор раптовості з метою "припинити дії, спрямовані на знищення доказів, приховування майна"¹⁹³. Іноді початок обшуку пов'язаний із завершенням організації засідки, коли в приміщенні перебувають усі особи, які цікавлять оперативного працівника.

Деколи вже перед здійсненням обшуку відомо про місцезнаходження розшукуваних об'єктів або злочинця. В цьому випадку тактично виправдано розробити перед слідчою дією план (сценарій) майбутнього обшуку та визначити завдання членам слідчо-оперативної групи щодо того:

- як організувати охорону місця сховища, що буде перешкоджати доступу до об'єкта злочинців або особи, яку будуть обшукувати;
- як визначити розшукуваний об'єкт і зафіксувати факт його вилучення.

Члени слідчо-оперативної групи мають враховувати психологічний стан особи, яку обшуковують, і залежно від цього їхні дії повинні максимально сприяти отриманню правдивих свідчень як щодо виявленого об'єкта, так і щодо злочинної діяльності загалом.

¹⁹³ Быховский И. Е. Об использовании фактора внезапности при расследовании преступлений // Вопр. криминалистики. – 1963. – № 8–9.

Виймка (ст.178 КПК України) є самостійною слідчою дією, яка здійснюється у випадках, коли точно відомо, що предмети та документи, які мають значення для справи, перебувають у певної особи або в певному місці.

За процесуального фіксування предметів і документів формування речових доказів має ґрунтуватись на інформації про походження того чи іншого предмета або документа. Відсутність у кримінальній справі відомостей про їх походження виключає можливість використання їх як речових доказів. Тому, забезпечуючи майбутню можливість використання результатів оперативно-розшукової діяльності через слідчі дії, потрібно при проведенні оперативно-розшукових заходів (наприклад, огляду приміщення, оперативної закупівлі тощо), провести відповідні дії для збереження у незмінному стані: місця (обстановки), тайника, їх змісту, а також слідів, залишених злочинцями, та за потреби зафіксувати їх за допомогою технічних засобів.

Відповідна складність використання фактичних даних оперативно-розшукової діяльності у доказуванні в кримінальних справах виявляється у випадках, коли попередньо виявлені тайник, його зміст та сліди схову не збереглися або змінені на момент розслідування, а під час проведення оперативно-розшукових заходів не застосовувалися технічні засоби фіксації. Однак і в цих випадках результати оперативно-розшукової діяльності можна використовувати як основу для формування доказів у кримінальній справі. У кримінальний процес їх потрібно вводити не через протоколи слідчих дій, а через допит як свідків – учасників відповідного оперативно-розшукового заходу.

Протокол виїмки може стати джерелом доказів у разі дотримання процесуального порядку проведення цієї слідчої дії і коли саму виїмку оформлено відповідно до вимог КПК України.

Серед способів отримання і перевірки доказів найбільш ефективним є *допит* потерпілого, обвинуваченого, підозрюваного та інших учасників кримінального процесу. *Протокол допиту* – основний і найбільш поширений спосіб фіксації ходу і результатів цієї слідчої дії. Проведенню допиту зазвичай передують оперативно-розшукові заходи. Оперативні підрозділи до порушення кримінальної справи або паралельно з її провадженням отримують заяви і повідомлення та здійснюють опитування громадян, відбирають пояснення, отримують необхідні документи. Фіксація доказової інформації при здійсненні оперативно-розшукових заходів визначає напрям майбутнього процесу

доказування на основі процесуальних свідчень осіб – обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідків тощо. В процесі допиту можуть бути використані матеріали, отримані при здійсненні:

- контрольних закупівель товарів з метою виявлення протиправної діяльності (учасники закупівлі засвідчують її зміст і порядок, виступають свідками, понятими, очевидцями);
- перевірок фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій та окремих осіб (дає змогу виявити осіб серед працівників, яких при порушенні кримінальної справи можна допитати як свідка чи експерта);
- оперативного фіксування слідів тяжкого та особливо тяжкого злочину, документів та інших предметів, що можуть бути доказами підготовки або вчинення злочину із залученням представників громадськості, спеціалістів експертно-криміналістичних служб органів внутрішніх справ тощо;
- оперативних закупівель (на підставі санкції суду) предметів і речовин, заборонених до обігу, з майбутнім свідченням у процесі слідства та суду тих осіб, які здійснювали оперативну закупівлю.

Зафіксована оперативними працівниками інформація щодо протиправних дій підозрюваних, відомості про предмети і документи, свідчення осіб – очевидців злочину або дані про осіб, які можуть бути допитані як свідки, надаються слідчому з метою їх процесуального оформлення як речових доказів.

Згідно з положенням кримінально-процесуального законодавства, як свідок може бути допитана кожна особа, якщо вона має інформацію про подію та обставини, що стосуються кримінальної справи або підлягають установленню у цій справі.

Кримінально-процесуальна практика отримання свідчень досконало відпрацьована і законодавчо й теоретично обґрунтована. Проте, у зв'язку з розвитком оперативно-розшукової діяльності та наданням їй відповідної легітимності, основну увагу приділяють правомірності і допустимості свідчень осіб, які залучаються до виконання завдань ОРД. Допит свідка із таких осіб проводять лише у випадках, коли вичерпано традиційні способи доказування. Оперативно-розшукове законодавство гарантує таким особам конфіденційність співпраці та збереження в таємниці достовірних даних про їх особистість. У практиці є напрацювання щодо допиту таких осіб як свідків. Чинне законодавство вимагає

отримувати їх згоду на участь у кримінальному судочинстві. Участь інших категорій осіб в кримінальному судочинстві не обмежується. Це особи, які:

- можуть засвідчити законність і нормативний порядок проведення оперативних заходів;
- виступають спеціалістами при застосуванні оперативно-технічних засобів.

Наприклад, як основа для формування у кримінальному процесі свідчень можуть бути використані також результати оперативно-розшукової діяльності, отримані гласно, наприклад, під час особистого візуального спостереження за приміщенням, де зберігаються знаряддя злочину, тощо. Працівник оперативного підрозділу або інша особа, яка особисто спостерігала це, в разі потреби може бути допитана як свідок. Зміст її свідчень становлять відомості про факти і обставини, сприйняті нею особисто в умовах цього оперативного заходу.

У процесі виявлення і фіксації доказової інформації слідчий постійно відчуває вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів, котрі навмисно чи мимовільно перешкоджають цьому процесу, а також ставлять під загрозу ефективність використання одержаної інформації, у т. ч. і оперативно-розшукової¹⁹⁴. Тому використання такої інформації має на меті:

- а) подолання протидії допитуваних;
- б) усунення суперечностей у свідченнях осіб;
- в) створення в допитуваних уявлення про обізнаність слідчого в обставинах злочину і наявності доказів, що викривають злочинця, тощо.

Перед допитом оперативний працівник зазвичай ознайомлює слідчого з оперативними матеріалами, що не були відображені в кримінальній справі, або такими, що мають значення в кримінальному процесі.

Тактичні особливості має використання оперативної інформації при *пред'явленні для впізнання* (статті 174–175 КПК України). Суть цієї дії полягає в пред'явленні свідку, потерпілому, обвинуваченому предмета, документа, трупа або його частин з метою встановлення його тотожності, схожості або відмінності з об'єктом, який особа, що впізнає, сприймала раніше у зв'язку з обставинами події, що розслідується.

¹⁹⁴ Гончаренко В.Г., Сокиран Ф.М. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві. – К., 1994.

Доказове значення результатів пред'явлення для впізнання багато в чому залежить від використання слідчим оперативно-розшукових даних. За період дослідчої перевірки оперативні підрозділи отримують непроцесуальну інформацію про прикмети підозрюваного, знаряддя злочину, ознаки викраденого майна, предметів і документів, тобто об'єктів, які пред'являтимуться для впізнання в разі їх установлення або відшукування.

Пред'явлення для впізнання особи – унікальна слідча дія, яка ніколи не дублюється. Відповідно до тактики його проведення ретельно продумують послідовність дій слідчого та особи, яка впізнає предмети одягу, в яких будуть одягнуті особи, яких упізнають, їх зачіску тощо.

Особливості має також впізнання предметів і документів, успіх якого залежить від повноти та об'єктивності даних про порядок вилучення цього об'єкта в процесі проведення оперативно-розшукового заходу, зокрема, як здійснювалося вилучення, яка особа конкретно торкалася цього об'єкта, як і в присутності кого улаковували об'єкт, які сліди на ньому могли бути залишені, в т. ч. й оперативними працівниками або іншими особами. Якщо предмети мають явно виражені індивідуальні ознаки, властивості, наприклад предмети антикваріату, художні твори, то впізнання можна здійснити так:

- виготовити фотозображення, моделі, копії об'єктів і здійснити впізнання не самих картин, ікон, а їх фотографій, копій;
- відшукати максимально подібні об'єкти серед музейних, приватних колекцій.

При неможливості відшукати подібні предмети, впізнання не здійснюється. У цих випадках достатньо наявності в кримінальній справі протоколу допиту фахівця (потерпілого, очевидця) з докладним описом всіх ознак, якостей предмета і протоколу огляду цього предмета, де особлива увага звертається на наявність і збіг вже описаних і зафіксованих у протоколі допиту обставин, властивостей об'єкта та його ознак.

Оперативно-розшукові заходи, які передують слідчій дії, можуть здійснюватися шляхом ототожнення особи серед затриманих і заарештованих за інші злочини чи правопорушення, серед осіб, які утримуються в приймальниках-розподільниках та інших місцях спеціального утримання.

Перед проведенням процесуального впізнання слідчий повинен допитати особу, яка впізнає по відмінних ознаках особу (предмет),

попередити її щодо кримінальної відповідальності за дачу неправдивих показань (свідка – ще й за відмову від їх дачі). Оперативний працівник, в свою чергу, інформує слідчого про зміст оперативно-розшукової інформації з цього питання і за його дорученням сприяє пред'явленню особи чи предмета для впізнання, виготовлення фототаблиць для впізнання за фотокартками, матеріалів звуко- чи відеозапису, що були отримані в процесі оперативно-розшукової діяльності. При безпосередній участі в слідчій дії оперативний працівник засвідчує своїм підписом результати (протокол) пред'явлення для впізнання.

Такі деякі особливості легалізації і використання оперативно-розшукової інформації в ході попереднього розслідування.

Запитання для самоконтролю

1. Яке ви знаєте визначення терміна “результати” оперативно-розшукової діяльності?
2. Дайте визначення терміна “легалізація” матеріалів, отриманих оперативно-розшуковим шляхом.
3. Назвіть суб'єкти, об'єкти, види легалізації.
4. Як використовують оперативно-розшукові матеріали при здійсненні таких слідчих дій: огляду місця події; затримання підозрюваного; обшуку та виїмки; допиту; пред'явленні для впізнання?

Список літератури

1. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: Підручник. – Х.: НУВС, 2002. – Ч.1. – 335 с.
2. Бахин В.П., Ищенко А. В., Кузмичев В. С., Цымбал П. В. Проблемы рационализации следствия // Теоретические и практические проблемы обеспечения раскрытия и расследования преступлений криминалистическими методами и средствами. – К.: УАВД, 1992. – С. 66–74.
3. Белкин Р.С. Курс криминалистики. Частные криминалистические теории. – М.: Юрист, 1997. – Т.2. – 463 с.
4. Бобров В.Г. Понятие оперативно-розыскного мероприятия. Основания и условия проведения оперативно-розыскных мероприятий: Лекция. – М.: Акад. Управ. МВД России, 2003. – 31 с.
5. Быховский И.Е. Об использовании фактора внезапности при расследовании преступлений // Вопр. криминалистики. – 1963. – № 8–9.
6. Гончаренко В. Г., Сокиран Ф. М. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навч. посіб. – К.: УАВС, 1994. – 46 с.

Тема 13. Використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному..

7. Давидов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность: Конспект лекций. – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.
8. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
9. Кримінальний кодекс України: Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2003. – 172 с.
10. Мешков В.М., Попов В. Л. Оперативно-розыскная тактика и особенности легализации полученной информации в ходе предварительного следствия: учеб.-практ. Пособ. – М.: Цит-М, 1999.
11. Михеско М. М., Шибіко В. П., Дубинський А. Я. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / Відп. ред.: В.Ф. Бойко, В.Г. Гончаренко. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 621 с.
12. Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина: підруч. / Е.О. Дідоренко, І.П. Козаченко, Я.Ю. Кондратьев та ін.; під заг. ред. генерал-полковника міліції Л.В. Бородича. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 1999. – Т. 1. – 390 с.
13. Оперативно-розыскная деятельность: Учеб. / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шуилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 794 с.
14. Основы оперативно-розыскной деятельности Украины (понятие, принципы, правовое обеспечение): Учеб. пособ. / Э. А. Дидоренко, Б.И. Бараненко, В.А. Глазков та ін. – К.: Центр учеб. лит-ры, 2007. – 264 с.
15. Смітєнко З. Д., Гевко В. В. Оптимізація попереднього розслідування в світлі дотримання прав людини // Наук. вісн. УАВС. – К., 1996. – № 1. – С. 158–164.
16. Современный словарь иностранных слов. – М.: Рус.яз., 1993. – 440 с.
17. Судебно-акустическая экспертиза / М. В. Салтевский, Ю. П. Попов, Ю. Ю. Орлов и др. – Х., 1997.
18. Об оперативно-розыскной деятельности: Федеральный закон от 12.02.1995 г. № 144-ФЗ // СЗ РФ. – 1995. – № 33.

ТЕМА 14

Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ України

14.1. Поняття і сутність психологічного забезпечення оперативно-розшукової діяльності

Серед усіх видів професій органів внутрішніх справ оперативно-розшукова діяльність належить до типу “людина–людина”. Цьому типові діяльності притаманні підвищені вимоги до комунікативних здібностей, рівня інтелекту, загальних здібностей людини тощо.

Відомо, що використання досягнень психологічної науки в кримінальному процесі (при розкритті й доведенні злочинних дій) сприяє його гуманізації та підвищенню дієвості й ефективності. Успіху у своїх професійних діях оперуповноважений досягає, використовуючи психологічні знання, а також вироблені на їх основі навички і вміння, зокрема, знання основ людського поведіння, знання законів психофізіології та розмаїття притаманних людині поведінкових форм.

Проте успішне вирішення деяких завдань та ситуацій потребує втручання спеціально підготовленого фахівця – психолога. Це переважно фахівці в галузі юридичної, кримінальної, прикладної, соціальної психології, психофізіології та патопсихології.

Знайти правильну відповідь на актуальні питання в розкритті кримінальних злочинів, вийти на найбільш вірогідні версії, здолати бар’єри в системі міжособистісних стосунків можна за допомогою спеціальної галузі юридичної психології – *оперативно-розшукової психології*, яка, зокрема, на практиці включає в себе¹⁹⁵:

- 1) вирішення актуальних проблем рольової діяльності оперуповноваженого в розслідуванні злочину;

¹⁹⁵ Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ. Навч. посіб. / В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Т. Р. Морозова та ін. – К.: КНТ, 2007. – 96 с. – (Серія: Бібліотека оперативного працівника).

- 2) вирішення питань прихованої конфліктної взаємодії в умовах протидії розслідуванню;
- 3) вирішення проблеми застосування психологічних засобів і прийомів отримання інформації, що становить оперативний інтерес;
- 4) надання можливості виявити психологічні ознаки, що можуть свідчити про злочинну діяльність.

Практичне застосування оперативно-розшукової психології в діяльності працівників оперативних підрозділів передбачає використання таких наукових методів:

- 1) спостереження за поведінкою і процесами з метою з'ясування їх сенсу, змісту, мети і спрямованості;
- 2) опитування – збирання первинної вербальної інформації про події, явища, факти і процеси;
- 3) тестування – метод психодіагностики з метою виявлення чи встановлення наявності й рівня розвитку певних індивідуально-психологічних особистісних якостей;
- 4) моделювання ситуацій – дослідження процесів, явищ, подій за допомогою їх реальних або ідеальних моделей;
- 5) психосемантичний аналіз – вивчення індивідуальної системи значень (змісту) в індивідуальній свідомості;
- 6) психолінгвістичний аналіз – вивчення процесів застосування знакових систем у процесі інформаційної комунікації.

Отже, з огляду на зазначені постулати оперативно-розшукової психології ми маємо можливість визначити суть процесу психологічного супроводження оперативно-розшукової діяльності¹⁹⁶.

Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності – це комплексне використання засад практичної і юридичної психології, психологічних засобів і методів, а також спеціалізованих психологічних технологій з метою реалізації завдань (принаймні, якнайменше – підвищення ефективності) оперативно-розшукової діяльності.

За суттю практичного застосування психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності має три рівні:

¹⁹⁶ Андрюсюк В.Г., Казміренко Л.І., Кондратьєв Я.Ю. та ін. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції: У 2 ч. – К.: НАВСУ, 2003. – Ч. II; Ірхін Ю.Б. Організація та здійснення психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України: Навч. посіб. – К.: РВЦ НАВСУ, Київ. юрид. ін-тут, 2005.; Кондратьєв Я.Ю. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності МВС України: Лекція. – К.: Вид-во НАВСУ, 2000.

14.1. Поняття і сутність психологічного забезпечення оперативно-розшукової діяльності

- *1-й рівень:* знання психології на рівні загальної обізнаності, які можна використовувати в оперативно-розшуковій діяльності і провадженні оперативно-пошукових заходів;
- *2-й рівень:* цільові замовлення на розроблення загальної і юридичної психології;
- *3-й рівень:* криміналістичні розробки, що ґрунтуються на даних загальної та юридичної психології, а також цільові замовлення на спеціалізовані психологічні дослідження.

Основною метою психологічного супроводження ОРД є озброєння оперативних працівників необхідними для вирішення конкретних практичних питань психологічними знаннями, напрацювання і впровадження в практику рекомендацій, що можуть виконувати функції алгоритмів у вирішенні оперативних завдань.

Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності передбачає реалізацію таких функцій:

- 1) дослідження закономірностей психіки суб'єктів оперативно-розшукової діяльності з метою вироблення найбільш раціональних способів і прийомів її організації;
- 2) розроблення теоретичних засад і методів професійно-психологічного відбору оперативних працівників, вивчення психологічних чинників їх навчання й підготовки до практичної діяльності, а також їх професійного становлення і зростання;
- 3) дослідження психологічних компонентів злочинної діяльності, зокрема, її психологічних основ, причин, мотивації та спрямованості;
- 4) дослідження специфічних закономірностей психології протистояння, боротьби та конфліктної взаємодії;
- 5) вивчення теоретичного і практичного досвіду використання здобутків фундаментальної психології різними службами й відомствами, зокрема в інших державах;
- 6) розроблення практичних рекомендацій щодо провадження оперативно-розшукових дій та підвищення майстерності оперуповноважених, а також психологічних заходів протидії злочинності.

На практиці психологічне супроводження ОРД реалізується в трьох основних аспектах.

- *науковому* – розроблення і впровадження в практику оперативних підрозділів психологічних прийомів отримання оперативної

інформації та методів психологічного впливу на учасників процесу;

- *практичному* – надання оперативним працівникам психологічних рекомендацій та консультативної допомоги з використання методів психології, необхідних для провадження оперативно-розшукових дій;
- *навчальному* – навчання оперативних працівників використання спеціальних психологічних технологій та методів.

Практичний і навчальний аспекти психологічного супроводження оперативно-розшукової діяльності застосовують працівники служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності. Науковий аспект на практиці реалізується науковими, науково-дослідними та науково-практичними підрозділами, зокрема кафедрами вищих навчальних закладів та науковими лабораторіями психологічного профілю, окремими науковцями й практиками (викладачами, ад'юнктами, магістрами та практичними психологами, що займаються науковою діяльністю).

Найбільш поширеними нині в органах внутрішніх справ України аспектами психологічного супроводження оперативно-розшукової діяльності є:

- судово-психологічна експертиза у складі комплексної психолого-психіатричної експертизи (КППЕ) та самостійна;
- психологічна експертиза в кримінальному процесі та в оперативно-розшукових заходах;
- складання психологічних портретів осіб, що становлять оперативний інтерес;
- розроблення психолого-криміналістичних портретів об'єктів оперативної уваги;
- застосування репродукційного гіпнозу та інших методів гіпно-сугестивного впливу для активізації пам'яті об'єктів оперативної уваги;
- фіксація, актуалізація та використання нематеріальних слідів злочинів для їх розкриття;
- висунення психологічно обґрунтованих версій;
- психологічна експертиза (обґрунтування) чинних робочих версій;
- професійно-психологічний відбір працівників оперативних підрозділів;

- професійно-психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів;
- психологічна профілактика негативного впливу екстремальних чинників професійної діяльності та професійної деформації;
- використання технічних засобів спеціалізованих психофізіологічних досліджень (лай-детекторів, приладів для вимірювання психофізіологічного стану та ознак стресу, інтегральних психодіагностичних комп'ютерних комплексів тощо);
- використання спеціалізованих психологічних технологій (впливу, маніпулювання, переконання, втручання, навіювання й ін.).

Отже, перш ніж розглядати аспекти психологічного супроводження оперативно-розшукової діяльності, доцільно розглянути психологічні аспекти самої ОРД.

У цьому дискурсі нас цікавить передусім психологічний портрет працівника оперативного підрозділу як суб'єкта професійної діяльності в органах внутрішніх справ.

14.2. Психологічна характеристика професійної діяльності працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ

Під системою психологічного супроводження розуміють сукупну узгоджену діяльність спеціальних підрозділів психологічного забезпечення, науково-дослідних установ, навчальних закладів та практичних органів МВС України, спрямовану на підвищення ефективності їх оперативно-службової діяльності шляхом цілеспрямованого використання науково обґрунтованих форм, методів і засобів професійної психології. Необхідність психологічного супроводження зумовлена передусім низкою чинників, пов'язаних зі специфікою діяльності органів внутрішніх справ.

По-перше, як відомо, робота працівників міліції належить до видів діяльності, що здійснюються у системі координат "людина – людина", тобто пов'язана з багатоваріантністю вирішуваних професійних завдань та їх інтелектуальною й емоційною насиченістю. Ускладнення криміногенної обстановки зазвичай потребує застосування більш ефек-

тивних методів, прийомів і засобів діяльності, зокрема використання спеціальних психологічних знань.

По-друге, слід враховувати, що працівники міліції виконують свої службові обов'язки у напружених, стресогенних, екстремальних умовах. Тому їхній діяльності притаманні всі особливості інших “критичних” видів діяльності: дефіцит часу для прийняття рішення та його реалізації; вплив на особистість особливо сильних подразників; домінування негативних емоцій за нестачі позитивних; підвищена відповідальність та необхідність невідкладного застосування заходів. Ці особливості існують об'єктивно, але набувають для конкретної людини особистісної значущості, тому можуть призвести до негативних наслідків.

За даними вітчизняних науковців (О.Ф. Долженков, В.І. Барко, О.В. Шаповалов), працівники слідства вважають потенційно екстремальними 50% службових ситуацій, міліції громадської безпеки – 52; кримінальної міліції – 60, спецпідрозділів – 64%. Результати багатьох досліджень свідчать також, що при виконанні завдань у складних умовах майже половина дій працівників міліції можуть бути помилковими. Наприклад, під час виконання робіт, пов'язаних із великим ступенем відповідальності, що потребує пошуку нестандартних шляхів виходу з напружених ситуацій, можливі зниження координатії та точності рухів (30%), розгубленість (24%), уповільнення реакції (27%), порушення логіки міркувань (18%), зниження критичності мислення (11%), зниження якості сприймання та уваги (9%)¹⁹⁷.

За даними Г.О. Юхновця, в ситуації застосування зброї на поразку у поліцейських США спостерігається порушення сприймання часу (80%), звуку (66%), виникає “тунельне бачення” (50%). Після застосування зброї найбільш поширеними реакціями є підвищене почуття небезпеки, переживання емоцій страху, гніву і навіть люті, порушення сну, нічні жахи, депресія, почуття провини, емоційне оніміння, сексуальні розлади, дратівливість, головні та шлункові болі тощо¹⁹⁸.

¹⁹⁷ Ануфрієв М.І., Ірхін Ю.Б. та ін. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України (кваліфікаційні характеристики професій, професіограми основних спеціальностей): Довід. посіб. – К.: МВС України, КІВС, 2003.; Барко В.І., Ірхін Ю.Б., Пещерет Т.В., Шаповалов О.В. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України: Прак. посіб. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, ДП “Друкарня МВС”, 2007. – 100 с.

¹⁹⁸ Андросюк В.Г., Казміренко Л.І., Кондратьєв Я.Ю. та ін. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції: У 2 ч. Навч.-метод. посіб. – К.: НАВСУ. – Ч. II. Психологічне супроводження оперативно-службової діяльності працівників органів внутрішніх справ в екстремальних умовах. – 2003

З огляду на це система психологічного супроводження здебільшого має бути спрямована на:

- удосконалення професійно важливих якостей і властивостей оперуповноваженого, формування і підтримання високого рівня його професійної готовності;
- зведення до мінімуму шкоди від впливу на працівників небезпечних для їх здоров'я психогенних факторів.

Реалізація на практиці заходів психологічного супроводження створює передумови для цілеспрямованого розкриття й розвитку здібностей людини, зростання її професіоналізму, працездатності, збереження здоров'я та життя працівників органів внутрішніх справ при виконанні ними оперативно-службових завдань. В основу системи психологічного супроводження покладено такі принципи:

- 1) науковості – наукова обґрунтованість форм, методів і засобів;
- 2) комплексності – взаємозв'язок і взаємодоповнення різних форм і методів роботи, об'єднаних спільною метою;
- 3) юридичної правомірності – відповідність чинному законодавству;
- 4) об'єктивності – застосування наукових психологічних методик із високим рівнем надійності, відповідної кваліфікації та неупередженості психологів-практиків;
- 5) гуманізму – передбачення, упередження й запобігання негативним наслідкам дії небезпечних чинників службової діяльності.

Вивчення різних видів професійної діяльності в системі МВС України за допомогою психології праці (аналіз посадових інструкцій, функціональних обов'язків, анкетування, спостереження, оцінювання складності завдань, що виконуються, аналіз умов повсякденної діяльності та ін.) дало змогу зробити професіографічний опис основних спеціальностей та розробити критерії психологічної придатності до них. За виявленими особливостями діяльності, умовами проходження служби, за складністю службових завдань та за рівнем відповідальності за прийняття рішень службову діяльність працівників органів внутрішніх справ України умовно можна поділити на сім основних (тих, що безпосередньо здійснюють функції охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю) видів:

- слідча діяльність;
- оперативно-розшукова діяльність;

- профілактична діяльність;
- екстремальна діяльність;
- охоронна діяльність;
- диспетчерська діяльність;
- адміністративно-наглядова діяльність

та чотири допоміжних (тих, що забезпечують оптимальні умови виконання функціональних повноважень і здійснюють керівництво діяльністю підпорядкованих підрозділів) види:

- кадрова діяльність;
- наукова і викладацька діяльність;
- керівна діяльність;
- ресурсно-господарська діяльність¹⁹⁹.

Кожному виду діяльності відповідає свій, властивий тільки чітко визначений, оригінальний та конкретний спеціалізації, перелік професійно важливих якостей і вимог. Цей перелік у визначеному обсязі міститься у спеціальному документі, який слугує певним путівником у розмаїтті професій та спеціальностей – *професіограмі*.

Отже, професіограма – це документ, у якому подано систематизовану комплексну інформацію про індивідуальні психологічні, соціальні та психофізіологічні властивості і якості особистості, які є необхідними і достатніми для успішного оволодіння професійною діяльністю та її вдосконалення.

Отримавши таку інформацію, можна “приміряти” її до людини, зіставити її інтереси, нахили, здібності з вимогами, які висуває професія до індивідуально-психологічних властивостей працівника. Щоб створити єдине підґрунтя для зіставлення особливостей професії і людини, у професіограмі особливості службової діяльності, її технологічні, санітарно-гігієнічні, організаційні та інші характеристики подають за допомогою соціально-психологічних і психофізіологічних понять.

Професіографічне вивчення різних видів діяльності передбачає також розгляд істотних зв’язків, стосунків і відносин між людиною і професією з урахуванням їх змін і розвитку.

¹⁹⁹ Ануфрієв М.І., Ірхін Ю.Б. та ін. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України (кваліфікаційні характеристики професій, професіограми основних спеціальностей): Довід. посіб. – К.: МВС України; КІВС, 2003.; Барко В.І., Ірхін Ю.Б., Нецкерет Т.В., Шаповалов О.В. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України: Практич. посіб. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, ДП “Друкарня МВС”, 2007. – 100 с

Динамічність системи “людина – професія” зумовлена, з одного боку, постійним удосконаленням різних компонентів професійної діяльності (знарядь праці, предмета і умов праці та ін.), а з другого – зміною в процесі діяльності ролі тих чи інших професійно важливих якостей і перебудовою їх сукупності загалом²⁰⁰.

Вивчення професій має бути багатоаспектним: одночасно відображати результати вивчення самої діяльності (з її знаряддями, послідовністю трудових операцій, нормативними настановами тощо), умов її виконання, особистість спеціаліста як індивідуального і сукупного суб'єкта діяльності, своєрідність і динаміку його психічного (функціонального) стану, соціальних і психологічних аспектів трудового процесу, аналіз професійних настанов і ціннісних орієнтацій, значущих для характеристики професії. У професіографічному матеріалі елементи характеристики професійної діяльності потрібно зазначати не ізольовано, а як певну їх сукупність, що створює психологічну структуру професії.

В інтересах практичного використання кожен професіограму будують за типовою схемою з використанням єдиної термінології.

Професіографічна характеристика містить таку інформацію стосовно професії:

- загальна характеристика професії;
- санітарно-гігієнічні умови та безпека праці;
- вимоги професії до працівника;
- вимоги до загальноосвітньої та спеціальної підготовки;
- протипоказання до виконання професійних обов'язків.

Головним завданням професіографічного дослідження є визначення показників (критеріїв) успішної діяльності, яка вивчається. Знання цих показників дає змогу експериментально контролювати обґрунтованість розроблених психограм, ефективність методик визначення професійної придатності спеціалістів, а також оцінити загальну ефективність заходів професійного відбору і раціонального розподілу кандидатів за спеціальностями²⁰¹.

Отже, професіографічний матеріал є основою, фундаментом професійної орієнтації і дає можливість ефективніше вести практичну роботу з раціонального підбору, підготовки та перепідготовки кадрів.

²⁰⁰ Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект). Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2002.

²⁰¹ Там само.

14.3. Професіографічний опис оперативно-розшукової діяльності і професіограма оперуповноваженого карного розшуку

Оперативно-розшукова діяльність – це ключовий вид професійної діяльності працівників підрозділів карного розшуку, ДСБЕЗ, БОЗ, БНОН, КМСД, оперативно-розшукових та деяких інших оперативних підрозділів, основний масив посадових повноважень яких регламентований Законом України “Про оперативно-розшукову діяльність”²⁰². В один вид службової діяльності їх об’єднують:

- 1) схожі форми і методи вирішення оперативних завдань;
- 2) схожі форми й методи психологічного впливу на людей;
- 3) схожі форми й методи отримання інформації;
- 4) єдині для всіх засади організації документування злочинних дій;
- 5) загальні прийоми дотримання конспірації;
- 6) єдині принципи аналізу криміногенних факторів і оперативної обстановки;
- 7) однакові технічні засоби та використання спеціальних сил у боротьбі зі злочинністю.

Професіограма оперуповноваженого карного розшуку

1. Загальна характеристика професії

Оперуповноважений карного розшуку працює над розкриттям, розслідуванням та попередженням кримінальних злочинів: вбивств, розбійних нападів, грабежів, крадіжок. Він перебуває на передньому краї боротьби зі злочинністю. Діяльність працівника карного розшуку часто проходить в екстремальних умовах і пов’язана з високим емоційним напруженням. Робота в карному розшуку потребує від людини великої особистої сміливості, винахідливості, хорошої образної пам’яті, уміння швидко й холонокровно приймати рішення, високого рівня організованості, наполегливості та емоційної стійкості.

Діяльність оперуповноваженого карного розшуку регулюється законом, у межах якого він діє. Тому працівник карного розшуку повинен добре знати чинне законодавство, мати підвищене почуття відповідальності за наслідки прийнятого рішення та виконаних дій

²⁰² Барко В.І., Ірхін Ю.Б., Морозова Т.Р. та ін. Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ: Навч. посіб. – К.: КНТ, 2007. – 96 с. – (Серія “Бібліотека оперативного працівника”)

(наприклад, під час затримання, обшуку або арешту). За аналогією з армією, карний розшук ближче стоїть до розвідки.

Діяльність оперуповноваженого карного розшуку здійснюється в таких формах:

- 1) *міжособистісна комунікація* – опитування свідків, потерпілих, обвинувачуваних, засуджених, бесіди з експертами, свідчення в суді, робота з конфіденційними та іншими інформаційними джерелами (на таку роботу оперуповноважений у середньому витрачає близько 40% свого робочого часу);
- 2) *оперативно-розшукові заходи* – обстеження приміщень, наведення довідок, опитування громадян, спостереження, підготовка і здійснення затримання підозрюваних осіб (близько 35 % робочого часу). При цьому в порядку виконання окремих доручень слідчих у процесі провадження кримінальних справ працівниками оперативних служб і підрозділів проводяться слідчі дії щодо проведення допитів, обшуків, виїмок та ін.;
- 3) *робота з документами* – ознайомлення з матеріалами дізнання, кримінальних справ, оперативно-розшукових справ, оформлення поточних документів (до 25 % робочого часу).

2. Санітарно-гігієнічні умови та безпека праці

Певну частину робочого часу оперуповноважений карного розшуку витрачає на роботу як на відкритому повітрі, так і в закритому приміщенні. Крім того, він періодично здійснює добові чергування, а також систематично виїжджає на місця пригод як у складі слідчо-оперативних груп, так і самостійно в зоні оперативного обслуговування.

Організація і режим праці. Основні види захворювань.

Ступінь тяжкості діяльності оперуповноваженого дуже високий, зі значною фізичною та інтелектуальною навантаженістю, підвищеною нервово-психічною напруженістю. Великі вимоги ставляться до організаційної сторони його діяльності. Протягом дня йому доводиться неодноразово виїжджати на місця подій, зустрічатися з великою кількістю людей.

У роботі трапляються ситуації збройного єдиноборства з кримінальними елементами. Останнім часом у зв'язку з криміналізацією суспільства почастишали випадки поранень працівників карного розшуку та загибелі їх при виконанні службових обов'язків.

За даними професіографічних досліджень, 90% працівників карного розшуку характеризують свою професійну діяльність як важку.

В оперативно-розшуковій професійній діяльності можна вирізнити низку негативних чинників, які істотно обмежують соціальні, соціально-економічні і духовні потреби особистості. За ступенем поширеності і значущості їх можна розмістити в такій послідовності:

- 1) брак вільного часу;
- 2) неможливість мати додаткові види прибутку;
- 3) відносно невисокий рівень грошового забезпечення (зарплати);
- 4) неможливість вирішувати свої питання без урахування вимог закону;
- 5) відчуття ворожості з боку оточення;
- 6) відсутність повноцінного відпочинку;
- 7) побоювання за своє життя;
- 8) неможливість мати довірливі, товариські взаємини.

3. Вимоги професії до працівника

Для виконання оперуповноваженим його функціональних обов'язків потрібні такі індивідуально-психологічні якості, властивості та вміння:

- спроможність вирішувати професійні завдання в ситуаціях, пов'язаних із високим ступенем ризику та підвищеною небезпекою для життя і здоров'я;
- психологічна і фізична готовність до зустрічі із силовою протидією злочинних елементів;
- високий рівень відповідальності за власні дії (відсутність права на помилки);
- спроможність до інтенсивної міжособистісної комунікації з асоціальними та кримінально орієнтованими особами;
- висока психофізіологічна витривалість, пов'язана з браком фіксованого робочого часу (середня тривалість робочого дня 10–12 годин, іноді випадає 7-добовий робочий тиждень, нічна робота після інтенсивного робочого дня);
- спроможність витримувати тривалі емоційні напруження, стани тривоги, почуття страху, невідомості, неможливості поділитися власними сумнівами з близькими;
- постійна інтелектуальна активність (аналіз інформації, що безперервно змінюється, утримання в пам'яті великої кількості фактів, прийняття рішення в умовах дефіциту часу);
- спроможність до рольового перевтілення, уміння видавати себе за інших людей, розігрувати ролі різних соціальних і професійних типів;

- мовна кмітливість, уміння швидко і зрозуміло пояснити критичну ситуацію іншому, приховуючи при цьому справжні наміри;
- високий рівень самостійності, сміливості, персональної активності і схильності до розумного ризику.

Професійно важливі психологічні якості, необхідні для успішного здійснення оперативно-розшукової діяльності

Оперативно-розшукова діяльність в органах внутрішніх справ України ставить високі вимоги до особистості працівників оперативних підрозділів. Основними професійно важливими якостями, необхідними для успішного виконання оперативно-розшукової діяльності, є:

Комунікативні якості та вміння:

- 1) спроможність привертати до себе людей, викликати в них почуття довіри;
- 2) спроможність до швидкого встановлення контактів із новими людьми;
- 3) уміння швидко знаходити необхідний тон розмови, вигідну форму спілкування залежно від психологічного стану та індивідуальних властивостей співрозмовника;
- 4) уміння давати об'єктивну оцінку дій і вчинків інших людей;
- 5) здатність розумно поєднувати ділові й особистісні контакти з оточуючими;
- 6) уміння співвідносити власні дії з діями інших осіб;
- 7) уміння обстоювати власні погляди.

Інтелектуальні якості:

- 1) уміння вибирати з великого обсягу інформації саме ту, що є необхідною для вирішення поставлених завдань;
- 2) уміння бачити кілька можливих шляхів вирішення завдань, вибирати з них найефективніші, знаходити нові незвичні рішення;
- 3) спроможність виділяти провідні взаємозв'язки, притаманні поставленій проблемі;
- 4) спроможність приймати правильне рішення у разі гострої нестачі необхідної інформації та браку часу на її обмірковування;
- 5) спроможність розглядати проблему з кількох різних позицій (наприклад, поставити себе на місце співрозмовника);
- 6) спроможність відчувати наявність проблем там, де нібито все вже вирішено;
- 7) спроможність впізнавати факт цілком за наявністю мінімальної кількості його істотних ознак.

Особливості пам'яті:

- 1) пам'ять на зовнішній стан і поведінку людини;
- 2) спроможність чітко відтворювати інформацію в необхідний момент;
- 3) спроможність легко запам'ятовувати словесно-логічний матеріал (терміни, цифри, літери, прізвища);
- 4) пам'ять на колір, форму, розмір, рух, розташування об'єктів та предметів;
- 5) спроможність точно й чітко передавати те, що чув лише один раз.

Увага та спостережливість:

- 1) уміння помічати незначні (малопомітні) зміни в об'єкті оперативної уваги;
- 2) спроможність швидко переключати увагу з одного виду діяльності на інший;
- 3) спроможність тривалий час зберігати стійку увагу, незважаючи на стомленість і сторонні подразники;
- 4) спроможність помічати зміни в навколишній обстановці, свідомо не зосереджуючи на них увагу.

Вольові якості:

- 1) спроможність брати на себе відповідальність у складних ситуаціях;
- 2) спроможність об'єктивно оцінювати власні досягнення, сили й можливості;
- 3) упертість і наполегливість у подоланні труднощів, що виникають

Емоційні властивості:

- 1) урівноваженість та самовладання в конфліктних ситуаціях;
- 2) емоційна стійкість під час прийняття відповідальних рішень.

Моторні властивості:

- 1) спроможність до швидких дій в умовах дефіциту часу;
- 2) швидка реакція на раптове зорове сприйняття зі здійсненням певних рухів (висока моторна реактивність).

Мотивація професійного вибору та мотиваційні цінності в роботі оперуповноважених

Мотиваційні чинники професійного вибору працівників оперативних підрозділів за ступенем поширення розташовуються у такій послідовності:

- 1) потяг до спілкування, до живої, цікавої, нешаблонної роботи;
- 2) потяг до професії унаслідок формування життєвих переконань;
- 3) бажання перевірити себе, зміцнити свою волю, бути визначним серед оточення;
- 4) матеріальний добробут;
- 5) активне прагнення до самореалізації.

У більшості працівників оперативних підрозділів професійний вибір зазвичай полімотивований, що свідчить про обміркований та раціональний підхід до вирішення складних життєвих проблем і достатньо високий рівень когнітивної складності.

У будь-якій професійній діяльності людина так чи інакше задовольняє потреби, що виникають. Проте сукупність існуючих потреб (мотиваційна сфера) істотно впливає на якість і ефективність виконання спеціалістом своїх професійних обов'язків.

Працівники органів внутрішніх справ у своїй службовій діяльності мають можливість реалізовувати близько 20 ціннісних настанов, які надають особистісного змісту їх діяльності.

Серед мотивів професійної діяльності оперуповноважених найбільш значущими є ті, що викликають відчуття осмисленості існування і сприяють особистісному зростанню. Тому найважливішим показником мотиваційної готовності до служби в оперативних підрозділах органів внутрішніх справ України є активне прагнення до самореалізації.

Ще одним важливим мотиваційним чинником, що сприяє зростанню професіоналізму працівників, є прагнення оперативно перемогти злочинця, схильність до змагань, конкуренції, азарту, високої мотивації досягнень.

4. Вимоги до загальноосвітньої і спеціальної підготовки

Працівники оперативних підрозділів органів внутрішніх справ комплектуються спеціалістами з юридичною освітою, яку можна здобути у вищих навчальних закладах МВС України. Посади оперуповноважених у складі відділень, відділів, управлінь ГУМВС, УМВС, УМВСТ за штатним розкладом є атестованими і комплектуються особами середнього і старшого начальницького складу за наявності середньої спеціальної та базової вищої юридичної освіти.

5. Протипоказання до виконання професійних обов'язків ***Мотиваційно-ціннісні протипоказання:***

- низький рівень моральності, безчесність, користолюбство;

- безвідповідальність у роботі;
- недисциплінованість;
- недобросовісність;
- виражена мотивація уникнення невдачі.

Інтелектуальні протипоказання:

- знижений інтелект;
- інтелектуальна ригідність;
- виражена емоційна деструкція;
- нерозвинена увага;
- слабка пам'ять;
- слабка пізнавальна активність.

Комунікативні протипоказання:

- виражена інтровертованість;
- властолюбство;
- цинізм;
- емоційна нестійкість;
- надмірна агресивність;
- риси залежності;
- вразливість;
- відсутність емпатійності;
- когнітивна й афективна ригідність.

Особистісні протипоказання:

- нестійка самооцінка;
- відсутність самостійності;
- пасивність;
- наявність внутрішніх конфліктів;
- песимізм.

Запитання для самоконтролю

1. Що визначає поняття "психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності"?
2. Які наукові методи використовують при здійсненні психологічного супроводження оперативно-розшукової діяльності?
3. На яких практичних рівнях реалізуються заходи психологічного супроводження оперативно-розшукової діяльності?
4. На яких мотиваційних цінностях ґрунтується професійна

надійність працівника оперативного підрозділу?

5. В яких формах здійснюється професійна діяльність працівника оперативного підрозділу?
6. На яких засадах ґрунтується система протипоказань до здійснення оперативно-розшукової діяльності?

Список літератури

1. Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Кондратьєв Я. Ю. та ін. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції: навч.-метод. посіб.: У 2 ч. – К.: НАВСУ, 2003. – Ч. 2. Психологічне супроводження оперативно-службової діяльності працівників органів внутрішніх справ в екстремальних умовах. – 123 с.
2. Ануфрієв М.І. та ін. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України (кваліфікаційні характеристики професій, професіограми основних спеціальностей): довід. посіб. – К.: МВС України; КІВС, 2003.
3. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2002. – 292 с.
4. Барко В.І., Ірхін Ю. Б., Морозова Т. Р. та ін. Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ: Навч. посіб. – К.: КНТ, 2007. – 96с. – (Серія “Бібліотека оперативного працівника”).
5. Барко В. І., Ірхін Ю. Б., Нещерет Т. В., Шаповалов О. В. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України: Практ. посіб. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, ДП “Друкарня МВС”, 2007. – 100 с.
6. Ірхін Ю.Б. Організація та здійснення психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України: Навч. посіб. – К.: РВЦ НАВСУ, Київ. юрид. ін-т, 2005.
7. Кондратьєв Я.Ю. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності МВС України: Лекція. – К.: НАВСУ, 2000

ТЕМА 15

Психологічний портрет особи, що становить оперативний інтерес

15.1. Структурно-логічна схема складання психологічного портрета об'єкта оперативної уваги

Практика боротьби зі злочинністю дає багато прикладів ефективної взаємодії оперативних і слідчих працівників із фахівцями в галузі криміналістичної психології. Виявлені психологами особливості внутрішнього світу осіб, що скоюють злочини, закономірності, котрі визначають своєрідність їх кримінальної, перед- та посткримінальної поведінки, типології і класифікації, концепції та ідеї успішно реалізуються в оперативно-розшуковій і слідчій практиці при розробленні версій, пошукових портретів злочинців, визначенні напрямів і сфер їх розшуку, тактики допиту, обшуку та вирішенні інших пошуково-пізнавальних, організаційно-тактичних і методичних завдань.

Світова кримінологія визначає всього два види портретів²⁰³:

- 1) *криміналістичний* – художньо-документальний опис зовнішніх особливих прикмет особи (приміром, орієнтування в ефірі: особа чоловічої статі, невисокого зросту, волосся чорняве, худорлявої статури й т.п.);
- 2) *психологічний* – художньо-образний опис характерних індивідуально-психологічних рис, емоційних реакцій і проявів та вірогідних форм поведінки, що визначають поведінку й перманентний психічний стан особистості об'єкта оперативної уваги.

При складанні психологічного портрета об'єкта оперативної уваги структурно-логічна схема його вивчення складається з чітко визначених аспектів.

²⁰³ Баронин А.С. Психологический профиль убийц: пособие по криминальной психологии и криминалистике. – К., Изд-во А.В. Паливода, 2001.

Дослідження та інтерпретація усіх речових доказів:

- фотографії, відеозаписи і протоколи з місця події;
- слідчі довідки;
- покази свідків і сусідів;
- опис жертви і т.ін.

Дослідження жертви. Якщо жертва залишилася живою після нападу, вона стає дуже цінним джерелом інформації. Визначення того, як, де, коли і чому саме цю особу вибрали як жертву, може допомогти відновити (ідентифікувати) особистість злочинця.

Характеристика поведінки й особистості об'єкта оперативної уваги охоплює вивчення різних соціально-психологічних аспектів.

Соціально-демографічна характеристика:

- стать;
- наявність або відсутність сім'ї;
- національність;
- в якій сім'ї виховувався (повна чи неповна).
- місце проживання стосовно місця, де було скоєно злочин;
- житлові умови;
- склад сім'ї;
- матеріальне становище і соціальний статус сім'ї;
- фізичне здоров'я всіх членів сім'ї;
- психічне здоров'я;
- взаємини між членами сім'ї;
- асоціальний стиль життя членів сім'ї (зловживання алкоголем, наркотиками, здійснення протиправних дій, сексуальна розбещеність тощо).

Спосіб життя:

- наявність або відсутність кваліфікованої праці;
- наявність постійної роботи;
- кримінальний досвід;
- частота зміни місця роботи, тривалість трудової діяльності на одному місці;
- джерело матеріального доходу (випадковий заробіток, утримання, жебрацтво, здійснення злочину);
- дозвільний спосіб життя;
- бродяжництво;
- спілкування з друзями;
- спілкування з сім'єю;
- спілкування з випадковими знайомими;

- звички;
- ставлення до алкоголю;
- ставлення до наркотичних речовин;
- сексуальна поведінка.

Спрямованість особистості:

- ставлення до навчання, роботи;
- ставлення до сім'ї;
- прагнення до оволодіння знаннями і професією;
- бажання і шляхи досягнення матеріального добробуту;
- оцінка прожитого етапу життя;
- плани на майбутнє.

Інтелектуальні особливості:

- рівень освіченості;
- якість розуму (здатність до аналізу й синтезу, швидкість, гнучкість розумових процесів);
- властивості пам'яті;
- властивості уяви;
- словниковий запас.

Риси характеру:

- ставлення до себе:
самооцінка (адекватна, підвищена, занижена);
рівень домагань (вважає, що здатний домогтися багато чого, сприймає існуюче положення реалістично, вважаючи, що так і має бути);
упевненість у власних силах;
егоїзм;
схильність до самообвинувачення;
схильність до рефлексії;
схильність до ретрофлексії.
- ставлення до людей:
поважне ставлення до людського життя;
поважне ставлення до особистості;
доброзичливість;
здатність до емпатії;
товариськість, уміння легко входити в довіру, встановлювати міжособистісні контакти;
- ставлення до особистості з огляду на її фізичні, інтелектуальні ознаки, а також на її соціально-економічне положення);
використання ненормативної лексики (стосовно кого);

- брехливість;
- агресивність;
- жорстокість;
- уміння підкорити собі;
- навіюваність;
- конфліктність (причини виникнення, шляхи вирішення);
- ставлення до речей, матеріальних цінностей:
- ощадливість;
- марнотратність;
- жадібність;
- схильність до накопичення;
- корисливість;
- ставлення злочинця до скоєного ним злочину;
- способи прийняття рішень:
- самостійність;
- сміливість;
- продуманість;
- швидкість або схильність до коливань;
- імпульсивність;
- легковажність;

Емоційність:

- сила емоційних реакцій;
- глибина переживань;
- схильність до створення “застійних” емоційних комплексів (мстивість, злопам'ятність);
- схильність до афективних станів;
- домінуючий настрій;
- здатність до контролю і втримання емоційних проявів.

Особливу увагу слід приділяти питанню, чи перебував об'єкт оперативної уваги у стані афекту чи іншому емоційному стані, оскільки це дає змогу визначити ступінь дезорганізуючого впливу на поведінку, глибину фізіологічного афекту під час скоєння злочину. Серед психоемоційних станів, які значно впливають на поведінку людини в ситуації конфлікту, можна виокремити *стрес* і *фрустрацію*²⁰⁴. Ці емоційні прояви психіки особистості об'єкта оперативної уваги діагностують і констатують психологи, їх може інтерпретувати юрист як стан сильного душевного хвилювання та розглядати як пом'якшувальну обставину.

²⁰⁴ Дуриков А. П., Дуриков Б. М. Общая и криминальная сексология: Учеб. пособ. – Киев: МАУП, 2002.

Положення в групі:

- вивчення особистого статусу;
- вивчення системи стосунків;
- визначення групового лідера;
- проведення диференціації рольових функцій кожного члена групи.

Особливості поведінки:

- у сім'ї;
- на роботі;
- у неформальних групах.

Зібрану інформацію порівнюють, інтегрують та аналізують. У сукупності ці дані можуть характеризувати психологічний портрет об'єкта оперативної уваги. На їх основі можна проводити пошук серед підозрюваних, установити чи скоротити коло підозрюваних, спробувати відповісти, чи могла ця особа вчинити саме цей вид злочину, а також розробити алгоритм ведення допиту конкретної особи.

Якість складання психологічного портрета об'єкта оперативної уваги залежить також від аналізу психологом місця події, його бесід зі свідками, потерпілими з метою визначення можливих психологічних характеристик особи, що скоїла злочин, та для інтенсифікації роботи з її пошуку.

15.2. Методи складання психологічного портрета

При складанні психологічного портрета злочинця після його затримання можна використовувати спеціальні методи, що дають змогу всебічно і якомога конкретніше вивчити особистісні якості злочинця, його ціннісні орієнтації, життєві позиції тощо. До таких методів належать: методи узагальнення незалежних характеристик, вивчення життя і діяльності злочинця, бесіди, спостереження, психодіагностичні заходи²⁰⁵.

Метод узагальнення незалежних характеристик дає змогу виявити риси характеру, які впливають на способи досягнення цілей (ризикованість, обережність, винахідливість, наполегливість, раціональність та ін.), мотиви і стиль діяльності, місце злочинця в ієрархії груп, у сім'ї, на роботі, серед друзів, особливості поведінки в умовах групової діяльності та

²⁰⁵ Юридична психологія: Підручник / За заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Вид. Дім "Ін Юре", 2000.; Юридична психологія: Альбом схем з коментарями. – К.: Вид. Дім "Ін Юре", 2000.

ін. Цей метод полягає у збиранні відомостей про особливості поведінки злочинця зі слів знайомих йому людей, з письмових показань, характеристик із місця навчання, роботи та узагальнення отриманої інформації з метою визначення стійко повторюваних у повідомленнях різних людей властивостей злочинця. Ті психологічні особливості, на які опитувані вказують частіше, зазвичай і є справді об'єктивними і властивими для злочинця.

Біографічний метод вивчення людини передбачає психологічний аналіз її життєдіяльності і є одним із основних методів психо-логічного вивчення особистості. Він полягає в систематизованому накопиченні відомостей біографічного характеру, аналізі й розгляді фактів життя людини для з'ясування її психологічної зумовленості мотивами поведінки, мотивацією і цілями дій, а також характерних особливостей, що виявляються у вчинках, когнітивної сфери, характерологічних рис, вольових якостей та інших психічних властивостей²⁰⁶.

За психодіагностичного вивчення особистості злочинця можна використовувати такі методики:

- характерологічний опитувальник К.Леонгарда;
- метод кольорових виборів М. Люшера;
- проєктивний тест "Неіснуюча тварина";
- особистісний опитувальник Р. Кеттелла;
- "Шкалу самооцінки" Ч.Д. Спілберґера, Ю.Л. Ханіна;
- опитувальник Г. Айзенка з дослідження екстра-інтроверсії та нейротизму;
- опитувальник "FPI";
- опитувальник "PCK";
- методику діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі;
- опитувальник MMPI;
- "Life Line".

При складанні психологічних портретів злочинців доцільно проводити консультації з досвідченими слідчими, судмедекспертами та експертами-криміналістами.

Нині не існує єдиної системи класифікації злочинців, тому при складанні їхніх психологічних портретів можна використовувати такі типологічні схеми вивчення особистості злочинця. За ознаками антисуспільної спрямованості поведінки в основу типології особистості покладені її ставлення до різних суспільних цінностей²⁰⁷.

²⁰⁶ Ірхін Ю.Б., Комаров О. В. Методичні рекомендації з питань складання психологічних портретів злочинців. – К.: РВВ МВС України, 2003.

²⁰⁷ Васильев В. Л. Юридическая психология. – Санкт-Петербург: Питер, 1991.

Негативне ставлення особистості до найважливіших благ: життя, здоров'я, честі, спокою тощо. Таке ставлення виявляється у навмисному скоєнні агресивно-насиленницьких злочинів, убивств, тілесних ушкоджень, згвалтувань, образ, а також більшості випадків хуліганства.

Корисливі тенденції пов'язані з ігноруванням принципу розподілу матеріальних благ за працею, права державної власності та особистої власності громадян. Це характерно для скоєння крадіжок, хабарництва та інших корисливих злочинів.

Індивідуалістичне ставлення стосується різних соціальних пред'явлень, службових, сімейних та інших обов'язків. Подібні антисоціальні риси сприяють скоєнню низки господарських злочинів, злочинів проти порядку керування, правосуддя, військових тощо.

Легковажне, безвідповідальне ставлення до встановлених соціальних цінностей та своїх обов'язків стосовно них може спричинитися до різних необережних злочинів.

На основі такої класифікації ставлень було виділено типи злочинців²⁰⁸:

1. *"Випадковий"* – уперше скоїв злочин, який суперечить загальній соціально позитивній спрямованості, що характеризується усією попередньою моральною поведінкою.

2. *"Ситуаційний"* – злочин вчинив під впливом несприятливої для злочинця зовнішньої ситуації при загальній соціально позитивній спрямованості.

3. *"Нестійкий"* – злочин скоїв уперше, але і раніше припускався різних правопорушень та аморальних виявів.

4. *"Злісний"* – неодноразово скоював небезпечні злочини, у т. ч. раніше був засуджений.

5. *"Особливо небезпечний"* – неодноразово скоював небезпечні злочини, у т. ч. визнаний особливо небезпечним рецидивістом.

Існує також типологія, яка дає змогу класифікувати серійних убивць не за характеристикою місця події, а за мотивацією (автор доктор Рональд Холмс, провідний спеціаліст зі складання психологічного профілю в США). За таким підходом серійних убивць поділяють на шизофреноподібних, місіонерських, гедоністських та контрольованих.

Шизофреноподібний тип (Visionary Motive Type) визнають несамо-витим через тяжкі форми психічних захворювань. Іноді його називають

²⁰⁸ Антонян Ю. М. Почему люди совершают преступления. Причины преступности. – М.: ИД "Камерон", 2006.; Баронин А. С. Психологический профиль убийц: пособ. по криминальной психологии и криминалистике. – К., Изд-во А. В. Паливода, 2001.

“психотичним”. Загалом цій категорії злочинців притаманні психічні зриви або тимчасові втрати почуття реальності. Зовні вони можуть не виявляти будь-яких розладів, однак у певний момент “щось” змушує їх чинити вбивства незнайомих людей. Вони вибирають жертву переважно за “внутрішнім голосом”. Ці “голоси” можуть також супроводжуватися галюцинаціями. Щодо цього типу виникають дискусії з приводу того, що психотичні вбивці не можуть бути співвіднесені з теорією керівної ролі фантазії, однак це не так. Хоча вони і не контролюють своїх дій, їхня свідомість прагне захистити фантазії, які в цьому випадку виступають психічними делюзіями²⁰⁹.

Головною особливістю *місіонерського типу (Mission-Oriented Type)* злочинців є не наявність симптомокомплексу, а внутрішній світ, націлений на виконання “особливої місії”, спрямованої на звільнення світу від будь-якої аморальності або несправедливості. Зазвичай це особи, які мають на свідомому рівні сильне бажання знищувати певну групу людей. Вони усвідомлюють, що їхні дії протизаконні, цілком орієнтуються у просторі. Однак їх реальність має почуття відповідальності за звільнення світу від певного класу особистостей. Убивці цього типу обирають жертву з певної асоціальної групи людей (повії, наркомани та ін.)²¹⁰.

Злочинці, які належать до *садистського (гедоністського) типу (Thrill-Oriented Type)* скоюють злочини, аби мати емоційне, сексуальне задоволення від акту насильства або сексуального насильства. Ключовим для них є саме діяння, від якого вони мають задоволення і яке супроводжується станом емоційного збудження. Злочини часто супроводжуються витонченим садизмом²¹¹.

Похитливий (контролюючий) убивця (Lust / control-oriented Killer) скоює злочини на сексуальному ґрунті з метою збудження та відчуття абсолютної влади над жертвою. Отримання задоволення залежить від того, як він мучить свою жертву. Цей тип цілком орієнтується у просторі і зберігає зв'язок з реальністю.

Типологія *процес-орієнтованих (process-focused)* і *дія-орієнтованих (act-focused)* убивць передбачає аналіз злочинів, які пов'язані з насильством та часто супроводжуються нанесенням посмертних ран, некрофілією і розчленуванням жертви. Вони скоюють убивство за-

²⁰⁹ Балабанова Л. М. Судова патопсихологія. Психологія в системі силових структур держави (питання визначення норми і відхилень) Д.: Сталкер, 1998.

²¹⁰ Там само; Медведев В.С. Кримінальна психологія: Підручник. – К.: Атака, 2004.

²¹¹ Баронин А.С. Психологический профиль убийц: Пособ. по криминальной психологии и криминалистике. – К.: Изд-во А. В. Паливода, 2001

ради самого процесу, а не заради смерті жертви. Дія-орієнтовані убивці вбивають швидко, без проявів садизму. За цією типологією дезорганізованими вважаються ті злочинці, у поведженні яких не проглядається координованості, плановості (вибір будь-якого предмета як знаряддя злочину на місці його скоєння і випадковий вибір жертви). Під час огляду місця скоєння злочину дезорганізованим убивцею можна виявити сліди відбитків пальців, крові тощо. Дезорганізованим убивцям властиве більш жорстоке поводження, а їхні дії спрямовані більше на отримання задоволення від самого убивства, ніж від його результату²¹².

Дезорганізований злочинець діє за “збігом обставин”, сприятливих, як йому здається, котрі зазвичай закінчуються непередбаченим убивством. Тобто злочин скоюється спонтанно, без попереднього планування. Такий злочинець зазвичай має невисокий рівень інтелекту, може мати некваліфіковану роботу. Через свою соціальну неповноцінність він вибирає жертву, яка йому відома, і скоює злочин “на власній території”. Він завдає множинних ушкоджень жертві вже після її смерті, залишаючи труп на місці злочину або там, де його можуть швидше знайти²¹³.

Організованим вважається насамперед навмисне вбивство. Суб’єкт злочину заздалегідь планує здійснення злочину, звівши ризик до мінімуму. Організовані вбивці ретельно вибирають свою жертву і використовують принесену з собою зброю. Для них також характерне розроблення механізму звільнення від трупа жертви.

Організований злочинець здебільшого розумний (IQ – вище за середнє), незрідка має вищу освіту, висококваліфіковану роботу, родину, соціально адаптований, мобільний (має можливість і здатність легко переїжджати з місця на місце). Убивства скоює методично, сплановано. Виявляє велику агресивність у сексуальних діях стосовно жертви, перш ніж убити її. Може заздалегідь приготувати спеціально обладнане приміщення та знаряддя вбивства і катувань, стежить за публікаціями про свої злочини у пресі, жваво цікавиться процесом розслідування і може запропонувати свою допомогу слідчим органам²¹⁴.

²¹² Чуприков А.П., Чуприк Б.М. Общая и криминальная сексология: Учеб. пособ. – К.: МАУП, 2002.

²¹³ Ірхін Ю. Б., Комаров О. В. Методичні рекомендації з питань складання психологічних портретів злочинців. – К.: РВВ МВС України, 2003.; Юридична психологія: Підруч. \ За заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2000.

²¹⁴ Антонян Ю.М. Почему люди совершают преступления. Причины преступности. – М.: ИД “Камерон”, 2006.

§2. Методи складання психологічного портрета

Типологія, розроблена В. П. Голубевим, А. В. Шамисовим і Ю. Н. Кудяковим, відображає провідну психологічну властивість кожного з наведених типів:

Тип	Властивість
Збуджений	Чітко виражені соціальна активність, прагнення до лідерства, проте не має чіткої життєвої позиції. Запальний, злопам'ятний, агресивний. Скоєні ним вбивства вирізняються особливою жорстокістю. Агресія афективна, супроводжується звуженням свідомості і різким руховим збудженням
Некерований	Виразне прагнення до домінування. Основна властивість особистості – імпульсивність
Упертий	Підвищена стійкість афективно забарвлених переживань. Цілеспрямований, злопам'ятний, має стійку життєву позицію. Схильний до прямоплічності, рішучості у вчинках. Прагне зробити мету надметою. Виявляється підвищена стійкість афекту
Активний	Підвищена активність, оптимізм, піднесений фон настрою, розмаїття інтересів, постійне прагнення до зміни діяльності. Низький самоконтроль. Товариський, невразливий, часто переоцінює себе
Безвольний	Нестача вольових якостей. Підвищене почуття підкоряння. Здійснені ним убивства є наслідком підпорядкування груповому тиску. Боягузтво і недостатня ініціативність не дають йому змоги домогтися авторитету. В кримінальному середовищі його використовують для виконання дрібних доручень або гомосексуального зв'язку

На основі класифікації злочинів відповідно до кримінального законодавства України психологічні портрети можна складати з урахуванням такої типології:

- 1) *корисливий тип* – злочини проти особистості скоює з метою власного збагачення;
- 2) *насильницький тип* – вбиває, завдає тілесних ушкоджень з хуліганських мотивів та ревнощів і помсти;
- 3) *корисливо-насильницький тип* – скоює злочини проти особистості, які поєднують у собі мотиви корисливого та насильницького типів;
- 4) *випадкові злочини* – результат неадекватної реакції особи на випадково виниклу конфліктну ситуацію.

За цією типологією злочинів розрізняють злочинців:

- випадкових, епізодичних;
- таких, що виявляють значну нестійкість поведінки або скоїли злочин кілька разів;
- професійних.

До злочинців, які скоїли злочини корисливого типу, належать крадії. Їх класифікують за основними спеціалізаціями та пов'язаними з ними кваліфікаціями та місці скоєння злочину:

- “риночники” – на ринках і базарах;
- “кроти” – в метро;
- “майданщики” – на залізничному транспорті;
- “гонщики”, або “маршрутники”, – на міському транспорті;
- “магазинні”, “театральні” – в магазинах і театрах;
- “вуличні” – на вулицях.

За способом скоєння крадіжки вирізняють:

- “технарів” – розрізають одяг, сумки спеціальними технічними пристроями;
- “ширмачів” – скоюють крадіжку під прикриттям рук різними предметами – плащами, букетами квітів, сумками тощо;
- “рибалок” – крадуть із сумок і гаманців за допомогою спеціально виготовлених крючків;
- “хірургів” – крадуть за допомогою пінцетів, особливо з важко-доступних місць;
- “щипачів” – крадіжки здійснюють без використання технічних засобів та “ширми” групою осіб у місцях масового скупчення народу;
- “трясунів” – крадіжки чинять вибиванням предметів точними та швидкими рухами
- “сумочників” – крадуть із всіх видів жіночих сумок;
- “верхівочників” – крадуть речі із господарських сумок.

Злочинців, що крадуть власне майно громадян з проникненням у їх квартири, будинки, поділяють на таких, які здійснили крадіжки:

- за допомогою спеціального інструменту;
- підбираючи ключі;
- зламуючи або вибиваючи двері і дверні коробки;
- під виглядом відвідування квартири посадовою особою, надання допомоги і т.ін.;
- з використанням віктимологічного фактору (відкритих дверей, вікон і т. д.).

Серед злочинців, що скоюють крадіжки з магазинів самообслуговування, вирізняють таких, котрі:

- перевдягаються, залишивши старий одяг;
- одягають новий одяг, схожий на старий;
- крадуть взуття, предмети верхнього одягу за допомогою спеціально зроблених сумок з подвійним дном;
- крадуть речі за допомогою дітей і підлітків.

У кримінальній кваліфікації злочинців, які скоюють крадіжки з в'язотранспорту, вирізняють:

- угон машин;
- технічне переоснащення і камуфляж (перефарбування, перебивка номерів на вузлах і деталях тощо);
- підробку документів, технічних паспортів, довідок тощо;
- перепродаж вкраденого та домовленість про ціну (зазвичай ще до крадіжки);
- перегон крадених автомашин.

Крадії антикваріату віддають перевагу:

- крадіжкам культурних цінностей з музеїв, власних колекцій і квартир;
- купівлі вкрадених цінностей культури.

Групи цієї категорії злочинців мають чітко визначену структуру взаємодії, функціональні обов'язки кожного члена. До складу груп входять також *посередники*, котрі допомагають продати вкрадені культурні цінності колекціонерам, спекулянтам; *оцінювачі* ("комісіонери"), які здійснюють своєрідну експертизу крадених цінностей; *лихварі* та ін.

Кримінальна кваліфікація шахраїв багато у чому залежить від сфери їхньої діяльності, за якою можна виокремити:

- ігорних злочинців – "наперсточників";
- осіб, які скоюють обман за допомогою підміни одних предметів (речей) іншими, – "кукольники";
- осіб, які крадуть гроші, чеки під час їх розмінювання;
- осіб, які здійснюють обман під видом послуг, купівлі-продажу.

Розкрадачів державних цінностей, майна розрізняють: за офіційною посадою злочинця та за злочинною діяльністю не посадової особи, яка призводить до розкрадання державного майна (валютники, спекулянти, фальшивомонетники та ін.).

Типовими кваліфікаціями злочинців, які скоюють злочини корисно-насиленницького типу, є такі:

1. Грабіжники, делінквентна діяльність яких пов'язана із здійсненням відкритого захоплення грошей на об'єктах фінансової системи; відкритого викрадання майна із житла громадян, яке супроводжується насильницькими діями; відкритого нападу на громадян з метою привласнення їхніх автомашин, особистих речей на вулицях.

2. Злочинці, діяльність яких пов'язана із вимоганнями. Вони діють за допомогою: погроз знищити майно, розповсюдження інформації про громадян компрометуючого змісту; викрадення дітей, близьких людей з метою отримання викупу.

До злочинців, які скоюють злочини насильницького типу, належать:

- 1) маніакальні злочинці;
- 2) убивці, які завдали тілесних ушкоджень потерпілому з хуліганських спонукань, унаслідок чого настала смерть останнього;
- 3) убивці, що завдали тілесних ушкоджень потерпілому з мотивів ревнощів, помсти, конфліктних міжособистісних стосунків, внутрішніх суперечностей, внаслідок чого настала смерть останнього.

До насильницьких слід віднести також злочини сексуального типу, а саме: зґвалтування та інші статеві злочини на ґрунті сексуальних спонукань; сексуальні домагання стосовно повнолітніх; сексуальні домагання щодо неповнолітніх.

Випадковими злочинцями, як правило, вважають осіб, які скоїли протиправні дії:

- 1) з метою самозахисту;
- 2) під насильницьким впливом осіб з кримінальною мотивацією.

Більш детально питання кваліфікації чи класифікації злочинців розглядається і аналізується відповідно до вимог Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України.

Слід урахувати, що психологічний портрет злочинця не обов'язково може вказувати на конкретну особу. Його основним змістовим завданням є створення загального уявлення про тип особистості, що становить професійний інтерес. За наявності в розпорядженні органів дізнання деяких даних про осіб, що підпадають під певний опис, психологічний портрет допомагатиме розробленню тактики ведення допиту, складанню алгоритмів проведення виїмок і обшуків, визначенню стратегій чи різних варіантів пошуку об'єктів оперативної уваги.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає кримінологічна сутність соціально-демографічної характеристики об'єкта оперативної уваги?
2. За якими психологічними ознаками кваліфікують злочинні дії корисливого характеру?

3. Які психологічні чинники зумовлюють кваліфікування злочинів корисно-насильницького типу?
4. За якими психологічними ознаками відрізняють насильницькі злочини корисливого характеру від насильницьких злочинів на сексуальному ґрунті?

Список літератури

1. Антонян Ю.М. Почему люди совершают преступления. Причины преступности. – М.: ИД “Камерон”, 2006.
2. Антонян Ю.М. Психология убийства. – М.: Юрист, 1997. – 303 с.
3. Балабанова Л.М. Судебная психопатология. – Донецк: Сталкер, 1998. – 427 с.
4. Баронин А.С. Психологический профиль убийц: Пособ. по криминальной психологии и криминалистике. – К.: Изд-во А. В. Паливода, 2001. – 175 с.
5. Васильев В. Л. Юридическая психология: Учеб. – СПб.: Питер, 2001. – 634 с.
6. Ірхін Ю.Б., Комаров О. В. Методичні рекомендації з питань складання психологічних портретів злочинців. – К.: РВВ МВС України, 2003.
7. Медведєв В.С. Кримінальна психологія: Підруч. – К.: Атіка, 2004. – 367 с.
8. Чуприков А.П., Цуприк А. П. Общая и криминальная сексология: Учеб. пособ. – К.: МАУП, 2002.
9. Юридична психологія: Навч. посіб. / За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2000. – 111 с

Список використаних і рекомендованих джерел до всіх тем

1. *Алексеев А.И., Герасимов С.И., Сухарев А.Я.* Криминологическая профилактика теория, опыт, проблемы: Монография. – М.: НОРМА, 2001. – 496 с.
2. *Алексеев А.И.* Криминология: Курс лекций. – М.: Щит-М, 2004. – 4 изд., испр. и доп. – 340 с.
3. Аналітично-інформаційні матеріали про стан протидії наркоманії і наркобізнесу в Україні до засідання Національної координаційної ради боротьби з наркоманією при Кабінеті Міністрів України від 28 квітня 2006 року / Департамент боротьби з незаконним обігом наркотиків МВС України. – К., 2007. – 24 с.
4. *Андросюк В.Г., Казміренко Л.І., Кондратьєв Я.Ю. та ін.* Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції: У 2-х ч. – Ч. 2. – Психологічне супроводження оперативно-службової діяльності працівників органів внутрішніх справ в екстремальних умовах: Навч.-метод. посіб. – К.: НАВСУ, 2003. – 123 с.
5. *Антонов К.В., Тертишник В.М.* Допустимість використання при доказуванні даних, здобутих органами оперативно-розшукової юрисдикції // Права людини та інформація: Збірн. наук. праць. – К.: НАВСУ, 2001. – С. 115–127
6. *Антонов К.В.* Шляхи вдосконалення оперативного обслуговування об'єктів господарювання в сучасний період // Наук. вісн. Юрид. акад. МВС України. – Дніпропетровськ, 2003. – № 1 (10). – С. 172–180
7. *Антонов К.В.* Методологія структури та змісту професіограми співробітника ДСБЕЗ // Наук. вісн. Юрид. акад. МВС України. – Дніпропетровськ. – 2003. – і 3 (12). – С. 38–44
8. *Антонов К.В.* Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному судочинстві // Проблеми оперативно-розшукової діяльності й забезпечення прокурорського нагляду за її законністю: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – С. 194–208
9. *Антонов К.В.* Оперативна закупівля наркотиків – один з ефективних методів боротьби зі злочинністю // Актуальні проблеми протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин у сучасних умовах: Матер. міжнар. наук.- практ. конф. (Дніпропетровськ, ДДУВС, 12.10.2007). – С. 309–314. – Д.: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2007. – 360с.
10. *Антонов К.В.* Теоретичні аспекти визначення співвідношення понять “оперативно-розшукова міра” і “оперативно-розшуковий захід” // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – С. 16–21. – 2007. – № 4(35). – 328с.
11. *Антонов К.В.* Проблемні питання окремих положень Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Зб. наук. праць. – 2007. – Спеціальний випуск № 1 (36) “Актуальні питання протидії злочинності”. – 364 с.
12. *Антонов К.В.* Оперативно-розшукова профілактика в системі запобіжного впливу на злочинність // Науковий вісник Одеського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – С. 109–111. – 2007. – № 4. – 328с.

1. Антонов К.В. Оперативно-розшукова діяльність і кримінальний процес (зв'язок і співвідношення) // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ: 36. наук. праць. – С. 354–361. – 2008. – № 2(38). – 404с.
1. Антонян Ю. М. Почему люди совершают преступления. Причины преступности. – М.: ИД “Камерон”, 2006.
5. Ануфриев М. І. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України (кваліфікаційні характеристики професій, професіограми основних спеціальностей): Довід. посіб. – К.: МВС України; КІВС, 2003.
6. Артеменко П. П. Місце оперативно-розшукової інформації, одержаної технічними засобами у системі доказів з кримінальної справи // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. – Л., 2000. – С.11–15.
7. Бабічев Д.О. Оперативний ризик прийняття рішень щодо проведення оперативно-розшукових заходів, пов'язаних з тимчасовим обмеженням прав людини. Спец. вип. – Луганськ, Луган. держ. ун-т внутр. справ 2007. – №1. – ч.1. – С.121–127.
8. Балабанова Л. М. Судебная психология. – Донецк: Сталкер, 1998. – 427 с.
9. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність: Підруч. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – Ч.1. – 336 с.
10. Барко В. І., Ірхін Ю. Б., Нещерет Т. В., Шаповалов О. В. Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ: навч. посіб. – К.: КНТ, 2007. – 96 с. – (Серія: Бібліотека оперативного працівника).
11. Барко В. І., Ірхін Ю. Б., Нещерет Т. В., Шаповалов О. В. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України: Практ. посіб. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, ДП “Друкарня МВС”, 2007. – 100 с.
22. Баронин А.С. Психологический профиль убийц: пособие по криминальной психологии и криминалистике. – К.: Изд. А. В. Паливода, 2001. – 175 с.
23. Бахин В.П., Ищенко А. В., Кузмичев В.С., Цымбал П. В. Проблемы рационализации следствия // Теоретические и практические проблемы обеспечения раскрытия и расследования преступлений криминалистическими методами и средствами. – К.: УАВД, 1992. – С.66–74.
24. Белкин Р.С. Курс криминалистики. – М.: Юрист, 1997. – Т. 2: Частные криминалистические теории – 463 с.
25. Белозеров Ю. Н., Марфицин П. Г. Обеспечение прав и законных интересов личности в стадии возбуждения уголовного дела: Учеб. пособие. – М., 1994. – С. 65.
26. Бертовский Л.В., Образцов В. А. Выявление и расследование экономических преступлений: Учеб.-практ. изд. – М.: Экзамен, 2003. – 255 с.
27. Билоус Е.Н., Васильев Н. Н., Харченко С. В. Вопросы теории и практики оперативно-розыскной деятельности: проблемы и противоречия // Государство и право. – М., 2006. – №11. – С.21–32.
28. Біденко М. Процесуальна регламентація оперативно-розшукової діяльності // Вісн. прокуратури. – К., 2002. – №6. – С.50–53.
29. Білаус В.Т. Податкова міліція як новий суб’єкт оперативно-розшукової діяльності // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. – Л., 2000. – С. 19–26.
30. Бойчук Д.В. Організація використання підрозділами карного розшуку можливостей засобів масової інформації у розшуку безвісно відсутніх осіб // Право і безпека. – 2006. – №5-1. – С.41–43.
31. Бочкарев А.В. Проблемы использования результатов оперативно-розыскной деятельности // Следователь – 2004. – №8. – С.40–45.

32. *Братель С. Г.* Громадський контроль за діяльністю міліції: дис. ... к-та юр. наук: 12.00.07 / Сергій Григорович Братель. – К., 2007. – 227 с.
33. *Будко Т.В., Колосков В. В.* Розшук анонімів в оперативно-розшуковому процесі у боротьбі з організованою злочинністю // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – К. – 2002. – №5. – С.145–151.
34. *Быховский И.Е.* Об использовании фактора внезапности при расследовании преступлений // Вопросы криминалистики. – 1963. – № 8–9.
35. *Бычков В.В.* Оперативно-розыскное обеспечение на стадии возбуждения уголовных дел по фактам бандитизма // Следователь. – 2004. – №12. – С. 48–51.
36. *Вапнярчук В.В.* Перевірка можливості використання результатів оперативно-розшукової діяльності при провадженні в кримінальних справах // Вісн. Хмельн. Ін-т регіон. упр. та права–Хмельницький, 2003. – №3–4. – С.241–247.
37. *Василинчук В.І.* Оперативно-розшукова профілактика злочинів підрозділами ДСБЕЗ у сфері господарської діяльності // Наук. вісн. Укр. акад. внутр. справ України. – 2004. – №5. – С.66–72.
38. *Василинчук В.І.* Проблеми оперативно-розшукової профілактики злочинів у сфері економіки // Наук. вісн. Укр. акад. внутр. справ України. – 2006. – №3. – С.130–138.
39. *Василинчук В.І.* Деякі проблеми правового регулювання при перевірці заяв та повідомлень підрозділами ДСБЕЗ про підготовку до вчинення злочинів у сфері економіки // Наук. вісн. НАВСУ. – К., 2005. – №3. – С. 143–150.
40. *Василинчук В.І.* Запобігання та розкриття злочинів підрозділами ДСБЕЗ / В.І. Василинчук // Наук. вісн. НАВСУ. – К., 2004. – №4. – С. 102–110.
41. *Василинчук В.І.* Оперативно-розшукова профілактика злочинів підрозділами ДСБЕЗ у сфері господарської діяльності // Науковий вісник НАВСУ. – К., 2004. – №5. – С. 66–72.
42. *Василинчук В.І.* Організація оперативної роботи підрозділів ДСБЕЗ щодо виявлення та розкриття злочинів у сфері економіки // Наук. вісн. НАВСУ. – К., 2003. – №1. – С. 68–71.
43. *Василинчук В.І.* Поняття та сутність оперативно-розшукової профілактики злочинів у сфері економіки // Наук. вісн. Нац. акад. держ. подат. служби України (економіка, право). – К., 2005. – №3(30). – С. 239–245.
44. *Василинчук В. І., Глушков В. О.* Правові й організаційно-тактичні основи попередження та викриття шахрайств з фінансовими ресурсами підрозділами ДСБЕЗ: Монографія. – Луганськ, 2004. – 232 с.
45. *Василинчук В. І.* Система, завдання та повноваження оперативних підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову профілактику злочинів у сфері економіки // Наук. вісник НАВСУ. – К., 2006. – №1. – С. 177–186.
46. *Васильев В. Л.* Юридическая психология: Учеб. – СПб.: Питер, 2001. – 634 с.
47. *Вертузас М. С.* Взаємодія оперативних підрозділів органів внутрішніх справ зі службами безпеки банків у попередженні злочинних посягань з використанням пластикових платіжних засобів // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. – Л., 2000. – С.37–42.
48. *Вертузас М. С., Юрченко О. М.* Захист інформації в комп'ютерних системах від несанкціонованого доступу: Навч. посіб. // Європ. ун-т. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2001. – 322с.
49. *Глазков В.А.* Деякі проблемні питання правового та соціального захисту осіб, які виконують завдання ОРД // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр.– Луганськ, 2006. – Вип.3. – С.70–73.

50. Гончаренко В. Г. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: навч. посіб. – К.: УАВС, 1994. – 46 с.
51. Гора І. В. Загальні положення техніко-криміналістичного забезпечення оперативно-розшукової діяльності // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. – Л., 2000. – С. 54–61.
52. Горбачевський В. Я. Шляхи вдосконалення практичної спрямованості підготовки кадрів для оперативних підрозділів міліції // Прав. забезпечення взаємодії опер. підрозділів та слідчих апаратів у розкритті та розслідуванні злочинів. – К., 2005. – Ч. 1. – С. 18–23.
53. Гордієнко С. Г. До питання про сутність та зміст оперативно-розшукової діяльності Служби безпеки України // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. – Л., 2000. – С. 61–68.
54. Гриненко І. М. Наркобізнес та національна безпека // Міжнар. фонд “Відродження”. – К.: Сфера, 2004. – 282 с.
55. Гриценко В. В. Оперативно-розшукова-тактика податкової міліції як сукупність заходів боротьби зі злочинністю у сфері оподаткування // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. – Л., 2000. – С. 68–75.
56. Грохольський В. Л. Забезпечення законності в оперативно-розшуковій діяльності (актуальні питання) // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. – Л., 2000. – С. 75–80.
57. Грошевський Ю., Дідоренко Е., Розовський Б. Кримінально-процесуальні аспекти оперативно-розшукової діяльності // Право України. – 2003. – С. 73–78.
58. Давидов Я. В. Оперативно-розыскная деятельность: Конспект лекций. – М.: Приор-издат, 2007. – 80 с.
59. Джурюка О., Орлов Ю. Законодавче регулювання оперативно-розшукової діяльності // Право України. – К., 2006. – №6. – С. 79–82.
60. Дриманов В. Использование результатов ОРД по делам экономической направленности // Законность. – М., 2003. – №10. – С. 24–26.
61. Дульський О. О. Стратегія діяльності спецпідрозділів по боротьбі з організованою злочинністю МВС України на сучасному етапі // Право України. – 2002. – №8. – С. 72–78.
62. Егоршин В. М., Нигметов Н. А. Некоторые вопросы оперативно-розыскного противодействия преступности в сфере топливно-энергетического комплекса России // Рос. следователь. – 2007. – №9. – С. 27–28.
63. Єськов С. Деякі питання вдосконалення процедури надання судового дозволу на негласні оперативно-розшукові заходи // Вісн. Акад. прав. наук. – Харків, 2006. – №3. – С. 236–244.
64. Єфімов В. В. Особливості оперативно-розшукової характеристики економічних злочинів. – К. – 2002. – Ч. 2. Теорія та практика застосування чинного кримінального і кримінально-процесуального законодавства у сучасних умовах. – С. 233–236.
65. Журова Е. М. Этические аспекты допустимости доказательств, полученных в результате оперативно-розыскной деятельности // Право і безпека. – 2004. – №3–3. – С. 51–56.
66. Зажицкий В. Связь оперативно-розыскной деятельности и уголовного процесса // Государство и право. – 1995. – № 6. – С. 57–67.

67. *Закиров С. Г.* Оперативно-розыскная информация и уголовно-процессуальные вопросы ее использования при раскрытии приостановленных уголовных дел о грабежах и разбоях // Рос. следователь. – 2007. – №7. – С.8–10.
68. *Затхей М. М.* Поведінка оперативного працівника при проведенні розвідувального опитування // Юрид. наука та правоохор. діяльність: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. курсантів і студентів (травень 2000 р.). – Дніпропетровськ, 2000. – Вип.1. – С.350–352.
69. *Зеленецький В. С., Козьяков И. Н.* Ведомственный контроль и прокурорский надзор за законностью оперативно-розыскной деятельности. – Х.: Восточно-регион. центр гуман.-образов. инициатив, 2003. – 256 с.
70. *Зеленецький В. С.* Прокурорский надзор за исполнением органами дознания и до-судебного следствия законов при приеме, регистрации, проверке и разрешении заявлений и сообщений о преступлениях. – Х., 2004.
71. *Земскова А.* Документирование результатов оперативно-розыскных мероприятий // Рос. юстиция. – 2001. – №7. – С.62–64.
72. *Зозулинський Б.* Щодо нагляду за законністю оперативно-розшукової діяльності // Право України. – 1995. – № 5–6. – С. 21–23.
73. *Ігнатко В.* Поняття матеріалів оперативно-розшукової діяльності, що використо-вуються в інтересах кримінального судочинства // Право України. – К., 2004. – №11. – С.50–54.
74. *Ізотов О. І.* Щодо особливостей суб'єктивних джерел оперативно-розшукової інформації // Теорія операт.-служб. діяльності правоохор. органів. – Л., 2000. – С.107–111.
75. *Ірхін Ю. Б., Комаров О. В.* Методичні рекомендації з питань складання психологічних портретів злочинців. – К.: РВВ МВС України, 2003.
76. *Ірхін Ю. Б.* Організація та здійснення психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України: Навч. посіб. – К.: РВЦ НАВСУ, Київ. юрид. ін-т, 2005.
77. *Кальман О. Г.* Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та практичні проблеми попередження: автореф. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. – К., 2004. – 49 с.
78. *Карпечкін П.* Судова влада на сучасному етапі // Вісн. прокуратури. – 2003. – № 5 (23). – С. 56–59.
79. *Кириченко С. А.* Процессуальный статус оперативно-розыскной деятельности в уголовном судопроизводстве // Вісн. Луган. ін-т внутр. справ МВС України. – 2000. – Вип.1. – С.77–90.
80. *Климов И. А., Синилов Г. К., Голубев В. П.* Познаваемость объективной деятель-ности – философская основа оперативно-розыскной деятельности // Вестн. Моск. ун-та МВД России. – 2004. – №3. – С.114–122.
81. *Климчук В. П.* Доказаове значення результатів оперативно-розшукової діяльності // Укр. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – №6. – С.163–173.
82. *Коваленко Е. Д.* Проблеми законодавчої регламентації використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі // Проблеми право-знавства та правоохор. діяльності. – Донецьк, 2005. – №2. – С.178–189.
83. *Козаченко І. П.* Проблеми забезпечення законності в оперативно-розшуковій діяльності // Матеріали наук.-практ. конференції (21–22 лютого 2000 р.). Аналітичні матеріали, пропозиції наукових і практичних працівників. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – 264 с.

84. *Козаченко І. П.* Оперативно-розшукова діяльність як державно-правова форма боротьби зі злочинністю. Поняття, суть, завдання та підстави: Навч. посіб. – К.: УАВС, 1995. – 44 с.
85. *Козаченко І. П.* Оперативно-розшукова діяльність. Вступ до курсу / МВС України, Одес. ін-т внутр. справ. – Одеса, 1999. – 111 с.
86. *Козаченко І. П., Регульський В. Л.* Правові, морально-етичні та організаційні основи ОРД. – Л.: Львів. ін-т внутр. справ при НАВСУ, 1999. – 110 с.
87. *Козаченко О. І.* Деякі особливості розкриття вуличних пограбувань // Вісн. Львів. ін-ту внутр. справ. – Л., 2004. – Вип. №1. – С. 146–154.
88. *Козаченко О. І.* Кримінально-правова характеристика корисливо-насиленницьких злочинів // Вісн. ЛДУВС. – Луганськ, 2008. – Вип. №2. – с. 61–66.
89. *Козусев А.* Надзор за исполнением законов в оперативно-розыскной деятельности // Законность. – 1997. – № 2. – С. 19–22.
90. *Козьяков І.* Прокурорський нагляд та судовий контроль за оперативно-розшуковою діяльністю при розслідуванні злочинів // Право України. – 1999. – 21–21, 33.
91. *Колб О. Г.* Вплив оперативно-розшукової діяльності на детермінанти вчинення злочинів засудженими до позбавлення волі / Наук. вісн. Укр. акад. внутр. справ України. – 2004. – №3. – С.127–134.
92. *Колесник В. А.* Можливості використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному судочинстві // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. – Л., 2000. – С.132–137.
93. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20 грудня 1988 р. // Законодавство у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів: зб. нормат. актів. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – Ч. 1. – С. 191–231.
94. *Кондратьєв Я. Ю.* Організаційно – правові та психологічні аспекти оперативно-розшукової діяльності // Наук. вісн. Укр. акад. внутр. справ. – К., 1997. – Вип.1. – С.130–139.
95. *Кондратьєв Я. Ю., Бараненко Б. І.* На шляху методологічного оновлення оперативно-розшукової діяльності // Наук. вісн. Укр. акад. внутр. справ. України. – 2002. – №1. – С.13–20.
96. *Кондратьєв Я. Ю., Василичук В. І.* Особливості попередження злочинів у сфері економіки оперативними підрозділами ДСБЕЗ МВС України // Наук. вісник НАВСУ. – К., 2003. – №4. – С. 105.
97. *Кондратьєв Я. Ю., Василичук В. І.* Правові та організаційно-тактичні основи запобігання вчиненню злочинів у фінансово-кредитній та банківській сферах // Наук. вісник НАВСУ. – К., 2004. – №2. – С. 3–12.
98. *Кондратьєв Я. Ю.* Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності МВС України: Лекція. – К.: НАВСУ, 2000.
99. *Копаниця О.* Служба БОЗ: на шляху вдосконалення // Міліція України. – К., 2006. – №11. – С.4–5.
100. *Крашенинников Н. И.* Использование результатов оперативно-розыскных мероприятий с целью профилактики преступлений // Известия вузов. Правоведение. – СПб., 2001. – №6. – С.129–144.
101. *Кретчак О. М.* Психологічне забезпечення оперативно-розшукової діяльності як фактор підвищення її ефективності в сучасних умовах // Спец. випуск Луган. держ. ун-т внутр. справ – Луганськ, 2007. – №1, ч.1. – С.132–136.

102. *Кришобок В. В.* Щодо співвідношення судового та прокурорського контролю за забезпеченням конституційних прав громадян у кримінальному судочинстві // Вісн. Верховного Суду України. – 2000. – № 5(21). – С. 51–52.
103. *Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой.* – М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 780 с.
104. *Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Бурлакова, В.П. Сальникова.* – СПб.: Акад. МВД России, 1998. – 334 с.
105. *Криминологія: Підручник для студ. вищих навч. закладів / За заг. ред. О.М. Джужи.* – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
106. *Кудрявцев В.Н.* Стратегия борьбы с преступностью. – М., 2003. – 352 с.
107. *Кулаков В.* Особливості прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність // Право України. – 1997. – № 7. – С. 10–12.
108. *Курочка М.* Дотримання законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність // Вісн. прокуратури. – К., 2003. – №7. – С.52–52.
109. *Курочка М. Й.* Законність в ОРД та прокурорський нагляд за її дотриманням / За ред. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. – 160 с.
110. *Курочка М.Й.* Дотримання прав і свобод людини та їх гарантії при проведенні оперативно-розшукової діяльності // Теорія операт.-служб. діяльності правоохор. органів. – Львів, 2000. – С.160-165.
111. *Курс криминології. Заг. частина / За заг. ред. О. М. Джужи.* – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 345 с.
112. *Курс криминології. Особлива частина / За заг. ред. О. М. Джужи.* – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 468 с.
113. *Легицький М.П.* Професійний ризик у діяльності ОВС // Укр. акад. внутр. справ / Наук. вісн. КНУВС. – К., 2006. – №5. – С.220–227.
114. *Лукашев В.А., Бобров В. Г.* Предмет, задачи и система курса “Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел” как отрасль научного познания: Лекция. – М.: Академия МВД СССР, 1983. – 28 с.
115. *Макаров В.В.* До питання про поняття та види оперативних версій в оперативно-розшуковій діяльності правоохоронних органів України // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. – Л., 2000. – С.177–183.
116. *Маноха О.С.* Методологічні засади оперативно-розшукової діяльності // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. – Л., 2000. – С.183–189.
117. *Маркушин А.Г.* Теоретические основы оперативно-розыскной деятельности и её правовое регулирование: учеб. пособие. – Н. Новгород: Нижегородская высш. шк. МВД России, 1992. – 48 с.
118. *Матвійчук В.В., Вавдійчук О. А.* Психологічні особливості проведення розвідувального опитування // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. – Л., 2000. – С.189–194.
119. *Медведев В.С.* Кримінальна психологія: підруч. – К.: Атіка, 2004. – 367 с.
120. *Мельник О.* Використання результатів оперативно-розшукових заходів // Вісн. прокуратури. – К., 2006. – №2. – С.95–101.
121. *Мешков В.М., Попов В. Л.* Оперативно-розыскная тактика и особенности легализации полученной информации в ходе предварительного следствия. Учеб.-практ. пособие. – М.: Изд-во “Щит-М”, 1999.

122. Мовчан А.В. Проблеми становлення інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності // Вісн. Луган. держ. Ун-ту внутр. справ. – Луганськ, 2006. – Вип.3. – С.206–211.
123. Нафиев С. Х., Васин А. Л. Европейские стандарты обеспечения конституционных прав личности при расследовании преступлений. – Казань, 1998.
124. Некрасов В.А., Мацюк В. Я., Філіпенко Н. Є., Родинюк Л. В. Оперативне розпізнання: монографія / В.А. Некрасов, . – К.: КНТ, 2007. – 213 с.
125. Нінідіпова В. Нагляд за додержанням законів органами, які провадять оперативно-розшукову діяльність // Вісн. прокуратури. – К., 2007. – №2. – С. 52–61.
126. Никифорчук Д.Й. Особливості підготовки працівників підрозділів по боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів // Наук. вісник КНУВС. – К., 2008. – №2. – С. 203–208.
127. Огородник А. Характеристика принципу законності та його співвідношення з іншими принципами оперативно-розшукової діяльності // Право України. – К., 2007. – №7. – С. 93–98.
128. Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина: підруч. / Е.О. Дідоренко, І.П. Козаченко, Я.Ю. Кондратьєв та ін.; За заг. ред. генерал-полковника міліції Л. В. Бородича. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 1999. – Т. 1. – 390 с.
129. Оперативно-розыскная деятельность: учебник / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 794с.
130. Оперативно-розыскная деятельность: учеб. / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского и др. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 2-е изд., доп. и перераб. – 848 с.
131. Організація діяльності підрозділів ДСБЕЗ МВС України: Практ. посіб. / О. Ф. Долженков, Є. О. Желєзов, В. Ю. Журавльов та ін.; За ред. Л. П. Скалозуба, О. М. Бандурки – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – 287 с.
132. Орлов Ю. Ю. Поняття та елементи організації оперативно-розшукової діяльності // Наук. вісн. КНУВС. – К., 2006. – №5. – С.178–188.
133. Основы оперативно-розыскной деятельности Украины (понятие, принципы, правовое обеспечение): Учеб. пособие / Э.А. Дидоренко, Б.И. Бараненко, В.А. Глазков та ін. – К.: Центр учеб. лит-ры, 2007. – 264 с.
134. Основы оперативно-розыскной деятельности: Учеб. / Под ред. В.Б. Рушайло. – СПб.: Лань, 2000. – 2-е изд., испр. и доп. – 720 с.
135. Пиджаренко А.М. История и тайны уголовного и политического сыска. – К.: Юринформ, 1994. – 339 с.
136. Пилипчук В.П. Інформаційне забезпечення системи розшукової роботи // Теорія операт.-служб. діяльності правоохор. органів. – Л., 2000. – С. 208–213.
137. Погорєцький Н., Шумило Н. К вопросу о правоотношениях в оперативно-розыскной деятельности // Закон и жизнь. – 2007. – №11. – С.28–35.
138. Погорєцький М. Сутність пізнання в оперативно-розшуковій діяльності // Вісн. Акад. прав. – Х., 2003. – №1. – С.176–184.
139. Погорєцький М. А. До визначення поняття “оперативно-розшукова діяльність” // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 4. – С. 37–42.
140. Погорєцький М. А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному процесі: Монографія. – К.: РВВ НА СБУ, 2004. – 336 с.
141. Погорєцький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: Монографія. – Х. – РВФ “Арсіс, ЛІТД”, 2007. – 574 с.

142. *Поливода В.* Апатія та оцінки оперативної обстановки на території обслуговування підрозділами карного розшуку // Підприємництво, господарство і право. – К., 2007. – №1. – С. 112–115.
143. *Постіка І. В., Аркуша Л. І.* Оперативно-розшукове прогнозування та оперативно-аналітичний пошук у боротьбі з організованою злочинністю, що супроводжується корумпованими зв'язками // Теорія операт.-служб. діяльності правоохор. органів. – Л., 2000. – С.218–224.
144. *Приполов І. І., Луцков О. В.* Суб'єкт оперативно-розшукових правовідносин / І.І. Приполов, // Держава і право. – К., 2004. – Вип. 23. – С. 479–484.
145. *Психологічні особливості спілкування під час здійснення ОРД / Бараненко Б.І., Ященко В. О., Зарецький Ю.О., Левик В.Д.* // Українська академія внутрішніх справ України. – Київ, 2005. – №6. – С.146–154.
146. *Пясецький А.І., Трасковський В. Л.* Поняття спеціальної операції та його значення для практичної діяльності ОВС // Наук. вісн. Укр. акад. внутр. справ., №4. – 2001. – С.219–224.
147. *Пясецький А.І.* Поняття, суть, правові та інформаційні основи оперативно-розшукової профілактики злочинів, що скоюються організованими злочинними групами // Теорія операт.-служб. діяльності правоохор. органів. – Львів, 2000. – С. 224–232.
148. *Регульський В. Л.* До проблеми сутності оперативно-розшукової діяльності як державно-правової форми боротьби зі злочинністю // Теорія операт.-служб. діяльності правоохор. органів. – Л., 2000. – С. 232–239.
149. *Решняк М. Г.* Прослушивание телефонных переговоров как элемент розыска скрывшегося обвиняемого // Юрист. – 1997. – № 12. – С. 57–58.
150. *Риелли Л. А.* Об уголовно-правовых и уголовно-процессуальных отношениях // изв. вузов. Правоведение. – 1959 – №2. – С.105–112.
151. *Родичева Т. П.* К вопросу о фиксации результатов, полученных в ходе оперативно-розыскной деятельности // Рос. следователь. – 2006. – №12. – С. 53–54.
152. *Рудик В.М.* Проблеми захисту конституційних прав та свобод людини під час оперативно-розшукового забезпечення кримінального судочинства: правовий аспект // Наук. вісн. Дніпропетр. юрид. акад. МВС. – Дніпропетровськ, 2004. – №4. – С. 190–195.
153. *Салтевский М. В., Попов Ю. П., Орлов Ю. Ю.* та ін. Судебно-акустическая экспертиза. – Харьков, 1997.
154. *Самойлов В.Г.* Правовые, морально-этические нормы и принципы ОРД ОВД // Материалы и лекции для слушателей и курсантов учебных заведений МВД СССР. – М., 1984. – С. 8–9.
155. *Сервецький І.В.* Про оперативно-розшукову діяльність: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 312 с.
156. *Сидоренко Н. И.* Правоотношения в оперативно-розыскной деятельности ОВД: Учеб. пособие. – К.: КВШ МВД СССР, 1988. – 50 с.
157. *Скалозуб Л. П., Василенчук В. І.* Діяльність оперативних підрозділів Державної служби боротьби з економічною злочинністю МВС України щодо протидії незаконному відшкодуванню ПДБ // Українська академія внутрішніх справ /КНУВС. – К., 2007. – №1. – С.90-98.
158. *Смітієнко З. Д., Гевко В. В.* Оптимізація попереднього розслідування в світлі дотримання прав людини // Наук. вісн. УАВС. – К., 1996. – № 1. – С.158–164.

159. *Солодовников С. А.* Оперативно-розыскная профилактика: понятие, особенности, сфера функционирования // Вест. Моск. ун-та МВД России. – 2004. – №4. – С. 77–80.
160. *Столбовий В.* Роль “оперативного експерименту” у боротьбі зі злочинністю // Вісн. Львів. ін-т внутр. – Л., 2002. – №1. – С.198–202.
161. *Столбовий В.П.* Окремі аспекти боротьби з організованими злочинними угрупованнями, які займаються наркобізнесом // Вісн. Львів. ін-ту внутр. справ. – Л., 2003. – № 3. – С. 116–124.
162. Судебно-акустическая экспертиза / М. В. Салтевский, Ю. П. Попов, Ю.Ю. Орлов и др. – Харків, 1997.
163. *Телійчук В.Г.* Взаємодія підрозділів карного розшуку зі слідчими // Правова держава – Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова – 2005. – №8 – С.209–214.
164. *Трасковський В.Л.* Напрями вдосконалення організаційних аспектів проведення спеціальних операцій за типовим оперативним планом “грім” // Наук. вісн. Укр. акад. внутр. справ. – 2003. – №5. – С.97–103.
165. *Трасковський В.Л.* Проблеми проведення підрозділами ОВС України спеціальних операцій по розшуку та затриманню небезпечних злочинців // Наук. вісн. Укр. акад. внутр. справ. – 2002. – №5. – С.198–204.
166. *Трубников Н.Н.* О категориях “цель”, “средство”, “результат”. – М.: Высш. шк., 1968. – 148 с.
167. *Туманянц А. Р.* Судовий контроль за законністю і обґрунтованістю процесуальних рішень органів досудового слідства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Х., 1998. – 186 с.
168. *Федоров К. Л., Томма Р. П.* Протидія засобами та методами ОРД злочинам у сфері інтелектуальної власності органами міліції // Укр. акад. внутр. справ. – К., 2005. – №6. – С.154–163.
169. *Федотов О.П.* Організаційно-правові основи боротьби з контрабандою наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів: автореф. дис. канд. ... юрид. наук: спец 12.00.07. – О., 2004. – 20 с.
170. *Хахановський В.Г.* Отримання, дослідження і використання комп’ютерної інформації (оперативно-розшукові аспекти) // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. – Л., 2000. – С.300–302.
171. *Хлонь О.М.* Психологічні особливості мінімізації ризиків оперування підрозділів БНОН // Заходи правоохоронних органів і громадськості з протидії наркозлочинності та наркоманії. – К.: КНУВС, 2007. – С. 241–246.
172. *Черкасов Ю.Е.* Історичні аспекти законодавчого та відомчого нормативно-правового регулювання агентурної роботи в ОВС // Наук. Вісн. НАВСУ. – К., 2004. – С.191–203.
173. *Чисніков В.М.* Правові витоки карно-розшукової служби України (історичний аспект) // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. – Л., 2000. – С. 302–309.
174. *Цуприков А. П., Цуприк Б. М.* Общая и криминальная сексология: Учеб. пособ. – К.: МАУП, 2002.
175. *Шиенок В.П., Крюков В. Н.* Типичные нарушения законности проведения оперативного эксперимента при раскрытии взяточничества // Вест. Акад. МВД Республики Беларусь. – Минск, 2007. – №2. – С.144–149.
176. *Шумилов А. Ю.* Оперативно-розыскная деятельность в схемах: учеб. пособ. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-ль И. И. Шумилова, 2001. – 112 с.

177. *Щербатов Д.О.* Оперативно-розшукова діяльність та права людини / Юридична наука та правоохоронна діяльність: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. курсантів і студентів (травень 2000 р.). – Дніпропетровськ, 2000. – Вип.1. – С.347–350.
178. Юридична психологія: навч. посіб. // За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: Вид. дім “Ін Юре”, 2000. – 111 с.

Зміст

Передмова.....	4
Перелік умовних скорочень.....	6
ТЕМА 1. Предмет, принципи і завдання оперативно-розшукової діяльності.....	7
1.1. Предмет теорії оперативно-розшукової діяльності	7
1.2. Принципи оперативно-розшукової діяльності	20
1.3. Мета і завдання оперативно-розшукової діяльності	29
ТЕМА 2. Історія оперативно-розшукової діяльності	42
2.1. Пошукова діяльність у давні часи.....	42
2.2. Пошукова діяльність у період феодалізму	46
2.3. Оперативно-розшукові інститути Російської імперії, до складу якої входила Україна в період XVIII–початок XX ст.	55
2.4. Оперативно-розшукова діяльність української радянської міліції	71
ТЕМА 3. Характеристика оперативно-розшукового закону	84
ТЕМА 4. Правовідносини в оперативно-розшуковій діяльності	95
ТЕМА 5. Підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності.....	112
ТЕМА 6. Гарантії законності в оперативно-розшуковій діяльності оперативних підрозділів МВС України.....	126
ТЕМА 7. Контроль і нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності	134
7.1. Сутність і поняття контролю та нагляду за додержанням законів	134
7.2. Відомчий контроль за здійсненням оперативно-розшукової діяльності.....	142
7.3. Прокурорський нагляд за оперативно-розшуковою діяльністю	147
7.4. Судовий контроль за оперативно-розшуковою діяльністю.....	154
ТЕМА 8. Підрозділи, уповноважені проводити оперативно-розшукову діяльність.....	166
8.1. Види підрозділів, що виконують оперативно-розшукову діяльність	166
8.2. Обов'язки підрозділів, що проводять оперативно-розшукову діяльність	167
8.3. Права підрозділів, які проводять оперативно-розшукову діяльність	168

ТЕМА 9. Оперативно-розшукова профілактика злочинців.....	172
9.1. Поняття і значення оперативно-розшукового запобігання злочинам та їх профілактики	172
9.2. Нормативно-правове регулювання оперативно-розшукової профілактики злочинів	177
9.3. Усунення причин і запобігання виникненню умов, які сприяють вчиненню злочинів (загальна профілактика).....	184
9.4. Виявлення осіб, від яких слід очікувати вчинення злочинів, з метою профілактичного впливу (індивідуальна профілактика)	189
9.5. Запобігання злочинам	191
ТЕМА 10. Сутність і значення оперативно-розшукової тактики	196
ТЕМА 11. Сутність і значення оперативно-розшукових заходів	205
ТЕМА 12. Порівняльний аналіз оперативно-розшукових заходів (прав) оперативних підрозділів Росії та України	214
12.1. Опитування (ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”).....	215
12.2. Наведення довідок (ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”)	217
12.3. Збирання зразків для порівняльного дослідження (ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”).....	218
12.4. Перевірка закупівля (ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”).....	219
12.5. Дослідження предметів і документів (ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”).....	221
12.6. Спостереження (ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”).....	223
12.7. Ототожнення особистості (ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”)	224
12.8. Обстеження приміщень, будинків, споруд, ділянок місцевості і транспортних засобів (ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”).....	225
12.9. Контроль поштових відправлень, телеграфних та інших повідомлень (ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”)	227
12.10. Прослуховування телефонних переговорів і зняття інформації з технічних каналів зв’язку (ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”)	229
12.11. Оперативне впровадження (ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”)	230
12.12. Контрольована поставка (ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”).....	232
12.13. Оперативний експеримент (ст. 6 ФЗ РФ “Об ОРД”).....	244
ТЕМА 13. Використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному судочинстві.....	249
ТЕМА 14. Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ України.....	265
14.1. Поняття і сутність психологічного забезпечення оперативно-розшукової діяльності.....	265

Зміст

14.2. Психологічна характеристика професійної діяльності працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ	2
14.3. Професіографічний опис оперативно-розшукової діяльності і професіограма оперуповноваженого карного розшуку	2
ТЕМА 15. Психологічний портрет особи, що становить оперативний інтерес	2
15.1. Структурно-логічна схема складання психологічного портрета об'єкта оперативної уваги.....	2
15.2. Методи складання психологічного портрета	2
Список використаних і рекомендованих джерел до всіх тем	25